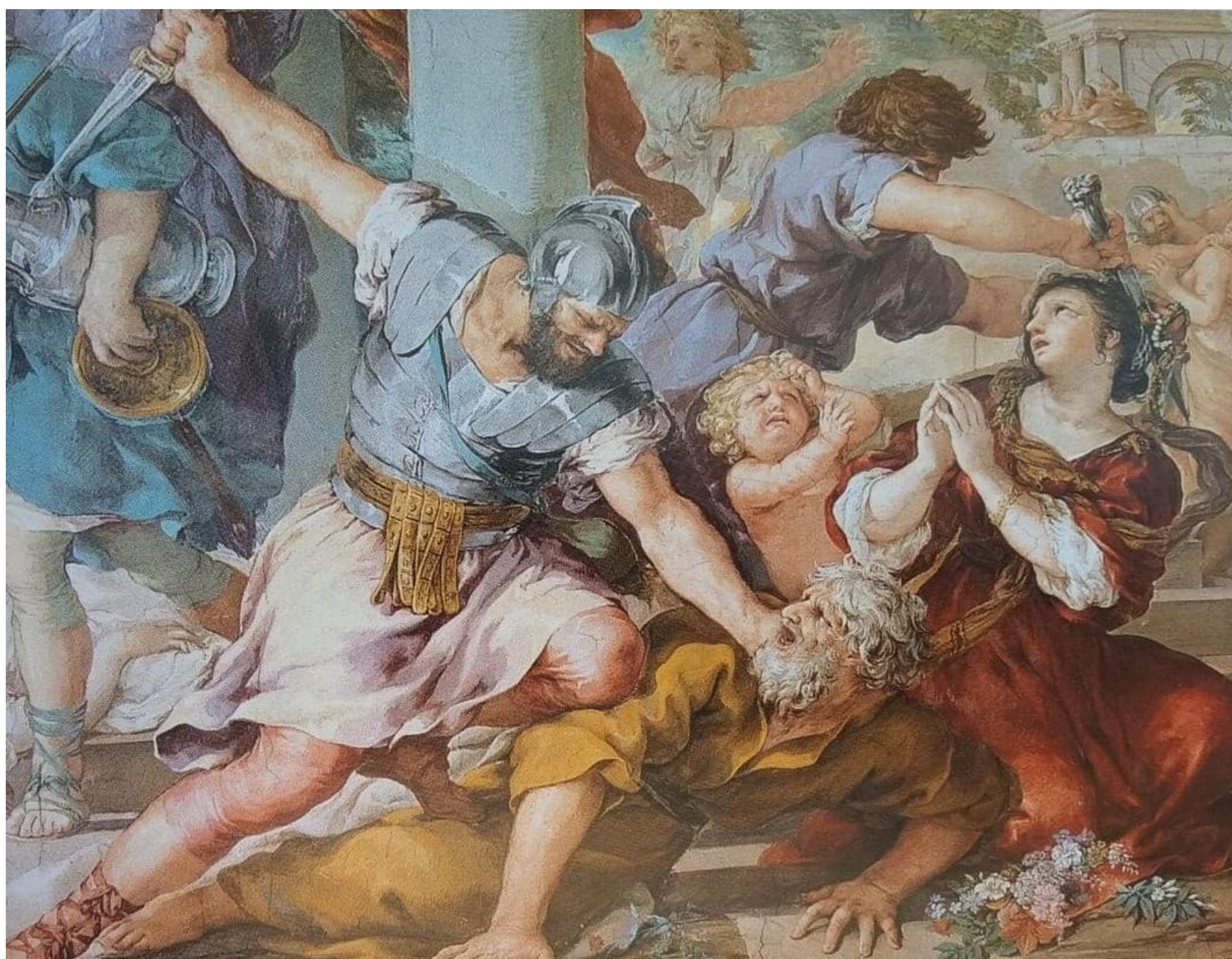
Лепський Максим Анатолійович

СОЦІОЛОГІЯ АГРЕСІЇ

монографія

Запоріжжя, 2021

УДК: 316.613.434:343.97]:001.891
Л487

Рекомендовано до друку Вченою радо Запорозького національного університету протокол №10 від 25.05.2021 р.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Лобанова Алла Степанівна – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології та соціальних комунікацій Криворізького державного педагогічного університету;

Воронкова Валентина Григорівна – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри менеджменту організацій та управління проектами, інженерний інститут ЗНУ, академік Української академії політичних наук, академік академії наук вищої освіти України;

Скворець Володимир Олексійович – професор кафедри, доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри соціології ЗНУ, дійсний член, академік Європейської академії наук України.

Лепський М.А. Соціологія агресії: монографія. Запоріжжя: КСК-Альянс, 2021. 289 с.

ISBN 978-617-7019-34-2

Монографія підготовлена доктором філософських наук, професором, головою дослідницького комітету соціального прогнозування Соціологічної асоціації України Лепським Максимом Анатолійовичем. Робота є продовженням масштабного дослідження в галузі соціології медіації та кримінології, формує методологічні основи соціологічного дослідження агресії, яка знаходиться в основі як деструктивних, так і конструктивних соціальних зв'язків, відносин і взаємодій. Авторська концепція визначає інструментальні осі дослідження агресії і є міждисциплінарним підходом, збірка якого спрямована на дослідження соціальних відносин агресії, проводиться аналіз перспектив розвитку соціології агресії. У дослідженні міститься багатий фактичний матеріал, нові оцінки і висновки, напрямки аналізу соціальних відносин у вимірі агресії.

Автор ставить за мету не тільки соціологічний аналіз агресії як генералізації в міждисциплінарних дослідженнях, але визначення напрямків окультуреній агресії під час криз і напружень в глобальних і менш масштабних загрозах, визначення суб'єктів агресії і поведінкових акторів, їх архетипів, прототипів, фреймів і паттернів.

Книга адресована студентам, аспірантам, викладачам, дослідникам у сфері соціології, кримінології і поведінкових наук, науковцям та експертам, а також широкому колу читачів, які цікавляться питаннями соціології агресії та кримінології.

ISBN 978-617-7019-34-2 © Лепський М.А. 2021

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1
АГРЕСІЯ: ВИЗНАЧЕННЯ, ПРЕДМЕТНЕ ПОЛЕ, АТРИБУЦІЇ, ІНСТРУМЕНТАЛЬНО-ДОСЛІДНИЦЬКІ ОСІ

Агресія, яка має значне смислове поле, різні рівні і сфери, різноманітні феномени, з ситуативними, матеріальними (фізичними), духовними (цінностями, ідеями, образами, уявленнями і т.д.), психологічними, і з недавніх пір, віртуальними і мережевими проявами. Вона визначена такими характеристиками як доброякісності та злоякісності, що вимагає осмислення і переосмислення як предметного поля соціально-філософського, соціологічного, соціально-психологічного та кримінологічного вивчення.

Людина зустрічається з різними прояви агресії. Наведу тільки 10 прикладів:

1. Жінка середніх років заходить в маршрутку і на вимогу водія, на якого чекає штраф за стоячих пасажирів, відповідає практично переходячи на крик: «Ви все одно візьмете мене. Для мене поступиться місцем – ось та, молода жінка».
2. Школяр бере вогнепальну зброю, що зберігається вдома і розстрілює в школі однокласників і вчителів.
3. Дитина в дитячому садку, граючи з лялькою, карає її, ставлячи в кут.
4. З 6 квітня по 18 липня 1994 року масове вбивство руандійських тутсі іншим етносом хуту, інспіроване за наказом уряду, після введення в паспорті графи національність і розігрівом націоналістичних позицій радіостанцією «Вільне радіо і телебачення тисячі пагорбів». За спогадами учасників подій вбивали частіше іржавими ножами, рідше вогнепальною зброєю. Загальна кількість жертв, в результаті геноциду склала 20% країни.
5. У п’яній сварці один із товаришів по чарці, вбиває кухонним ножем свого друга.

6. Новонародженого знайдено в сміттєвому контейнері. Поліція шукає матір, яка йоги кинула.

7. У Ніцці терорист убив ножем трьох людей и поранив кількох прихожан церкви Нотр-Дам. Місце події оточене поліцією, нападника вже затримано. Мотиви нападу з'ясовуються, заявив міський голова. Очевидці стверджують, що на місці теракту було чутно вигуки «Аллах Акбар!». Через кілька годин після теракту в Ніцці стало відомо про спробу нападів в Авіньйоні и Ліоні. В Авіньйоні злочинець почав погрожувати ножем перехожим, потім спробував напасти на поліцейських. Поліцейські відкрили вогонь. Нападник помер на місці. У Ліоні був затриманий чоловік з великим ножем, він розмахував їм на трамвайній зупинці и намагався сісти в трамвай. Постраждалих немає. Ще один інцидент ставить за межами Франції – в Джідді, в Саудівській Аравії, біля французького консульства. Там озброєний коротким мечем чоловік поранив охоронця диппредставництва, після чого був затриманий.

8. Після сварки щодо стратегії розвитку фірми гендиректор звільняється з корпорації і створює свою успішну фірму.

9. Сергій Павлович Корольов, радянський вчений, конструктор ракетно-космічних систем, один з основних творців радянської ракетно-космічної техніки, голова Ради головних конструкторів СРСР, академік АН СРСР, під керівництвом якого здійснено запуск першого штучного супутника Землі і першого космонавта Юрія Гагаріна, двічі Герой Соціалістичної Праці, лауреат Ленінської премії. У 1938 году звинувачений за статтею 58-ю, за двома її пунктам: 58-7 – «Підрив державної промисловості ..., здійснений у контрреволюційних цілях шляхом відповідного використання державних установ и підприємств, або протидія їх нормальній діяльності» – і 58-11 – «Різного роду організаційна діяльність, спрямована на підготовку або вчинення передбачених у цьому розділі злочинів ...». Корольова звинувачували в тому, що з 1935 року він проводив злочинну роботу по зриву здійснення і здачі на озброєння РККА нових зразків озброєння. На допиті его били і знущалися, зламавши щелепи. Багато винаходів було зроблено в так званій «Шаражці»,

закритому конструкторському бюро. Пізніше Сергій Павлович часто говорив свою улюблену приказку: «Шльопнуть без некролога».

10. Уривок з вірша Володимира Маяковського «Що таке добре, що таке погано»[1]:

Відверни
    від цього очі:
б'є слабеньких нишком, –
забіяку
    я не хочу
навіть
    вставить в книжку.
Цей гукає
    Не чіпай
тих,
    хто менший зростом! –
Він хороший,
    так і знай,
пречудовий просто!
А якщо
    ти все подер –
м'яч і книжку
    в клоччя,
скаже кожний піонер:
    поганенький хлопчик.
Якщо хлопчик
    Любить труд
до книжок охочий,
про такого
    пишуть тут:
він
    хороший хлопчик.
Як від гави
    карапуз
Утікати стане, –
цей хлопчина –
    боягуз.
Ясно –
    це погано.
Цей – малий,
    зате хоробро
гонить
    грізну птицю.
Сміливий хлопчина, добре,
Це в житті
    згодиться.

Все це приклади з різних сфер і за участю різних суб'єктів, з різною мотивацією і деталізацією опису ситуацій, різним ступенем соціального

[1] Маяковський Володимир Що таке добре, що таке погано. *Вірші казки оповідання. Для дітей дошкільного віку*. Упорядник Житникова Т.І., Лоза Г.Ф., Київ: «Радянська школа» 1965 рік. (Перекладач – Юрій Корецький. Перша публікація – 1939 рік. Однойменна збірка. Харків, «Дитвидав УРСР».)

схвалення і санкцій, є проявами феномену агресії. Для уважного вивчення і розуміння сутності агресії, в дослідженні необхідно дати визначення поняттю, з яким доведеться працювати.

Багатоманітність і складність дослідження агресії відзначав Х. Хекхаузен в розділі «Агресія», він дав досить об'ємне уявлення про складність визначення «агресії»: «У повсякденному розумінні слово «агресія» означає безліч різноманітних дій, які порушують фізичну або психічну цілісність іншої людини (або групи людей), завдають їй матеріальних збитків, перешкоджають здійсненню її намірів, протидіють її інтересам або ж ведуть до її знищення. Такого роду антисоціальний відтінок змушує відносити до однієї і тієї ж категорії досить різні явища, такі як дитячі сварки і війни, докори і вбивство, покарання і бандитський напад ... Як і в разі інших соціальних мотивацій, людина, здійснюючи агресивні дії, як правило, не просто реагує на якусь особливість ситуації, але виявляється включеною в складну передісторію розвитку подій, що змушують її оцінювати наміри інших людей і наслідки власних вчинків. Оскільки багато (хоча і не всі) види агресивних дій підлягають регулюванню моральними нормами і соціальними санкціями, досліднику також доводиться брати до уваги різноманітні форми агресивних дій, що загальмовані і завуальовані» [Хекхаузен Х., 2003, с. 485].

До визначення складності вивчення феномену агресії варто додати той факт, що агресія є не тільки проявом реальних ситуацій, а й представлена у літературі, художніх і документальних фільмах, спілкуванні в соціальних мережах, чатах і блогах, коміксах, музиці і навіть мультфільмах. Питання про різні форми навчання агресії вимагає сучасного вивчення і переосмислення феномену агресії на сучасному етапі розвитку суспільства.

Метою нашої розвідки є визначення предметного поля і смислового обсягу поняття «агресія», його основних атрибуцій і інструментальних осей, як операторів прикладних досліджень. Дослідження проведено в рамках критичного аналізу предметного поля в мультипарадигмальному і міждисциплінарному пошуку «спільного знаменника», того загального, яке

дозволяє не тільки визначити атрибуції поняття «агресія», а й має прикладний-інструментальний характер для майбутніх досліджень і аналізу тих досліджень, які вже проведені.

Суперечки навколо визначення поняття «агресія» не вщухають з кількох причин. По-перше, в понятті досліджується генетичний код змісту поняття, його походження, етимологія, те, як це поняття використовується в мові, смисли, прийняті і зрозумілі при використанні цього слова, в значенні живої або застарілої комунікації і смислі.

По-друге, визначення поняття, й «агресія» не є винятком, робить демаркацію, смислові кордони для визначення обсягу поняття, як розмежування сенсу – чим це поняття є і чим не є. У демаркації поняття одночасно задається внутрішній смисловий обсяг поняття – предметне поле. Поява нових проявів і феноменів вимагає переосмислення вже вивченого.

По-третє, предметне поле як дефініція задає смислове значення відмежування від смислового ряду тих, понять, які в смисловому значенні перетинаються, близькі в частині сенсу, але не збігаються, або знаходяться в одному смисловому ряді. Наприклад, агресія близька за змістом зі злочином, проте ці поняття перетинаються, а не збігаються повністю. При цьому агресія є необхідною умовою досягнень і може не переступати закон. Це поняття одного смислового поля, і все ж таки вони мають свій індивідуальний смисловий обсяг, що відрізняється.

По-четверте, у будь-якому визначенні існують контекстуальні поняття (понятійний контекст), які є внутрішніми для змісту поняття, через які визначається зміст і обсяг поняття. Вони не стільки розмежовують, скільки розкривають зміст поняття.

По-п’яте, предметне поле в категоріальному ряду і категоріальному контексті перевіряються, перш за все, в практичній науці, однією з яких є соціологія в єдності етапів категоризації (робота з предметним полем), інтерпретації (уточнення понять, які розкривають сенс предметного поля),

операціоналізації (виявлення операторів в визначеннях, вимірювання яких дозволяють з'ясовувати їх стан і стан зав'язків між ними).

По-шосте, використання діалектики відносно змісту поняття вимагає, наприклад, при застосуванні закону єдності і боротьби протилежностей, дослідження саме тих категорій, які відображають сутність протилежних явищ, що дозволяють розрізняти зміст і міру, в той час як втрата якісного значення призводить до протилежного явища.

По-сьоме, визначення повинно бути зручним (не громіздким, відповідати принципу бритви Оккама) у використанні та володіти значенням «єдиного знаменника» для більшості видових визначень, тобто специфічних проявів агресії в різних сферах (соціальній, економічній, політичній, культурній, військовій, технологічній), областях або рівнях. Визначення повинно мати істотне спільне – той «спільний знаменник» і специфічне (що відображає особливості конкретної сфери, області, рівня).

Озброївшись знаннями дослідження змісту поняття, звернемося до визначення «агресії».

Спочатку розглянемо етимологію слова агресія.

Дослідники смислового значення концепту агресія Караванов О.О., Устінов І.Ю. виражають «точку зору про те, що етимологія слова «агресія» має латинське коріння – aggredio (частіше aggredior). Воно суть поєднання слова «ag», трактувалася перед повтором літери «g» тотожне «ad»: від першої особи як привід, що обмежує простір, час, який визначає число, мету, спрямованість або схильність, схожість або засіб, – «на, до, близько, в», а від другої особи – у значенні приставки, що обумовлює спрямованість, доповнення або приєднання, і слова «gredior» – «крок». Тобто в буквальному сенсі «aggredior» – «приступати», «рухатися на», «кидатися». У початковому значенні слова «бути агресивним» сигніфікувалося як «рухатися в напрямку мети» (T. Maccius Plautus ок. 254-184 рр. до н.е.), пізніше латинське слово «aggressio» (від дієприкметника agressus – що приступає, нападає) трактується як «напад» (Aurelius Augustinus 354-430 рр. н.е.). Тлумачний словник французької мови П. Робера дефінує

агресію (фр. agression) як «напад з використанням сили», а agressif (-ve) – такий що наступає, викликає. Оксфордський словник англійської мови визначає агресію (англ. aggression) як «наслідок почуття гніву або антипатії, що приводить до ворожого нападу; неспровокований напад» [Караванов А.А., Устинов И.Ю., 2013, с. 82].

У первісному етимологічному значенні агресія розглядається досить позитивно – як наступ, як дії назустріч безстрашності, крок вперед. Зміна цивілізації з силової спрямованості захисту, сакралізації влади і сили на гуманістичність і захист прав людини поступово змінила значення агресії на негативне, антисоціальне, і це зазначено у сучасних словниках. Цей момент відзначає і психолог А. Налчаджян, у виносці він звертається до етимології: «слово «агресія» – від латинського кореня aggredi – ad gredi, де grades означає «крок», а ad – «до». Таким чином, первинне значення слова «агресія» – рухатися вперед, до певної мети, причому без коливань, без сумнівів і страху. Відповідно regression (регресія) – від re – «назад» і grades – «крок» – означає рухатися назад, відступати» [Налчаджян А., 2007, с. 14].

Ці явища не випадкові, вони звертають нашу увагу на первинні і вторинні смисли агресії. Причому у вторинних значеннях величезне поле агресії не тільки як девіації, а й деліквенції – злочинного відхилення поведінки. У цьому питанні є цікавим звернення Караванова О.О. і Устинова І.Ю. до етимології «агресії» в інших культурах.

«У китайській мові слово «агресія» (кит. 侵略) має близько 8-ми конотацій (侵略 集团, 侵略 政策, 侵略战争 і ін.) В залежності від сфери застосування і корелює з такими поняттями і словосполученнями як «розрив економічних відносин», «конфіскація бюрократичного капіталу і передача селянам поміщицької землі», «здійснення дій в усіх напрямках», «розвернутися щосили», «тотальна війна», «вторгатися, займати, зазіхати на чужу територію», «злочинний напад, порушення, контрафакція», «неспровокований напад». Не менш численні інтерпретації агресії (япон. 侵略) в японській мовній культурі: 攻

略 – захоплення, взяття приступом, заняття (в сенсі займати позицію, місто); 侵略 戦 争 – загарбницька війна, вторгнення та ін. В арабській мові агресія асоціюється з «вчиненням дії проти волі». Виходячи зі змісту поданих конотацій, можна зробити висновок про те, що в сучасних іноземних мовах поняття «агресія» використовується в значенні близькому, але не тотожному початковому. Це обумовлено різноманіттям форм прояву даного феномена, які знаходять відображення в свідомості індивідів, що беруть участь в різних інтеракціях, як на міжособистісному рівні, так і на рівні соціальних груп» [Караванов А.А., Устинов И.Ю., 2013, с. 83].

Беручи до уваги соціальний характер агресивних интеракцій і значення їх смислів, відзначимо близькість значень агресії з позиції війни, злочинності і насильства, їх частоти і сфери проявів.

В підсумку ці автори в понятті «агресія» виділяють такі основні предикати і психологічні патерни, що дозволяють відрізняти його від близьких за змістом понять: інтенсивна активність, прагнення до самоствердження, лідерства, влади; прагнення до підпорядкування собі інших людей або володіння об’єктами; привласнення, насильницьке оволодіння матеріальним або ідеальним об’єктом (в тому числі владою над іншими людьми); ворожість, атака, збиток, руйнування і т.д. [Караванов А.А., Устинов И. Ю., 2013, с. 87].

У цих предикатах і патернах швидше описується сфера агресії, ніж, власне, дається саме визначення, і це не дивно з огляду на складність вивчення агресії.

Е. Фромм так описує свої методологічні координати по відношенню до «агресії». «Я вживав слово «агресія» щодо поведінки, що пов’язана з самообороною, з відповідною реакцією на загрозу, і врешті-решт прийшов до поняття доброякісної агресії. А специфічно людську пристрасть до абсолютного панування над іншою живою істотою і бажання руйнувати (злоякісна агресія) я виділяю в особливу групу і називаю словами «деструктивність» і «жорстокість». Там, де я вважав за необхідне в певному контексті використовувати слово «агресія» в іншому сенсі (не в сенсі реактивної і оборонної агресії), я робив це, щоб уникнути двозначності, маючи на увазі найпряміший сенс слова»

[Фромм Э., 2018, с. 15-16]. Ми згодні з позицією необхідності дослідження доброякісної і злоякісної агресії, при цьому, на наш погляд, і доброякісна і злоякісна агресія несуть у собі деструктивну складову з позиції руйнування того, що загрожує. Згодні і з постановкою наукової задачі пошуку міри, межі, що відділяє злоякісну деструктивність як жорстокість і некрофілію, і доброякісну деструктивність як захист і розвиток життя, біофілію.

Найбільш широке визначення, за твердженням багатьох дослідників, було дане Бассом у роботі 1961 року. Для нього агресія – це будь-яка поведінка, що містить загрозу або завдає шкоди іншим. Одним з класичних визначень розглядається робоче визначення Річарда Бірона і Дебори Річардсон: «агресія – це будь-яка форма поведінки, що націлена на образу чи заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного поводження» [Берон Р., Ричардсон Д., 2001, с. 26].

Налчаджян А. критикує у визначенні Берона Р., Річардсона Д., перш за все, за залежність від «небажання подібної поведінки», оскільки бажання подібної поведінки вже виправдовує її. Тому Началджян А. дає таке визначення: «агресія – спеціальна форма поведінки людини і тварин, спрямована на інші об’єкти і має на меті заподіяти їм шкоду» [Началджян А., 2007, с. 16].

Агресія розглядається як поведінка людей, яка спрямована на загрозу або заподіяння шкоди об’єктам. Необхідною для демаркації і розуміння смислового обсягу поняття є відмінність сучасних понять від етимології – крок назустріч небезпеці. Тут же, у визначенні розглядається заподіяння шкоди або шкоди. Агресія не завжди шкідлива, вона часто має протилежною стороною, користь – наприклад, якщо агресія є правомірною, присікає злодіяння, або спрямована на захист блага. Але у будь-якому випадку агресивна поведінка активна. Поведінка має свій контекст, який розмежовує її з діяльністю. Поведінка розглядається з боку неусвідомленого, нераціонального, спонтанного, біологічного, в той час як діяльність, з боку її основної характеристики -цілепокладання, і є раціональною, послідовною, усвідомленою і соціальною. У «агресії» по відношенню до людини ми можемо виділити прояви тваринної, біологічної агресії, рефлексивної і

інстинктивної, неусвідомленої, в той же час зміст поняття «агресія» включає в себе і діяльність цілепокладаючу, в захопленні різного простору і часу, експансією на те, що може мати ціннісне соціальне значення. Нагадаємо, агресія як поняття активно стало використовуватися в 1795 році під час розгортання «наполеонівських воєн» і прийшло саме з французької мови. А пізніше увійшло в активне використання, перш за все, в політиці і психології в 1911-1913 рр. напередодні Першої світової війни.

Саме тому по відношенню до агресії необхідно використовувати поняття, яке включає в себе як поведінку, так і діяльність. У цьому питанні ми повністю згодні Еріхом Фроммом про біосоціальну сутність агресії і людської деструктивності. Е. Фромм позитивно оцінюючи роботу К. Лоренца про агресію писав, що австрійському етологу вдалося показати позитивне і закономірне значення агресії як біологічної поведінки, але простим перенесенням цього значення на соціальну сферу було в цього вченого менш вдалим. Солідаризуючись з Фроммом в питанні про біосоціальну сутність як людини, так і такого прояву людини як агресивність – ми пропонуємо своє розуміння значення агресії. На наш погляд, найбільш гідною кандидатурою, оскільки в своє смислове поле включає як «поведінка», так і «діяльність», є поняття «активність». Необхідно відзначити, що активність включає в себе як біологічну, так і соціокультурну поведінку (неусвідомлену, спонтанну поведінку, визначену соціальними і культурними нормами, цінностями, правилами, санкціями), діяльність, а також дії, які все це супроводжують.

Отже, першим атрибутом агресії є «активність», що в категоріальному контексті включає в себе значення біологічної і соціальної поведінки, а також діяльності. Цей категоріальний контекст не суперечить його етимологічним значенням «крок на зустріч», кидатися вперед, нападати і т.д. Одночасно, введення активності до визначення агресії відразу вимагає уточнення у зв’язку з прийнятою в науці класифікацію агресії на активну і пасивну. Оскільки активність з самого початку не може бути пасивною – вона може розмежовуватися в такому випадку на виявлену і непроявлену, інтенсивно або

не інтенсивно проявлятися, бути прихованою або відкритою, внутрішньою або зовнішньою і т.д.

Агресія, як активність за визначенням, може бути не такою відкритою – внутрішньою, непроявленою, прихованою, але і в цьому випадку стверджується активність не тільки як внутрішній процес, а й часто в процесах її стримування, приховуванні проявів, аж до витіснення і явища пригніченої агресії.

Зупинимося на наступному атрибутивному значенні агресії – «заподіяння шкоди», яке ми ставимо під сумнів в значенні загального. Наявність атрибуту «заподіяння шкоди» у визначенні агресії спрямовує, перш за все, на дослідження злочинної агресії – одного з видів агресії. Але навіть в цьому виді агресії можливий протилежний процес – злочинне привласнення чужого або злочинне збагачення. Іншими словами, збиток для жертви агресії, може визначати здобуток агресора. У цьому випадку, можна дійти і до абсурду, оскільки діяльність як видоспецифічна характеристика людини, є перетворенням навколишнього світу і навколишнього середовища, а, значить, завжди дорівнює агресії. А це дещо не так, оскільки вкрай позитивною формою діяльності є творчість, яка і є сутнісною характеристикою людини.

До того ж агресія може бути формою відновлення справедливості і руйнування несправедливості, тобто збиток в цьому випадку є вторинним, перш за все, в діяльності. Тут окремо виникає дискусія про людські і гуманістичні цінності, визначення міри людської агресії через них. В роботі Конрада Лоренца агресія є інстинктом, що захищає організм і служить виживанню (позитивна характеристика агресії) або руйнування життя (негативна характеристика), а також виступає як інстинкт розподілу осіб в просторі виду. Поняття агресії як «нанесення шкоди» не охоплює весь зміст «агресії», в той же час дихотомія збиток-здобуток є важливою інструментальною парою дослідження міри агресії. При цьому може здобуток як протилежне збитку (в економічному значенні його проявом є «прибуток»), знаходиться в центрі агресії? Звичайно, наприклад у випадках змагань, війн і двосторонніх або багатосторонніх агресивних дій. Агресія в просторовому розподілі людей (як у фізичному і біологічному

просторі, так і в соціальному, політичному та інших видах простору) формує експансію, що опонентів призводить до зворотного процесу – контракції – стискання простору.

Експансія – контракція є також однією з найважливіших осей, інструментальних дихотомій агресії. На наш погляд, більше підходить в якості атрибутивного, в категоріальному контексті поняття родом з теорії психоаналізу – «деструкція».

Нагадаємо в другий період розвитку теорії З. Фрейда у якості основних розглядалися інстинкти Ероса і Танатоса; прагнення до любові і життя, і прагнення до руйнування і смерті. Танатос уточнювався в поняттях «мортидо» і «деструдо». Деструкція вперше розглядалася Сабіною Шпільрейн в сенсі того, що «становлення виникає з деструкції» [Шпільрейн С., 2008: 152]. Пізніше учні З. Фрейда Пауль Федерн і Едуардо Вейс наполягали на наявності автономного енергетичного джерела інстинкту смерті і позначали його в своїх роботах як «мортидо» (Федерн) або «деструдо» (Вейс). Пауль Федерн, приймаючи ідею про інстинкт смерті свого вчителя, ввів поняття мортидо. Його основна ідея була про три основних види катексису, психічного процесу: такого що сам зберігається, либідінозного і деструктивного, названого їм згодом добре відомим в даний час терміном «мортидо» [Литвинов А.В., 1996, с. 51].

Стосовно «деструктивності» узагальнюючу класичну працю написав Еріх Фромм «Анатомія людської деструктивності». Якщо деструктивність і деструкція цілком відображають інстинктивну природу агресії, то слід розглянути і діяльнісну основу агресії. Агресія «як рух на зустріч», тому, що загрожує життю, виживанню в цілепокладанні як раз і означає деструкцію загрози і небезпеки. Одночасно ми враховуємо, що агресія легко переходить межу з достатньої в неприпустиму, в руйнуванні віджитого і загрозливого, як зберігання життя, в руйнування, практику негативної соціальної девіації, аж до крайньої форми деструкції незворотного руйнування життя – смерті.

Агресія як активність, спрямована на руйнування, в етимологічному значенні розглядається як імпульс, «наступ», «злочин», «напад». Підкреслюється

не тільки автоматичний вибір «бігти, битися або завмирати» в значенні «битися», але і мобілізація сил, виплеск руйнівної енергії назовні. Руйнівна енергія може бути перетворена в творчу, але зберігається імпульсивність, сплеск і мобілізації сил. На рівні біохімії – це виділення адреналіну, а повторення і практика цих форм призводить до стану адреналінової залежності.

Безумовно імпульсний характер в інстинктивному, в автоматизмах активно вивчається, але недостатньо досліджень спрямовано на імпульсний і дискретний характер агресивності в діяльності. Так агресивна злодійська діяльність, часто якраз і забезпечує адреналінову залежність в плануванні і здійсненні злочинів, а іноді адреналінова залежність стає основою для злочинної діяльності, як навчання в агресивних субкультурах (прикладом можуть служити як реальні події, так і образи, докладно відображені у фільмах «На гребні хвилі» 1991 і 2015 років.) злочинної діяльності.

Імпульсивний характер агресії, на наш погляд, не викликає сумнівів, це відображається і в групі агресивних емоцій – роздратування, образа, злість, гнів, лють. Імпульсивний характер агресії є атрибутивним, оскільки, по-перше, імпульс до руйнування (як нанесення болю, збитків, шкоди, так і комунікативні прояви – образа, хейтерство, мова ненависті як контекст, семантичний вибір значень і психолінгвістичного негативного впливу) не може тривати нескінченно, є дискретним, наскільки вистачає «палива імпульсу». Імпульс до руйнування забезпечується целепокладаючою діяльністю для реалізації неусвідомленої тяги до агресії, тобто формує вторинну агресію, але вже додуману і часто раціональну, що приховує первинний агресивний інстинкт. По-друге, свідоме планування руйнування є лише «окультуренням» агресії, іноді в соціально схвалюваних або прийнятних, іноді в соціально несхвалюваних формах.

По-третє, власне, тривалість агресії визначається як дискретність (переривчастість), зміною інтенсивності, періодичності, повторюваності агресивного імпульсу, який в результаті практики, може стати «спрагою»

(інтенсивною суб'єктивною тягою) або інтересом (при реалізації цієї тяги в соціально інституційних формах, наприклад, інтерес до футболу, боксу і т.д.).

У різних визначеннях активність і імпульсивність, напад і ворожість так чи інакше зв'язується з силою і насильством, з впливом, який передбачає незгоду і протистояння воління. Саме ця складова, має атрибутивну характеристику в агресії, як сила, як протистояння і заперечення безсилля, що при втраті міри, стає злочином, перетворюється в людиноненависницькі форми агресії. Сила при втраті якісної визначеності перетворюється і в досить ілюзорні форми контролю та безконтрольності, які часто протистоять реальним формам управління, прийняття рішення, рішучості і дієздатності в їх досягненні.

Підсумуємо, таким чином агресія – це активність, спрямована на деструкцію, яка носить імпульсивний і дискретний у часі і експансіоніський в просторі, нападаючий силовий характер.

Основними інструментальними осями агресії є:

1) в атрибутивності **активності:**

– поведінка (рефлекси та інстинкти в біологічній поведінці, фрейми, патерни-зразки, архетипи і прототипи в соціокультурній поведінці) – діяльність (цілепокладання і раціоналізація дій в досягненні результату);

– спонтанність-раціональність;

2) в атрибутивності **деструкції / конструктивності:**

– руйнація-творення;

– збиток-здобуток;

– шкода-користь;

– зворотність-незворотність;

– депривація (позбавлення)-привація (набуття)

3) в просторовій атрибуції **експансії**:

– напад-захист;

– справедливість-несправедливість;

– експансія-контракція;

Міжрівневий-рівневий характер як дихотомія масштабності в значенні індивідуальний (в тому числі і міжіндивідуальний), колективний (груповий, спільнотний), громадський, міжнародний (локальний, глокальний, глобальний) і їх співвідношенні.

4) в часовій атрибуції **імпульсності**:

– імпульс-стабільність;
– дискретність (переривчастість)-послідовність;

5) в атрибуції **сили**:

– сила-безсилля;
– ворожість-доброзичливість;
– нетерпимість-терпимість;
– рішучість-нерішучість;
– контроль-безконтрольність.

На наш погляд, саме інструментальні осі задають функціонал дослідження феномену агресії, що ми продемонструємо в подальших дослідженнях. Не менш важливим, на наш погляд, є аналіз когнітивних, емотивних, коннативно-акторних проявів агресії. Образів і уявлень агресії в пізнавальному вимірі. Роль архетипів і прототипів, а також інших образів, повторюваність яких відображена в понятті типу, в уявленнях, в яких оперування образами опосередковано пам'яттю, в емотивному прояві в дослідженні агресивних емоцій, в коннативних проявах, патернах, стереотипах, фреймах агресивної поведінки і акторної практики агресивної діяльності.

Література до розділу 1

1. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 352 с.
2. Караванов А.А., Устинов И.Ю. Смысловое значение концепта агрессия. *Территория науки*. 2013. № 2. С. 81-88.
3. Литвинов А.В. Пауль Федерн (к 125-летию со дня рождения). *Психоаналитический вестник*. 1996. № 5. С. 50-51.

4. Налчаджян А. Агрессивность человека. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 736 с.
5. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / пер. Э. Телятникова. Москва : АСТ, 2018. 737 с.
6. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. 2-е изд. Санкт-Петербург : Питер; Москва : Смысл, 2003. 860 с.
7. Шпильрейн С. Деструкция как причина становления. *Шпильрейн С. Психоаналитические труды* ; пер. с англ., нем. и фр. под науч. ред. С.Ф. Сироткина, Е.С. Морозовой. Ижевск : ERGO, 2008. 466 с. С. 112-155.

РОЗДІЛ 2
АГРЕСІЯ У МІФОЛОГІЧНОМУ СВІТОГЛЯДІ

2.1. Міфологія війни і геноциду як підґрунтя агресії

Для розуміння міфологічного світогляду у вимірі дослідження агресії досить глибокий матеріал дає ідея розмежування сенсорної реальності світу (чуттєво пізнаваного, живих образів, уявлень про світ) і міфічної реальності війни Л. Лешана. Американський військовий психолог Л. Лешан виділяє два типи реальності, в якій можуть існувати люди: «сенсорна» і «міфічна». Сенсорна реальність позначається так, оскільки об’єктивна реальність сприймається органами почуттів людини безпосередньо, а міфічна реальність формується як перероблена і заміщає сенсорну інформацію про об’єктивний світ. Основними складовими міфічної реальності є переконання про те, що: 1) існує нація (група) – ворог, яка є втіленням абсолютного зла; 2) якщо знищити це зло, світ стане раєм на землі; 3) заходи, що вживаються проти цього зла, – шлях до слави і легендарних висот світобудови; 4) своя нація обрана позбавити світ від зла, і кожен, хто не згоден з офіційними поглядами на це питання, є зрадником. Сенсорна і міфічна реальності відрізняються за структурою, в думках і поведінці. Міфічна реальність характеризує суспільство під час війни, коли всі поняття діляться на біле і чорне, і немає проміжних відтінків.

Відмінності сенсорної і міфічної реальності людей, що виділені Л. Лешаном наведені в таблиці 2.1.

На думку Л. Лешана, структурні елементи міфічної реальності є предикторами війни. Їх поява у суспільній свідомості вказує на те, що дана нація психологічно й ідеологічно готова до війни.

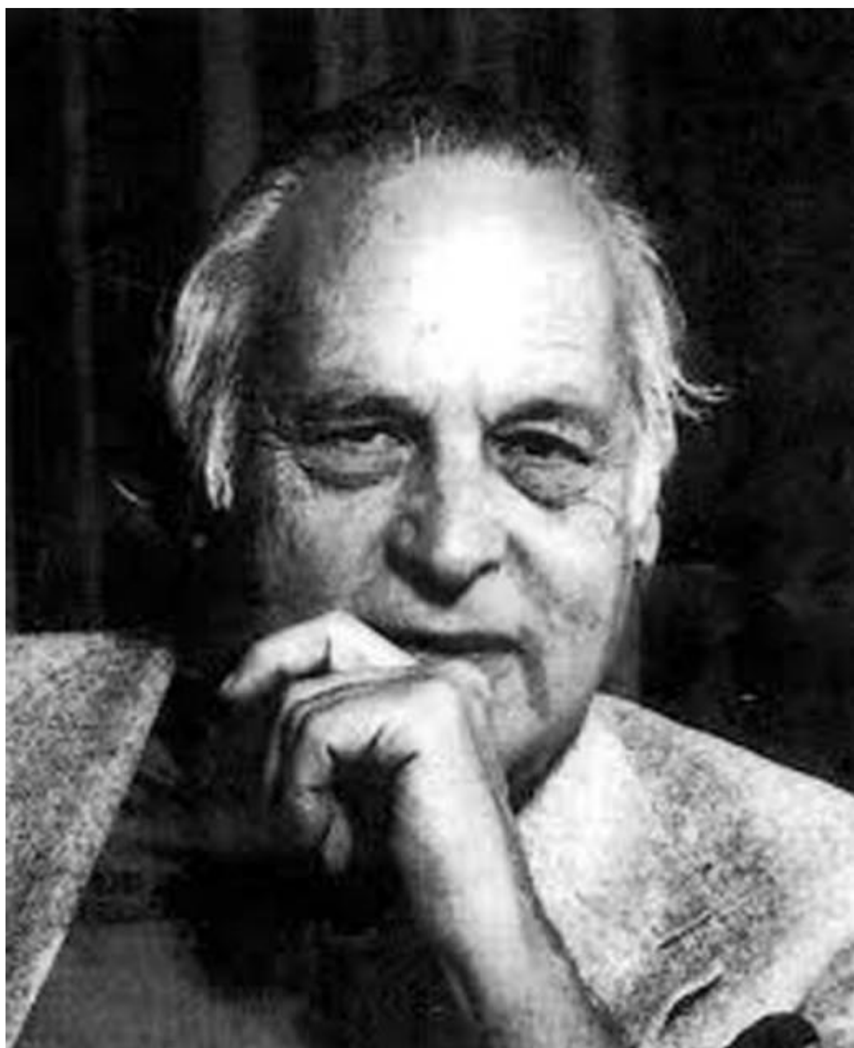

Рисунок 2.1 – Фотографія Л. Лешана

Таблиця 2.1

Відмінності в сприйнятті світу і війни [Лешан Л., 2004, с. 42-43]

МИРНИЙ ЧАС	ВІЙСЬКОВИЙ ЧАС
І у добра, і у зла багато проміжних відтінків. Багато союзів з різними ідеями та поглядами – законні. Їх погляди і політика загалом – порівняно гарні чи погані, задовільні або незадовільні, дурні або розумні	Поняття «добро» і «зло» асоціюються з нами і з ними. Немає випадкових невинних спостерігачів: є тільки ті, хто за нас або проти нас. Всі поняття діляться на чорне і біле. Думки з цих питань можуть бути або абсолютно вірними, або навпаки.
Сучасність майже нічим не відрізняється від інших часів.	Теперішній час – особливий і якісно відрізняється від інших часів.
Є речі, які в більшій чи меншій мірі відрізняють сучасність від попередніх часів, але це якісна різниця.	Усе збалансовано; хто виграє, той виграє назавжди. Це час вирішальної битви між добром і злом – наступ Армагедона, Рагнарока, війни, яка повинна покласти край злу
Ми майже не сперечаємося про такі великі сили природи, як Бог або еволюція людства.	«Gott Mit Uns» (з нім. — «З нами Бог»), «Dieu et mon Droit» (с франц. — «Бог і моє право»), «Маніфест долі», «Історія

	бореться на нашій стороні» та інші подібні гасла свідчать про те, що ми віримо, що великі рушійні сили космосу з «нами».
Коли нинішній період завершиться, то все буде відбуватися майже як раніше.	Коли ця війна закінчиться, все кардинально зміниться: якщо ми переможемо, то все буде набагато краще, а зазнаємо поразки – то набагато гірше. Світ глобально зміниться завдяки тому, що ми зробимо. Одержимо ми перемогу або зазнаємо поразки, в будь-якому випадку, це змінить значення нашого минулого і обриси нашого майбутнього.
Нам треба буде розв'язати безліч проблем, важливість яких змінюється день за днем. Життя досить складне і готує для нас багато сюрпризів.	Це наше першочергове завдання – вирішити цю проблему, а все інше відходить на другий план. У цьому простота життя. У ній є одна мета
Всі люди керуються майже однаковими мотивами.	Ними керує жага влади, а нами – бажання захистити себе, людинолюбство, мораль, благопристойність.
Проблеми виникають на різних рівнях – політичному, економічному, особистісному – і повинні вирішуватися на відповідних рівнях.	Все почалося з виявлення волі нашого ворога і тому має закінчитися перемогою над ним або можливістю зробити його беззахисним.
Нас цікавлять причини проблем, які ми намагаємося вирішити	Нас цікавлять не причини війни, а її результати.
Ми можемо вирішувати спірні питання за допомогою переговорів	Оскільки ворог – це зло, то він бреше, і переговори з ним неможливі. Це питання можна вирішити силою. Ми говоримо правду (в новинах, освіті), а вони брешуть (через пропаганду).
Люди в основному схожі один на одного, різниця полягає в якості	«Ми» і «вони» відрізняємося якісно настільки, що одні й ті ж дії можуть розглядатися як зло або добро в залежності від їх виконавця. Викликають сумніви, що вони можуть належати до того виду, що й ми.

Ці ідеї про предикати війни, як ідентифікації реальності, близькі і теорії геноциду Грегорі Стентона.

Грегорі Стентон висловив думку про необхідність побудови режиму Анти-геноциду. Він неодноразово починав свій виступ з твердження про те, що «коли Організацією Об'єднаних Націй була прийнята Конвенція про геноцид 1948 року, світ сказав: «Ніколи знову». Але історія XX століття довела, що «ніколи» так і не відбулося, а відбувається «знову і знову». Зроблена обіцянка Організації Об'єднаних Націй була порушена «знову і знову», геноциди та інші форми

масового вбивства призвели до загибелі щонайменше 170 000 000 чоловік, більш ніж в усіх міжнародних війнах XX століття».

Рисунок 2.2 – Фотографія Грегорі Стентона

На думку Грегорі Стентона є дві основні причини, чому геноцид, як і раніше, має місце в світі: 1. В світі не сформовані необхідні для прогнозування і запобігання його міжнародні інституції; 2. Світові лідери не мають політичної волі, щоб зупинити геноцид ... Три установи, зокрема, необхідні: (1) політично ефективні центри для запобігання геноциду; (2) сили швидкого реагування для ненасильницького запобігання і збройного військової відповіді; (3) ефективні міжнародні суди для покарання [Gregory H.S., 2008]. Для того, щоб політики могли розпізнати ранні ознаки геноциду і планувати конкретні контрзаходи на кожному етапі, щоб зупинити процес геноциду, Стентон запропонував структурну теорію процесу геноциду в визначенні його восьми стадій (1998).

ВІСІМ СТАДІЙ ГЕНОЦИДУ [Gregory H.S., 2008]

1. Класифікація: в основі більшості соціальних наукових теорій про геноцид знаходиться образ «етно-центричної людини». Тому що всі люди ростуть і живуть в конкретних культурах, говорять конкретною мовою, вони ідентифікують себе як «ми», а інших як «вони». Це фундаментально перший етап в процесі, він не обов'язково призводить до геноциду. Геноцид стає можливим тільки разом з іншою загальною людською тенденцією – визначення тільки «нашої групи» як людської і «дегуманізації» інших «інакших». Таким чином, відбувається не тільки розробка культурних центрів, а також створюються культурні кордони, які є закритими для інших груп, – і він може стати кордоном, де закінчується солідарність і починається ненависть. «Ми проти них» можуть бути сприйняті політичними елітами, які хочуть отримати або утримати владу в ідеології чистоти, ексклюзії і деструкції. Режими, зігнуті під геноцид, докладають великих зусиль, щоб класифікувати різні популяції. Головним превентивним заходом на цьому ранньому етапі є розробка універсалістських інститутів, які виходять за рамки етнічних чи расових розмежувань, які активно сприяють терпимості і взаєморозумінню, і які спрямовані на подолання класифікації розбіжностей.

2. Символізація: імена або інші символи присвоюються класифікаціям. Людей називають «євреї» або «цигани», або відрізняють за кольором чи одягом. У комбінації з ненавистю, символи можуть бути мимоволі нав'язані учасникам знедолених груп: наприклад, жовті зірки для євреїв. Для боротьби з символізацією, символи ненависті, наприклад, свастики, можуть бути заборонені законом, як мова ненависті. Якщо заперечення символізації має широку підтримку, цей процес може бути досить потужним, як це було в Болгарії, коли більшість євреїв відмовилися носити жовту зірку і не були під тиском своїх християнських сусідів, і цим позбавили жовту зірку своєї значущості, як нацистського символу для євреїв.

3. Дегуманізація: одна група заперечує людяність іншої групи. Члени останньої групи прирівнюються до тварин, паразитів, комах або хвороб. Дегуманізація долає нормальну людяність проти вбивства. На цьому етапі, пропаганда ненависті в пресі і на радіо використовується, щоб очорнити жертовну групу. У боротьбі з дегуманізацією, підбурювання до вчинення геноциду, не слід плутати з процесом захисту мови. У геноцидального товариства немає конституційного захисту для компенсаційних мов, і вони повинні розглядатися інакше, ніж демократичні. Радіостанції ненависті повинні бути закриті і пропаганда ненависті – заборонена.

4. Організація: геноцид завжди є організованим, зазвичай, державою, іноді будь-якими неформальними об'єднаннями (індуїстські моби на чолі з місцевими бойовиками RSS) або терористичними групами. Спеціальні армійські підрозділи або ополчення часто треновані і озброєні. Плани сформовані для геноцидального вбивств. Для боротьби з цією стадією членство в таких ополчення повинне бути оголошене поза законом. Їх керівники повинні бути заарештовані і їм потрібно відмовити у видачі віз для поїздок за кордон. ООН повинна нав'язувати ембарго на уряди і громадян країн, що беруть участь в геноцидального вбивствах, і міжнародні комісії повинні розслідувати злочини проти людяності.

5. Поляризація: екстремісти підбурюють інші групи. Групи ненависті транслюють поляризаційну пропаганду. Закони забороняють міжетнічні шлюби або соціальну взаємодію. Екстремістський тероризм націлений на помірних, заради залякування і мовчання центристів. Профілактика може означати захист і безпеку для помірних лідерів або допомогу групам з прав людини. На активи екстремістів може бути накладено арешт, і здійснена заборона на видачу віз для міжнародних поїздок. Екстремістським переворотам повинні бути протиставлені міжнародні санкції.

6. Підготовка: жертви були ідентифіковані і відокремлені через їхню етнічну або релігійну приналежність. Списки смерті складені. Члени віктимних груп змушують носити ідентифікаційні символи. Вони часто виявляються в сегрегованих гетто, поміщені в

концентраційні табори, або локалізовані в голодуючих регіонах або просто голодують. На цьому етапі повинна бути оголошена геноцидна катастрофа. Якщо є політична воля, ООН, Рада Безпеки або НАТО можуть бути мобілізовані, і має бути підготовлене міжнародне збройне втручання або значна асистентська допомога, що надається групам постраждалих для того, щоб вони підготувалися до самозахисту. В іншому випадку, щонайменше, гуманітарна допомога повинна бути організована ООН і приватними групами з надання допомоги для неминучої хвилі біженців.

7. Знищення: знищення швидко стає масовим вбивством, яке має юридичну назву «геноцид». Це «винищення» аж до вбивства, тому що вони (ті хто здійснюють геноцид) не вірять у те, що їхні жертви є людьми повною мірою. Коли це підтримується державою, збройні сили часто працюють з ополченцями для здійснення вбивств. Іноді за результатами геноциду відбуваються вбивства помсти в групах, що протистоять одна одній, створюючи спадаючий вир, як цикл двостороннього геноциду, наприклад, в Бурунді. На цьому етапі, тільки швидке і переважно збройне втручання може зупинити геноцид. Реально безпечні райони або коридори порятунку біженців повинні бути встановлені з сильним збройним міжнародним захистом. (Фальшиві «безпечні райони» є навіть, гіршим, ніж нічого, тому що вони тільки концентрують жертв). Багатосторонні військові сили, що уповноважені ООН, на чолі з НАТО або регіональними військовими силами, повинні втрутитися в ситуацію. У військовому плані могутні країни повинні забезпечити авіадоставку, обладнання та фінанси, необхідні для втручання.

8. Відмова: восьмий етап, який завжди слідує за геноцидом. Він є одним з найвірніших показником подальших геноцидних вбивств. Особи, які винні в геноциді ховають масові поховання, спалюють трупи, пробують знищити докази і залякують свідків. Вони заперечують будь-які злочини, які скоїли, і часто перекладають провину за те, що сталося, на жертв. Вони блокують розслідування злочинів, і продовжують керувати, як і раніше, поки не будуть усунуті від влади силою, коли вони біжать у вигнання. Там вони залишаються безкарними, якщо їх не захоплюють і трибунал не встановлює рішення їх затримати. Найкращою відповіддю на відмову є покарання в Міжнародному суді або національних судах. Там докази будуть почуті, а винні будуть покарані.

У цьому дослідженні Грегорі Стентона визначена геноцидна розмірність і геометрія етапів насильства, що тиражується. Формування режиму Анти-геноциду є спробою створення системи опору для локалізації і знищення фрактала знищення інакшості. Фрактальність з негативною соціальною розмірністю має стохастичу самоподобу в інших військових діях. Аналогії та шаблонність проявів стадій геноциду під час військових дій детально розглянув український дослідник А. Яковенко. Події в Іраку, Лівії та Сирії періодично розглядалися в професійному соціологічному співтоваристві, однак досить камерно, кулуарно. І тут «злими пророками» виступати мало кому хотілося, а уявна територіальна віддаленість соціальних потрясінь, дозволяла не проявляти безпосереднього широкого наукового інтересу, переадресовуючи його здебільшого політологам. Оцінка ж суспільних катаклізмів за результатами

чеченських воєн була цікава переважно російським соціологам, і в міру збільшення часової віддаленості тих подій відбувалася їх деактуалізація. У той же час немає сенсу шукати якусь унікальність соціальних наслідків того, що відбувається в українському соціумі військового протиборства. Сучасна історія дає достатню кількість прикладів, в число яких сьогодні включається і українське суспільство. Про шаблонність того, що відбувається, наприклад, можуть свідчити відомі розробки Грегорі Стентона (Gregory H. Stanton) [Gregory H.S., 2008]. І тим не менше, сьогодні – це виключно наша трагедія, що вимагає її самоусвідомлення і аналізу [Яковенко А. В., 2014, с. 129].

На думку українського професора А. Яковенко, в цілому ж має місце суспільна атмосфера, характерна для соціуму, що переживає цивільно-політичні катаклізми на базі військового протистояння. Виділимо лише деякі з них:

– домінування радикальних (особливо на емоційному рівні) оцінок і характеристик. Наприклад, та ж підміна категорії «політичні опоненти» на «вороги», «зрадники» і т.п. створює не тільки безапеляційний, зверхконфліктогенний фон взаємин між представниками різних поглядів, але і обумовлює можливість несприятливих сценаріїв розвитку подій;

– зростання категоричності позицій і висловлювань при одночасному підвищенні рівня підозрілості. Останнє свідчить про зменшення відкритості міжособистісної комунікації. Страх бути неправильно зрозумілим за ключовими ідейно-політичним, а тепер уже і військово-політичними уподобаннями посилюється погрозами (уявними чи реальними) правових наслідків (аж до кримінальної відповідальності), не кажучи вже про звинувачення і навіть переслідування на побутовому рівні. Практика складання численних «списків» та інші елементи документальної фіксації (в тому числі з використанням новітніх інформаційних технологій), ідеологічні, політичні, релігійні та інші позиції, що застосовуються представниками всіх сторін конфлікту, з подальшим використанням їх в культивуванні своєрідною вендети створюють особливий світопорядок, більше характерний для тоталітарних суспільних відносин;

– подальше посилення напруження ненависті між опонентами. І якщо у відносно стабільних умовах відмінності в точках зору сприймалися переважно з прихованою неприязню, помірним неприйняттям інших поглядів, то в умовах збройного протистояння мова йде про такі прояви, як гнів, ненависть, неприкрите або погано приховуване бажання виключити альтернативні висловлювання і поведінкові реакції з поля уваги, аж до буквального ігнорування опонентів;

– підвищення рівня некритичного сприйняття соціальної дійсності (боязнь незручною правди). Мирний час дає можливість більш поблажливо і спокійно ставитися до фактів, які не вкладаються в стійкі уявлення, що визначаються як правдиві. У нестабільний, «військовий» період уявлення про правду, що не збігаються з нашими установками, викликають роздратування, а нерідко і відкриту агресію. Подібного роду переконаність у власній правоті ґрунтується на реальних трагедіях, жертвах, в число яких можуть входити знайомі, близькі і рідні;

– зростаюча поляризація за принципом «свій-чужий». Відвертість висловлювань, відкритість суджень стають характерними переважно в «своєму» середовищі [Яковенко А. В., 2014, с. 130].

Таким чином, розломи відбуваються в розмірності радикалізації, категоричності, ненависті, некритичності, поляризації, дегуманізації, символізації, які можуть використовуватися для дослідження стану розлому сталого людського розвитку в деструктивних процесах. До того ж важливим є визначення процесів ітерації, скейлінга, і сили деструктивних процесів, масштабу суб’єктів, сили і рівня радикалізації засобів геноцидальної поведінки і діяльності. Ці фрактали є протилежними до фрактальності сталого людського розвитку. Останні спрямовані на розвиток освіти, охорони здоров’я, подолання бідності, гендерної рівності, захисту прав людини, безперечно економічного зростання та екологічної забезпеченості майбутніх поколінь. Формування фракталів в країнах, які орієнтовані на сталий людський і місцевий розвиток, визначене самоподібністю, яка спрощує систему управління і самоорганізацію,

відпрацьованими заходами громадської інклюзії. Якщо це тиражування досвіду є умовою гуманістичного спрямування розвитку в країні і можливості застосування в державній і суспільній практиці концепції сталого людського розвитку, то розмірність негативних фракталів, починається з боротьби за ресурси формування та селекції альтернативності інтеграції – тобто дезінтеграції і ескалації насильства. Як правило біженці відносяться до нижньо нижнього або верхньо нижнього класів в соціальній стратифікації суспільства, з посиленням люмпенізації і прекаріата, тобто відбувається зміщення в бік бідності соціальної структури суспільства в цілому. Питання стоїть подібно проблеми Римської імперії: «скільки варварів може переварити імперія без втрати основних її якостей». Збільшуються витрати суспільства як на соціальні, так і економічні потреби утримання і адаптації біженців, вже зараз можна почути позицію про недостатню економічну підтримку біженців світовою спільнотою, вона звучить з прикордонних країн і країн з гуманітарною катастрофою і бойовими діями, більшу частину навантаження і напруги отримують саме вони. Ці ризики і напруга стають екстремальними, навіть для існування Європейського Союзу і в його форматі Шенгенської угоди.

Найважливішими змінами за останнє десятиліття є, ймовірно, пандемія, економічна криза в Європі і побічний щодо неї підйом націоналістичних політичних партій. Підйом націоналістичних партій є також загрозою економічній прозорості кордонів і по відносно Шенгенської угоди. У Фінляндії націоналістична партія вже є членом урядової коаліції, і євроскептичні і анти-імміграційні партії є впливовими в таких країнах, як Данія, Швеція та Угорщина. У сучасному світі дуже швидко забули, що війна в Сирії створила колосальний потік біженців до Європи і без належної реформи Шенгенської угоди, держави-члени стали зміцнювати поліцейський контроль на залізничних та автобусних станціях і в аеропортах. Кілька країн використовували спорадичні контрольні заходи поліції щодо поїздів та автобусів, і ця практика, швидше за все, буде рости. Під тиском з боку консервативних сил, багато країн ЄС (в основному в Північній Європі) також посилять своє міграційне законодавство, щоб

ускладнити отримання доступу іммігрантів до соціальних допомог. Певною мірою ослаблення Шенгенської угоди пов'язане з ослабленням вільного пересування людей – однієї з ключових свобод Європейського Союзу.

Пандемія COVID 2019 актуалізувала і створила систему медичних обмежень на переміщення через кордони з мобілізацією як прикордонних і правоохоронних органів, так і медичної мобілізації, що створила систему обсервації, електронного відстеження, довідок і паспортів щеплень і імунітету. Договір і принцип вільного пересування не те ж саме; будь-який громадянин ЄС має право на транзит і залишитися у будь-якій державі-учасниці, незалежно від існування прикордонного контролю. Біженці і швидке насичення Євросоюзу представниками інших культур, багато з яких мають бойовий досвід і посттравматичний синдром, обумовило хвилю терористичних актів в Європі і вимагало нової системи безпеки з посиленням контролю перетину кордонів.

Пандемічна локалізація і інтернет-онлайн спілкування актуалізували міфологічний, а з урахуванням розвитку техніки і медіа – неоміфологічний світогляд і витягли на світ усі агресивні міфологічні механізми взаємодії людей, як міфологію війни, так і міфологію геноциду і соціоциду. Локалізація вимагає посилення кордонів, агресія вимагає просторових інструментальних осей і визначеності своєї території.

Але Шенгенська угода була розроблена, щоб посилити вільне пересування людей і створити континент без кордонів. Період практики соціальної дистанції, зонування захворювання повернуло кордони для пересування тільки за іншим принципом. Це поле вивчення не стільки наукових медичних заходів (які також присутні, та є центральними), скільки формування міфічної реальності за іншим принципом ідентифікації «свої-чужі». А також присутня соціальна інституціалізація профілактики і обмеження переміщення «чужих» (нещеплених або без довідки діагностики, без грошей і часу, знаходження на обсервації як в один бік, так і обсервації при поверненні).

Цікавою є формування масової агресії через страх за життя і міфологізацію, замість раціоналізації і наукового глибокого дослідження ефективності медичної профілактики і лікуванні захворювання.

2.2. Давньогрецькі метафори страху як архетипи поствійськових травм агресії

З легкої руки З. Фрейда давньогрецька міфологія стала метафоричною основою для пошуку образів порубіжних і хворобливих станів свідомості. Це стало класикою психоаналітичного аналізу в різних його проявах від самого З. Фрейда, теорії колективного несвідомого К. Юнга, теорії «аналізу долі» Л. Сонді, до соціально орієнтованих його версій і теорій К. Адлера, К. Хорні та Е. Фромма. Свого часу значно «оживив» використання давньогрецьких метафор Ф. Ніцше, заклавши традицію дихотомічної герменевтичної пари «аполлонічного і діонісійського початків» (раціонального та ірраціонального), яке було представлено в роботі «Народження трагедії з духу музики» (Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik, 1871) [Ніцше Ф., 2014]. І хоча в давньогрецьких міфах Аполлон не завжди був уособленням раціональності, а Діоніс не завжди діяв без розуму, навіть як бог вина і виноградарства (він пов’язаний як з галюцінаціями, так і з психоміметиками, тобто психотичними станами психозу і божевілля, іноді має відношення до психоделіків), традиція використання давньогрецьких метафор дослідження раціонального і екстатичного, ірраціонального стала майже класичної. Цю парадигму з позиції захисту раціонального критикував Ю. Хабермас в роботі «Філософський дискурс сучасності» (Der philosophische Diskurs der Moderne, 1985) [Хабермас Ю., 2003: 101-103], діонісійске як «інше щодо розуму», «естетичне ядро волі до влади» [Делёз Ж., 2011, с. 105-106]. Діонісійський початок Ж. Дельоз розглядав як «світ безособового і до-індивідуального, сингулярності – світ, який він (Ніцше) пізніше назвав діонісійским, або світом волі до влади, світом вільної і незв’язаної енергії», протилежний світу божественного Аполлона і людського світу Сократа [Делёз Ж., 2011, с. 145].

Для нас важливим є можливість використання давньогрецьких метафор, які сюжетно виросли з архетипів для позначення важливих свідомих і підсвідомих станів в дослідженні сучасної культури в її порогових і пограничних станах свідомості, що емоційно забарвлені агресією, гнівом і страхом. До того ж формування полісної культури в соціологічному і психологічному вимірах є відображенням в образній, метафоричній формі референтних, родових і сімейних, контактних з індивідом відносин, в яких боги були уособленням домінантних форм відносин. Саме тому відносини, події здійснюються символічно, як зіткнення домінантних характеристик архетипів.

Тому в розгляді архетипічності грецьких богів символічно відображаються істотні психологічні процеси переживання і осмислення образів соціальних подій, їх психологічної напруги і сприйняття в міфологічній свідомості. Війна, військові конфлікти, катастрофи актуалізують саме архетипічні відносини, а боги в культурі стають прототипами усвідомлення подій, їх переживання. Дослідження давньогрецьких метафор страху є досить цікавим і науково значущим дослідженням, що актуалізований ірраціональними явищами переживання посттравматичного і поствоєнного синдромів в сучасному світі.

Дослідження проведено в рамках критичного аналізу предметного поля в мультипарадигмальному і міждисциплінарному пошуку функціонального значення метафор страху як результату поствоєнних травм агресії, у напрямку визначення «єдиного знаменника» агресії, того загального, що дозволяє не тільки визначити атрибуції поняття «агресія», а й має прикладний-інструментальний характер для майбутніх досліджень і аналізу досліджень, які вже проведені.

Основними інструментальними осями агресії є: 1) в атрибутивності активності: поведінка-діяльність; спонтанність-раціональність; 2) в атрибутивності деструкції: руйнування-творення; збиток-здобуток; шкода-користь; оборотність-незворотність; депривація (позбавлення) – привація (набуття); 3) в просторовій атрибуції експансії: напад-захист; справедливість-несправедливість; експансія-контракція; міжрівневий-рівневий характер і їх співвідношення; 4) в тимчасовій атрибуції імпульсності: імпульс-стабільність;

дискретність (перериvчастість) – послідовність; 5) в атрибуції сили: сила-безсилля; ворожість-доброзичливість; нетерпимість-терпимість; рішучість-нерішучість; контроль-безконтрольність. Інструментальні осі задають функціонал дослідження феномену агресії, в нашому випадку поствоєнного конфлікту і його результату – соціальної травми. В якості базових метафор були використані три кейси: «Міф про подію створення Аполлоном храму Дельфі. Подія переходу в доброякісну агресію», «Міф про структуру сім'ї Афродіти (любові) і Ареса (війни). Система відносин доброякісної і злоякісної агресії, а також страху і втечі», «Міф про Ніку. Міф про результат доброякісної агресії».

Обґрунтування і виведення інструментальних осей агресії обґрунтовано в статті: Лепський М. «Агресія: визначення, предметне поле, атрибуції інструментально-дослідні осі» [Лепський М., 2021, с. 20-29].

Зробимо аналіз метафоричної картографії давньогрецьких метафор агресії, гніву і страхів за допомогою інструментальних осей агресії.

По-перше, референтність символів і сакралізації давньогрецьких богів безпосередньо визначена «делегуванням» функцій соціальної свідомості, як того, за що вони відповідають. По-друге, в картографії важливим є дослідження походження родової приналежності і сімейних відносин богів, а тому і функцій, які їм надаються. По-третє, не менш значущим є соціальна дистанція цих функцій, як сила сімейних зв'язків. По-четверте, для картографії дослідження необхідне визнання соціального офіційного і неофіційного (або допоміжного) характеру богів і їх функцій. По-п'яте, досліджуємо ці стосунки з позиції осей агресії і окреслюючи причинно-наслідкові зв'язки. Саме з цих позицій зробимо невелику наукову розвідку.

Якщо перші три позиції картографії є змістовними інтерактивними характеристиками, то четверта є формотворчою, і саме з неї ми і почнемо.

Посилаючись на П. Відаля-Наке, необхідно згадати, що час давньогрецького полісу, як основного джерела історії, її простору і часу будувався відповідно до формування календаря і культу 12 богів. «У полісі, який був сконструйований Платоном в «Законах», космічний час вписано в державний

устрій, в релігійне життя і написаний на самій землі, як на гробниці воїнів, що полягли в Херонеї. Громадяни діляться на дванадцять філ, які розподілені між дванадцятьма головними богами; земля розділена на дванадцять частин, як в місті, так і на його сільській території. У році має бути не менше трьохсот шістдесяти п'яти свят. Нарешті, цей культ покликаний стати культом зіркових тіл. Між колообігом космосу і безладним рухом матерії історія у Платона вибудовується чітко паралельно часу. На перший погляд, час історії – лише випадковість і хаос. Платон стверджує, що «все пішло урозбрід» (φέρομε να ορώντα πάντт) πάντως1), «держави неминуче раз у раз змінюють форми правління, які стають то тираніями, то олігархіями, то демократіями, і немає цим змінам кінця. Час, повний протиріч, породжує найгірше з них – вічну війну [Видаль-Наке П., 2001, с. 87]. Стародавні греки шанували 12 богів. У їх список зазвичай включалися Зевс, Гера, Афіна, Гефест, Аполлон, Артеміда, Посейдон, Арес, Афродіта, Деметра, Гермес, Гестія. Згідно філ Афін, розміщувався основний пантеон в храмі в Дельфах, на будівлі якого були написані основні висловлювання мудреців, в тому числі і «Пізнай самого себе». При зміні влади там також руйнували статуї деяких богів (або повалених філ) або ставили нові.

Але саме 12 богів ставали офіційно визнаними символами відповідних реакцій і смислів дійсності, інші боги були витіснені в прикордонну або темну частини свідомості. Тому офіційні владно і територіально визнані боги визначали «світле» раціональне усвідомлення агресії, організації, гніву, страху та інших значущих феноменів міфологічного світогляду.

Розглянемо три кейса за допомогою інструментальних осей агресії, розробленої автором [Лепський М., 2021, с. 20-29].

Перший кейс визначено міфом про створення храму Дельфі, що символізує міський устрій міста-поліса Афін, як подолання небезпеки, дорослішання, набуття рішучості і фіксації перемоги в соціально-символічному і духовному значенні. У центрі кейса божественна доля в реалізації доброякісної агресії, набуття дієздатності і творчість. Інстинктивна втеча перетворюється в діяльність, яка досягає вищої форми реалізації творчості.

Другий кейс – це міф про структуру сім'ї Афродіти (любові) і Ареса (бога війни), їх дітей як наслідку єдності любові і війни.

Третій кейс розглядає, власне, найбільш значущий і бажаний результат Перемогу – міф про Ніку (Вікторію) і її відмінність від сімейства відносин, перемога розглядається як значущий результат доброякісної агресії.

Кейс 1. Міф про подію створення Аполлоном храму Дельфі. Подія переходу в доброякісну агресію.

Розглянемо значимий як для соціології агресії, так і для прогнозування міф про Аполлона і виникнення храму Дельфі, того самого, на якому вісім мудреців Греції написали найважливіші вислови мудрості, в тому числі і цитований Сократом «Пізнай самого себе». Цей міф свого часу надихнув дослідників якісного прогнозування на те, що найважливіший з методів експертних оцінок був названий «Дельфі». У міфі про Аполлона сюжет розгортається в наступній лінії. Втеча матері Латона, гнаної богинею Герою, викликана переслідуванням дракона Піфона. Острів Делос, що носився у морі, після сходження на нього Латона, був закріплений стовпами, тут і народився Аполлон, бог світла. Коли підріс Аполлон з кіфарою в руках, срібним луком і золотими стрілами, він вбив розлюченого Піфона в похмурій ущелині. Після переможної пісні (піана), на місці, де він закопав Піфона, Аполлон заснував святилище і оракул в Дельфах, щоб пророкувати в ньому людям волю батька свого Зевса. Першими жерцями стали критські моряки, корабель яких у вигляді дельфіна привів в Дельфи Аполлон. Не менш цікаві функції бога, водія муз (Мусагета) Аполлона, сина Зевса і богині Латона, брата Артеміди, батька Орфея, Ліна і Асклепія (цілителя). З одного боку, це бог-грабіжник, стріловержець – він насилає смерть, хвороби, морові виразки; з іншого боку – це бог сонця, світла, покровитель стад, охоронець доріг, подорожніх і мореплавців, бог-цілитель [Інфографіка. №12. Жовтень 2012, с. 30-33].

Досвід втечі, руху в невідомість під загрозою небезпеки (Піфона) є першим мотивом міфу про Аполлона (досвід страху і остракізму, життя в небезпеці). Подолання небезпеки, знищення в її власному лігві, і очищення після загибелі

небезпеки – другий найважливіший сюжет міфу («ефект самоздійснення прогнозу» в завзятості і активності суб’єкта протиборства). Інституціоналізація місця перемоги і виконання волі Зевса, як зв’язку людей з волею богів, – третій сюжет («ефект наслідків»). Обрання жерцями моряків – людей, які звикли боротися зі стихією, шукати правильні морські шляхи і бути готовими до будь-яких небезпек – сюжет четвертий (кадрова визначеність рекрутізації суб’єктів прогнозування). Функції Аполлона в управлінні небезпеками, в охороні залежних від невизначеності подорожніх і мореплавців, зцілення (збирання в цілісність) хворих відображають зміст впливу передбачення, як основи дій для збереження життя. Важливим є і опосередкований сюжет – пророкування Піфії царю Лідії Крез. Вона передбачила, що, перейшовши річку Галіс, Крез велике царство зруйнує. Тільки загинуло не перське царство, а царство самого Креза (ефект прогностичного зсуву). Якщо припустити істинність передбачення, то невизначеність об’єкта небезпеки у відповіді оракула є подоланням «ефекту бумерангу», небезпеки гніву Креза, або лукавством. Крім храму в Дельфах популярністю користувалися, оракули у Амона та у Додони. Необхідно відзначити, що навіть Лікург, упорядковуючи законами державний устрій Риму, підкріплював закони авторитетом Аполлона Дельфійського – прямий ефект обґрунтування і посилення рішення [Легенди та перекази ..., 1990, с. 30-33; Лепський М.А., 2006, с. 114-123].

У представленому міфі про Аполлона і формуванні храму Дельфі представлено набуття дорослішання, рішучості, дієздатності як доброякісної агресії (в значенні термінології Е. Фромма).

Таблиця 2.2

Інструментальні осі агресії міфу
про створення храму Дельфі і Аполлона

Опис символічного значення	Якщо брати опис ситуації страшна жахлива Мати (юнгіанскій архетип) Гера помстилася Латоні добрій матері, за народження від Зевса Аполлона і Артеміди.	Аполлон і Артеміда з 12 головних богів Афін відповідають частинам суспільства, закріплені в територіальному устрої – філах Афін. Відображають офіційно

	Три етапи сюжету міфу. 1. Втеча від Піфона, небезпеки, загрози. 2. Порушення правил «крок назустріч небезпеці» вбивство Піфона. 3. Заснування храму Дельфі.	визнані символи, відповідні реакції і смисли дійсності. Приклад міфу з символікою доброякісної агресії.
атрибутивність **активності:**	**поведінка** (рефлекси і інстинкти в біологічній поведінці, в **діяльності** (цілепокладання і раціоналізація дій в досягненні результату) **соціокультурній поведінці** (фрейми, патерни-зразки, архетипи і прототипи)	Перший етап інстинктивні дії в дорослішанні і втечі від небезпеки. Другий етап – діяльнісний – вбивство Піфона і його поховання. Перeродження – ініціація, у того, що приймає рішення і агресивно діє в напрямку усунення, незворотного руйнування небезпеки. Третій етап – формування культового інституту з ритуалами і соціокультурною поведінкою в відображенні майбутнього, в оракула.
	спонтанність раціональність	Втеча спонтанна, протистояння і закріплення результату в інституті – храмі Дельфі усвідомлено.
атрибутивність **деструкції**	руйнування творення	Руйнування небезпеки – вбивство Піфона, творення храму Дельфі в якому були встановлені статуї 12 богів – символів територіального устрою і покровителів міста Афіни, створена система «розвідки» і дельфійских змагань.
	Збиток Здобуток	Збиток того, хто мстить, зростання і отримання нової якості, того що подолав небезпеку.
	Шкода Користь	Шкода компенсована соціально значущим інститутом з функцією передбачення і віщування. Користь фіксація події подолання і перемоги.
	Зворотність Незворотність	Незворотність руйнування небезпеки, незворотність якість рішучість і символічна фіксація в соціальних відносинах.
	Деприватація (позбавлення) привация (набуття)	Перший етап деприватація, подолання небезпеки прівація і институціалізація як створення діяльнісного соціального інституту, символічної роботи з подоланням небезпеки.
	Напад Захист	Перший етап захист втечею, другий етап – захист нападом.

Просторова атрибуція **експансії**	Справедливість Несправедливість	Несправедливість на першому етапі переслідування, відновлення справедливості подоланням небезпеки.
	Експансія Контракція	Перший етап стиснення, контракція – втеча від небезпеки, другий етап контракція, третій етап масштабування за допомогою соціального інституту.
	Міжрівневий-рівневий характер як дихотомія масштабності в значенні індивідуальний (в тому числі і міжіндивідуальний), колективний (груповий, спільнотний), громадський, міжнародний (локальний, глокальний, глобальний) і їх співвідношенні.	Початковий рівень – референтний – індивідуальний, сімейний, а також божественна помста. Після додається інституційний, пізніше міський-полісний, державний і міжнародний. А також рівні фізичний, матеріальний, символічний, духовний.
Часова атрибуція **імпульсності**	Імпульс-стабільність	Перехід від імпульсу подолання до інституційної стабільності
	Дискретність (переривчастість) – послідовність	Втеча як дискретність, послідовність подолання і перехід в соціально стійке – інституційне і духовне позачасове.
атрибуції **сили**	Сила-безсилля	Перший етап – безсилля, другий етап сила, третій етап масштабування сили – творчість.
	Ворожість-доброзичливість	З'єднання рис і ворожості і доброзичливості. Віра як волання до доброзичливості.
	Нетерпимість-терпимість	Нетерпимість у подоланні.
	Рішучість-нерішучість	Перший етап – нерішучість. Другий етап – рішучість. Третій етап рішучість здійснення творчість.
	Контроль-безконтрольність	Божественний контроль – як помста, подолання контролю і перехід до самостійної діяльності.
Причинно-наслідкове значення	Міф про створення храму мудрості і проникливості, символіки столиці, збору інформації та її трактування для дій і ритуалів. Відносно дослідження агресії міф символізує доброякісну агресію. Володіє серйозним терапевтичним значенням. Міф включає три етапи, втеча, дорослішання, пригніченість небезпекою і божественною помстою первинної агресії, другий етап здійснення захисної доброякісної агресії, як незворотне подолання небезпеки і набуття якостей сили і творчості, дієздатності і організації, масштабування і інституціалізації.	

Кейс 2. Міф про структуру сім'ї Афродіти (любові) і Ареса (війни). Система відносин доброякісної і злоякісної агресії, а також страху і втечі.

Від Афродіти (богині краси і любові) і Ареса (бога війни) народилися Хімерос (бог сексуального бажання), Ерос (бог кохання), Пафос (бог любовної туги), Гармонія (богиня згоди), Фобос (дух, уособлення страху), Деймос (дух, уособлення жаху), Антерос (бог ненависті, породжений любов'ю). У цих відносинах діти війни та кохання тяжіють більше або до матері, або батька, лікування постравматичних страхів визначає подолання близької дистанції і подолання Фобоса, Деймоса і Антерос (як перенесення на близьке оточення свої страхів) до наближення до Гармонії і Еросу, особливу роль в символіці страхів грають близькі до війни, до Аресова – Пафоса і Хімероса, які мають особливе значення в культурі конфлікту з пафосом і химерами. За «пафосом» знаходяться спотворена сутність з перебільшенням, масовим натхненням, енергійним поривом (про це талановито написав К. Лоренц в дослідженні агресії), за «хімеросом» знаходяться фантазії і ілюзії.

Таблиця 2.3

Інструментальні осі агресії в міфі про Афродіту (богиню любові) і Ареса (бога війни)

опис символічного значення	Рольові сімейні відносини **М. Мати** Афродита (богині краси і любові) **О. Батько** Арес (бога війни). **Д. Діти** Хімерос (бог сексуального бажання), Ерос (бог кохання), Пафос (бог любовної туги), Гармонія (богиня згоди), Фобос (дух, уособлення страху), Деймос (дух, уособлення жаху), Антерос (бог ненависті, породжений любов'ю)	М. і О. – відповідають частинам суспільства, закріплені в територіальному устрої – філах Афін. Відображають офіційно визнані символи, відповідні реакції і смисли дійсності Діти явища з'єднання любові і війни. З них два духи і 5 богів. Духами є: Фобос (дух, уособлення страху), Деймос (дух, уособлення жаху) – обидва з негативною конотацією. Страх в нормі Фобос і крайня ступінь Деймос. Д. боги – позитивна конотація Ерос (бог кохання), Гармонія (богиня згоди), негативна конотація. Хімерос (бог сексуального бажання) – перехід з реальності в фантазії, химери, Пафос (бог любовної туги), одночасно архетип розвивався в бік наснаги у війні;

		Антерос (бог ненависті, породжений любов'ю) – перехід від любові до ненависті.
атрибутивність активності:	**поведінка** (рефлекси і інстинкти в біологічній поведінці, в **соціокультурній поведінці** (фрейми, патерни-зразки, архетипи і прототипи) **діяльність** (цілепокладання і раціоналізація дій в досягненні результату).	Базові символи інстинктів, колективного несвідомого і міфологічних рішень любов і війна; Наслідки їх з'єднання Ерос і Гармонія, любов і злагода як результат єдності, Негативним результатом є духи страху і жаху або бог ненависті від любові або вихід у світ фантазій і наснаги.
	спонтанність раціональність	Всі діти мають риси спонтанності; риси раціональності тільки у Гармонії.
атрибутивність **деструкції**	Руйнування Творення	До творення тяжіють любов, гармонія, проміжне значення хімерос і пафос, інші руйнівний характер.
	Збиток Здобуток	Очевидне збільшення пов'язане з любов'ю і гармонією, неочевидне з хімеросом і пафосом, збиток зі страхом, жахом, ненавистю від любові.
	Шкода Користь	Шкода і користь неочевидні в потоці подій, але тяжіння до користі, любов і гармонія, страх (що володіє позитивним значенням самозбереження, захід деструкції), неочевидна користь пафос, шкода хімерос, страх, жах і ненависть від любові.
	Зворотність Незворотність	Незворотний характер носять Ерос і Деймос (з усіх наслідків, крайньою мірою стійкі до зворотності, але динамічно зворотні, не постійні всі інші.
	Депривація (позбавлення) привація (набуття)	Нестатками можуть в сюжетній лінії стати всі діти Любові і Війни, набуття Ерос і Гармонія.
просторова атрибуція **експансії**	Напад Захист	Захисту потребують Ерос і Гармонія, інші діти є наслідками нападу.
	Справедливість Несправедливість	В контексті несправедливості знаходиться Антерос
	Експансія Контракція	З контракцією, стисненням, пов'язані Фобос і Деймос
	Міжрівневий-рівневий характер як дихотомія масштабності в значенні	Міжрівневий характер як взаємозв'язок, індивідуального, сімейного, міського з

	індивідуальний (в тому числі і міжіндивідуальний), колективний (груповий, спільнотний), громадський, міжнародний (локальний, глокальний, глобальний) і їх співвідношенні	тиражуванням значень війни і любові і їх дітей в міжполісних (міжнародному).
тимчасова атрибуція **імпульсного**	Імпульс Стабільність	Всі персонажі – діти носять імпульсний характер, стабільний характер відносин визначено тільки Гармонією.
	Дискретність (переривчастість) – послідовність	Переважає дискретний характер, послідовний характер розглядається як система сім'ї сімейних стосунків міфу.
Атрибуції **сили**	Сила-безсилля	**Баланс сили** відображає Гармонія; Силу батьки, Ерос, страх (сила страху). **Безсилля** – страх (безсилля страху) і жах, **Перехід** від безсилля любові до ненависті Атерос; компенсація любовної тяги, сили до віртуальності – Хімерос; Як перехід від слабкості туги до натхнення Пафос, який може і надихати натовп в тиражуванні і наслідуванні.
	Ворожість-доброзичливість	Яскраво вираженою ворожістю володіє страх, жах і Атерос, до доброзичливості відносяться Ерос і Гармонія, ситуативна залежність у інших дітей.
	Нетерпимість-терпимість	Крайня форма терпимості – Гармонія, крайня форма нетерпимості ненависть від любові
	Рішучість-нерішучість	Рішучість визначає Ерос і Атерос, баланс – Гармонія; нерішучість або ситуативну залежність інші персонажі.
	Контроль-безконтрольність	Надконтроль відображений в персонажа Атероса (ненависть від любові), жах (може бути і неконтрольованим, мимовільним); вимагає контролю страх; взаємний контроль любов і гармонія; безконтрольність або втрата контролю Хімерос і Пафос.

Причинно-наслідкове значення	Аналіз за допомогою інструментальних осей агресії – дозволяє досліджувати особливості взаємин таких протилежностей як любов і війна, і результати їх взаємовідносин як в позитивній конотації – бажаного стану любові і гармонії, небажаного стану Хімероса, Пафосу і страху, так і вкрай небажаного стану – жаху і Атероса. Уточнюючи спорідненість результату єдності любові і війни, з'ясовуються особливості символічного прояву цих наслідків, чинників стабільності і мінливості. Необхідно відзначити перехід більшості символічних смислів в римську міфологію союзу Венери і Марса – тобто значимість відносин для наступної світової цивілізації.

Кейс 3. Міф про Ніку. Міф про результат доброякісної агресії.

Не менший інтерес викликають родові відносини Океану (бога всієї води) і Тефіди (богині прісної води), від яких мають походження Стікс (богиня річки мертвих Стікс), Електра, Метіда (богиня мудрості та хитрості, мати Афіни) Еврінона (богиня води і пасовищ, мати богинь Талії, свята і застілля; Аглаї, порядку і законної поведінки; Єфросинія, радості), Пейто (богиня переконань), Діона (богиня дощу, мати Афродіти). У цьому родоводі нас цікавить Метида, мати Афіни, і подружжя Стікс і Палланта (який є богом військового мистецтва, сином титана Кріос і богині освоєння морів – Еврібія, братом Астрея, бога сутінків). Від подружжя Стікс і Палланта мають походження Ніка, богиня перемоги; Зел, бог суперництва і наполегливості; Кратос, бог сили і влади; Бія, богиня насильства.

Стікс (гр. Stix від stygeo – ненавиджу, боюся) – одна з річок Аїда, яка сім разів обтікала підземне царство. Дочка Океану і Тетія (Тетіі), втілення мороку і жаху. Води Стікс вважали отруєними. Священними водами Стікс клялися олімпійські Боги [Словарь античной мифологии, 2006, с. 186, 239]. І якщо навіть Бог не тримав клятву, то він впадав в безпам'ятство на кілька років. Цю функцію подарував Зевс Стікс після того, як вона зі своїми дітьми брала участь на боці Зевса (поваленні його батька титану Кроноса) в гігантомахії, битві з титанами. Паллант, батько Ніки, брав участь на боці гігантів в битві, проти Зевса, його вбила Афіна. Бога військового мистецтва перемагає богиня мудрості. До того ж брата Палланта, Егея пізніше вбиває Тесей, вихованець Афіни [Словарь античной мифологии, 2006, с. 158]. Ніка (гр. Nike – перемога) – богиня перемоги,

уособлення перемоги (У римлян Вікторія). За Гесіодом, дочка титана Паланта та океаніди Стікс, сестра завзяття, наполегливості і сили. Вона присутня під час битв і змагань борців, приймає жертви після перемоги, летить над землею зі звісткою про щасливе закінчення війни, звуками труби сповіщаючи про тріумф героїв. У мистецтві Ніка наділена численними індивідуальними рисами, в той час як римська Вікторія – тільки алегорія. У грецькій релігії Ніка – атрибут Зевса і Афіни. Спочатку була епітетом Афіни. Давньогрецький скульптор Фідій поставив Ніку на долоні двох величезних статуй – Олімпійському Зевсу і бронзовій Палладі-Афіні, і тим самим зробив символом окремого божества. Скульптор Антерм з Хіос перший побудував статую Ніки з крилами і лавровим вінком. Зображення богині знаходять на вазах, лампадах, гемах і в стінному розписі. Олександр Македонський споруджував Ніці жертовники на всіх етапах свого переможного походу. Римський імператор Август поставив Ніку в сенаті, назвавши латинським іменем Вікторія. Богиня стояла на земній сфері, зображувала Землю, в витягнутій правій руці вона тримала вінок, у лівій – пальмову гілку. Імператор Костянтин дав в руки Ніці хрест. Скульптура «Ніки Самотракійскої» належить до кращих творів античного мистецтва 4 ст. до н.е. [Словарь античной міфологии, 2006, с. 89-190].

Цікавим є той факт, що Ніка вихованка, двоюрідна сестра і подруга Афіни, яку вона супроводжує. Нагадаємо, Афіна вбила Палланта, батька Ніки. Надалі Ніка пов’язана з вищою божественною владою Зевсом (божественним батьком) і є вихованкою мудрості, яка перемагає давнє військове мистецтво.

В «Іліаді» Афіна зображена богинею мужності і войовничості. Персей, Беллерофонт, Тідея, Ясон, Геракл, Ахіллес, Діомед, Одіссей – її улюблені герої. На противагуココ Аресові – богу божевільної відваги, жорстокої, агресивної, часто несправедливої війни. Афіна покровителька війни оборонної, вона втілює свідому хоробрість і мужність, допомагає своїм улюбленцям в хвилини крайньої небезпеки і веде їх до перемоги. Тому Ніка її постійна супутниця. [Словарь античной мифологии, 2006, с. 55].

Брати і сестри. Її сестра так описується в міфології: «Бія (гр. Bia – сила) – первісна сила, що, як правило, пов'язана з насильством, тобто тваринна, м'язова. У такому значенні це слово вживається в епосі для зображення сили Діомеда та інших. Пізніше слово використовували і в духовній сфері. Персоніфікацію Бії знаходимо в Гесіодовій «Теогонії» в фігурі божества, відноситься до передзевсовим добам. Бія і Кратос («сила без насильства») вважаються дітьми річки Стікс, яких Зевс прийняв до числа богів. У грецькій літературі персоніфіковані Бія і Кратос виступають в трагедії Есхіла «Прометей закутий»» [Словарь античной мифологии, 2006, с. 66].

Необхідно відзначити, що під час заковування Гефестом Прометея, Кратос говорив, а Бія в творі Есхіла під час цієї сцени не сказала ні слова. Бія у римлян відома як Віс (сила), Кратос відомий як Потестас (влада).

Брат Ніки Кратос, дав своїм пойменуванням в політиці назви усім видам влади – «-кратії», оскільки уособлював силу, владу, могутність, панування. Сестрою Ніки також була Зел (ін. – греч. Ζῆλος – «суперництво», «ревнощі», «заздрість»), в Греції часто пов'язували з тим, що чують, в Римі вона була з ім'ям Інвідія, дивитися проти, пізніше увійшла до 7 смертних гріхів в Середньовіччі.

Зевс наблизив до себе Ніку – перемогу, але і Кратос, і Бія були у нього на службі. Сестри і брати Ніки, діти мороку і жаху, річки клятв і смерті успішно протистояли гігантам, в битві, де на протилежному боці був їх батько, гігант Паллант. Саме сприйняття страху смерті, як занурення в води Стікс, робило героїв (як, наприклад, Ахілла) майже безсмертними (залишалася ахіллесова п'ята або в «Сазі про Нібелунгів» у Зігфріда, місце від листочка, що приліпився – вразливість), невразливість в поєднанні з військовим мистецтвом або внаслідок його, народжувала перемогу, наполегливість, владу, або суперництво і насильство.

За допомогою інструментальних осей агресії розглянемо символічний сенс Перемоги – Ніки (у римлян Вікторії).

Таблиця 2.4

Інструментальні осі агресії міфу про Ніку

Опис символічного значення	Цей міф швидше профайлінг відносини Ніки як становлення. Ніка походить з неповної сім'ї, в якій домінація мороку і страху Матері Стікс, якій в подальшому передали професійну функцію контролю клятв і обіцянок. У родині брати і сестри, силової спрямованості – Кратос (влада), Біа (сила) і Зел (суперництво, заздрість).	Сім'я цілком успішно бореться з титанами при повстанні і набутті верховної духовної влади Зевсом. Але тільки вихована мудрістю і військовим мистецтвом Ніка стає крилатою богинею і постійно знаходиться в руках вищої духовної сили – Зевса, який замінив їй батька і двоюрідної сестри і наставниці Афіни, з якою вони завжди поруч. Відповідно, вона далеко від матері, яка в царстві Аїда. Тільки сестра Зіл, залишилася в подальшому стійким образом смертного гріха.
атрибутивність **активності:**	**поведінка** (рефлекси і інстинкти в біологічній поведінці, в **соціокультурній поведінці** (фрейми, патерни-зразки, архетипи і прототипи) **діяльність** (цілепокладання і раціоналізація дій в досягненні результату)	Поведінка в цих відносинах відображає – тваринна сила Біа і заздрість Зіл. Соціокультурна поведінка – влада Кратос, як статусно-рольова сила, яка відрізняється як від початкової сили, так і від суперництва, володіє відмінністю від перемоги – навіть з такими характеристиками. Діяльність як целераціональність і найвищий рівень управління визначає перемогу і тримає її в руках.
	Спонтанність Раціональність	Спонтанність пов'язані з Біа і Зел. Ситуативним характером володіє влада, з'єднання її з мудрістю означає щільність братніх відносин з перемогою, що вихована мудрістю.
атрибутивність **деструкції**	Руйнування Творення	Руйнування пов'язано з Зел. Влада і Сила володіє варіативними відносинами від творення до руйнування, що залежить від спрямованості відносин з Перемогою або заздрістю.
	Збиток Здобуток	Збиток пов'язаний із заздрістю, може бути пов'язаний з насильством, здобуток з владою і перемогою. Ніка зображується у візку над землею з пов'язкою на волоссі, пальмою (образ прекрасного повідомлення), зброєю і трофеями. З перемогою пов'язують і ритуал тріумфу.
	Шкода Користь	Шкода більше пов'язана з суперництвом і тваринною силою, користь – з владою і перемогою.
	Зворотність Незворотність	Незворотність пов'язана з Нікою перемогою, подія якої стає незворотною,

		зворотність більше пов'язана з Силою, Суперництвом («Дивитися проти»), Владою.
	Депривація (позбавлення) привація (набуття)	Депривація безпосередньо пов'язана з заздрістю, по суті, це її один з найважливіших проявів, депривація і привація – варіативно пов'язані з Кратосом і Біа, так перший революціонер Прометей саме ними був позбавлений волі і закутий Гефестом. Привація безпосередньо визначена Перемогою.
просторова атрибуція **експансії**	Напад Захист	Як напад, так і захист характерні для дітей Стікс, і все ж напад переважає.
	Справедливість Несправедливість	Несправедливість пов'язана більше з почуттям заздрості, природна сила поза відносинами справедливості і несправедливості, влада може мати будь-яку з цих характеристик, і тільки Перемога є проявом божественної справедливості і вихована мудрістю.
	Експансія Контракція	Необхідно відзначити, що всі діти Стікс спрямовані на експансію, по суті, на них експансія і тримається. Тільки крилата Ніка володіє не тільки горизонтальною, а й вертикальною експансією, ще й часто в небесній колісниці.
	Міжрівневий-рівневий характер як дихотомія масштабності в значенні індивідуальний (в тому числі і міжіндивідуальний), колективний (груповий, спільнотний), громадський, міжнародний (локальний, глокальний, глобальний) і їх співвідношенні	Всі діти Стікс включені в божественну війну за духовну владу, тому можуть тиражуватися на кожен рівень. Характеристики цілісної події присутні у Ніки.
тимчасова атрибуція **імпульсивності**	Імпульс-стабільність	Всі діти є породженням потоку клятв, мороку і страху. Вони стабільні щодо людського світу, світу героїв і світу Богів, тільки їх мати з підземного світу, і тільки Ніка живе в світі вищої влади і мудрості.
	Дискретність (переривчастість)-послідовність	Послідовність пов'язана, перш за все, зі Стікс, шляхом невідворотного покарання безпам'ятством навіть богів при порушенні клятв, і відноситься до всіх дітей Стікс.
атрибуції **сили**	Сила-безсилля	Всі діти Стікс є проявом сили, крім Заздрості суперництва. Заздрість має характеристикою протистояння і прив'язки до сили іншого – «дивитися

		проти». Саме заздрість в сім'ї є антиподом Ніки – перемоги.
	Ворожість-доброзичливість	Характеристикою Ворожості володіє тільки Заздрість. Кратос і Ніка в цьому питанні залежать від ситуації і Божественної волі. Все залежить від Божественної волі і власне її здійснення це влада і сила (при цьому Сила – це первісна сутність, що виникла до Зевсової доби).
	Нетерпимість-терпимість	Діти Стікс нетерпимі.
	Рішучість-нерішучість	Діти Стікс рішучі, оскільки без цієї якості не може бути ні природна сила, ні влада, ні перемога. Заздрість має ситуативну в цьому питанні характеристику.
	Контроль-безконтрольність	Заздрість безконтрольна, її подолання тільки означає контроль, без контролю можлива первісна сила, але вона, як і влада поставлені на виконання вищої волі, якій підпорядковані. Ніка вихована і знаходиться в руках вищої волі і мудрості.
Причинно-слідче значення	Отже, перше Ніка, Перемога, вихована мудрістю, і знаходиться в руках божественної вищої влади, знаходиться в небесній сфері -ієрархічно вище, ніж Кратос (влада), Сила, і протилежна Заздрості-Суперництву, і знаходиться з ними в родинних зв'язках. Разом з силою і Владою служить вищій владі (контроверс – перемога є характеристикою приналежності вищої влади). Перемога – це внучка сили Океану і потоку прісної води, дочка потоку підземного світу, мороку і жаху, гарантії клятв і гіганта військового мистецтва. Ніка вихованка Афіни, яка перемогла її батька, мудрість, яка перемогла військове мистецтво. У легенді Ніка в вертикальному розвитку долає родові сценарії батька і матері, не прив'язана до інших родичів – діячам, її антипод заздрість. Перемога добре знає і первісну силу і владу, і заздрість, і військове мистецтво, і потік мороку, але саме це сімейне знання робить її небожителя і подругою мудрості.	

Крім подолання гніву і страхів як емоцій і переживань, подолання фундаментального страху смерті, точніше його прийняття, відбувалося заради перемоги і життя. У давньогрецькій міфології присутні страхи «ночі», ще К. Юнг підкреслював, що в багатьох «примітивних» народів було нібито дві міфології – дня і ночі. Саме з нічними страхами був пов'язана родовід від діда Нікти, бога ночі через його дочку Евріду, богиню чвар і розбрату до її дітей: Алгеі, духу скорботи; Амфілогіая, духу суперечок і судових тяжб; Андроктасіі, духу ненавмисного вбивства; Хісмінаі, духів кулачних боїв; Дисномії, духу

беззаконня; Оркас, духу прокляття за брехливі клятви; Лімос, духу голоду; Маші, духу битви; Неайкіі, божества аргументів; Фоми, духу вбивства і бійні; Па́носа, бога праці; Ата, духа обмани.

У цьому родоводі переважають духи і божества тільки з позитивною конотацією – Па́нос, бог праці та Неайкій, божество аргументів, які власне і позначають напрямок зцілення розбрату через раціональну аргументацію і правду в подоланні всіх проявів причин конфліктів (дисномії, духу беззаконня Оркас, духу прокляття за брехливі клятви), їх форм (Амфілогіая, духу суперечок і судових тяжб; Андроктасіі, духу ненавмисного вбивства; Хісмінаі, духу кулачних боїв; Фоми, духу вбивства і бійні; Маші, духу битви) і їх наслідків (Алгеі, духу скорботи, який є іноді і причиною нових конфліктів; Ата, духа обмани). У метафоричному плані архетипи ірраціональних страхів є онуками ночі і дітьми розбрату, «духами», які уособлюють причини, етапи і наслідки конфліктів, і богами його рішення в роботі і аргументації – раціональному розумінні. Цей міф уважний читач може сам проаналізувати за допомогою осей агресії. Але нагадаємо, богинею поліса залишалася Афіна, уособлення мудрості та військової стратегії, дочка Метид, мудрості та хитрості.

Висновки і перспективи подальших досліджень.

Таким чином, давньогрецькі метафори страху як архетипи поствоєнних травм мають свою диференціацію і спрямованість. Ця диференціація визначена базовим страхом смерті (що визначає процеси владних і силових відносин), поствоєнною травмою і результатом деструктивних дій, організацією полісу (як результату метафори «подружжя любові і війни», який має прояви як в масовій свідомості, так і в тимчасовому і просторовому розмежуванні, офіційним, адміністративно-територіальним устроєм полісу), а також ірраціональним, «нічним», підсвідомим – «духами» і божествами конфлікту.

Фундаментальна метафора устрою як «потоків», «річок», «водних просторів» в процесі подолання страху смерті, в поєднанні з військовим мистецтвом, визначала два шляхи: до перемоги, наполегливості, влади, або до суперництва і насильства. Посттравматичні страхи в раціональному вимірі

розглядалися в просторовій і тимчасовій організації полісу як поєднання війни і любові. Подолання посттравматичних страхів символізували подолання страху, жаху (найбільш інтенсивного страху), перенесення на близьке оточення своїх страхів, одночасно відмови від пафосу і химерних ілюзій, лікування яких є досягнення гармонії і любові (Ероса). У ірраціональному, «нічному» уособлюються діти чвар і розбрату, причини, види і форми, наслідки конфліктів помилки і скорботи і можливості їх переживання в божествах аргументації і праці.

Висновки по першому кейсу «Міф про подію створення Аполлоном храму Дельфі. Подія переходу в доброякісну агресію»: Міф про створення храму мудрості і проникливості, символіки столиці, збору інформації та її трактування для дій і ритуалів.

Відносно до дослідження агресії міф символізує доброякісну агресію. Володіє серйозним терапевтичним значенням. Міф включає три етапи, втеча, дорослішання, пригніченість небезпекою і божественною помстою первинної агресії, другий етап здійснення захисної доброякісної агресії, як незворотне подолання небезпеки і набуття якостей сили і творчості, дієздатності і організації, масштабування та інституціалізації.

Інструментальні осі агресії дозволяють розглянути конфігурацію функцій і етапів подолання, як становлення суб’єкта життя у формуванні усвідомленого подолання, того, що прийнято позначати поняттям «копінг», та інституціалізації діяльності по подоланню соціальних травм і страхів в активній діяльності.

Висновки по другого кейсу «Міф про структуру сім’ї Афродіти (любові) і Ареса (війни). Система відносин доброякісної і злоякісної агресії, а також страху і втечі»: Аналіз за допомогою інструментальних осей агресії – дозволяє досліджувати особливості взаємин таких протилежностей як любов і війна, і результати їх взаємовідносин як в позитивній конотації – бажаного стану любові і гармонії, небажаного стану хімероса, пафосу і страху, так і вкрай небажаного стану – жаху і Атероса. Уточнюючи спорідненість результату єдності любові і

війни, з'ясовуються особливості символічного прояву цих наслідків, чинники стабільності і мінливості.

Необхідно відзначити перехід більшості символічних змістів в римську міфологію союзу Венери і Марса – тобто значимість відносин для наступної «світової цивілізації». Ці висновки дають можливість припустити значимий соціально-генетичний характер зв'язків між міфологіями. В даному міфі практично представлений весь спектр результату взаємодії спонукань любові і війни, становлення і деструкції, інструментальні осі агресії направляють на аналіз функціонального профілю цієї взаємодії.

Висновки по третьому кейсу «Міф про Ніку. Міф про результат доброякісної агресії»: Ніка, Перемога, вихована мудрістю, і знаходиться в руках божественної вищої влади, знаходиться в небесній сфері – ієрархічно вище, ніж Кратос (влада), Сила, і протилежна Заздрості-Суперництву, і знаходиться з ними в родинних зв'язках. Разом з силою і Владою служить вищій владі (контроверсія – перемога є характеристикою приналежності вищої влади). Перемога – це внучка могутності Океану (середовища) і потоку прісної води, дочка потоку підземного світу, мороку і жаху, гарантії клятв і гіганта військового мистецтва. Ніка вихованка Афіни, яка перемогла її батька, тобто вихованка і подруга мудрості, яка перемогла військове мистецтво. У легенді Ніка в вертикальному розвитку долає родові сценарії батька і матері, не прив'язана до інших родичів – діячам (братам і сестрам), її антипод – заздрість. Перемога добре знає і первісну силу, і владу, і заздрість, і військове мистецтво, і потік мороку, але саме це сімейне знання робить її небожителькою і подругою мудрості.

В аналізі цього міфу за допомогою інструментальних осей агресії відбувається розкриття модельно-функціонального образу перемоги і її диференціація від інших проявів сили.

Література до розділу 2

1. Лешан Л. Если завтра война? Психология войны. Москва, 2004. С. 42-43.

2. Gregory H. Stanton. (2008). Building an Anti-Genocide Regime. Electronic resource. URL: http://www.genocidewatch.org/images/By_Stanton_08_Building_an_Anti-Genocide_Regime.pdf
3. Яковенко А.В. Украинское общество и военный конфликт: первые оценки социальных последствий. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. 2014. Випуск 20. С. 128-132.
4. Ницше Ф. Рождение трагедии из духа музыки. Пер. Г. Рачинский. Санкт-Петербург : Азбука, 2014. 224 с.
5. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне. Пер. с нем. Москва : Издательство «Весь Мир», 2003. 416 с.
6. Делёз Ж. Логик смысл. Пер. с фр. Я.И. Свирского. Москва : Академически Проект, 2011. 472 с.
7. Лепский М. Агрессия: определение, предметное поле, атрибуции инструментально-исследовательские оси. *Scientific Journal «Newsletter on the results of scholarly work in sociology, criminology, philosophy and political science»*. Том 2. № 6. 2021. С. 20-29.
8. Видаль-Накэ П. Черный охотник. Формы мышления и формы общества в греческом мире ; пер. с фр.; под ред. С. Карпюка. Москва : Ладомир, 2001. 19 с.
9. Греческий пантеон. *Инфографика*. № 12. Октябрь 2012. С. 30-33. Электронный ресурс. URL : https://infogra.ru/infographicsmag/issue-12 (дата обращения 02.05.2019).
10. Легенды и сказания Древней Греции и Древнего Рима / сост. А.А. Нейхардт. Москва : Правда, 1990. С. 30-33.
11. Лепский М.А. Мифы о предсказаниях как истоки «эффектов политического прогнозирования». *Социальные технологии*. Вып. 32. 2006. С. 114-123.
12. Словник античної мітології / упоряд. Козовик І.Л, Пономарів О.Д. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2006. 312 с.

РОЗДІЛ 3
РЕЛІГІЙНИЙ СВІТОГЛЯД ТА ДОЛЕАНАЛІЗ АГРЕСІЇ

Розгляд агресії в релігійному світогляді починається з огляду на те, що цей історичний тип світогляду в повному обсязі не змінюється наступним світоглядом, а має власний соціальний і соціально-психологічний простір.

Соціальні механізми і процеси освіти, формування і виховання особистості безпосередньо пов'язані з живими образами сприйняття соціальних відносин, формування уявлень – образів, опосередкованих особистою і соціальною пам'яттю, символізацією і осмисленням, як поколінської передачі культури – результатів людської діяльності.

Розглянемо ключові образи – прототипи в релігійному світогляді. В підсумку це образи людей, які, в найбільш загальному розумінні, відображають відносини агресії і визначили механізми окультурення агресії в соціальних відносинах.

Ці ключові образи розглянемо в системній тріаді річ (в даному випадку особистість) – відносини (у знятому вигляді основний образ світоглядного відношення) – властивості особистості в результаті відносин (радикал).

1. Для розгляду радикала звернемося до робіт Ліпота Сонді «Каїн» і «Моїсей. Відповідь Каїну».

«Радикалом є корінний фактор, що обумовлює певні специфічні можливості долі як окремої особистості, так і частини населення». «Можна, – пише К. Ясперс, – знайти такі базові якості, які, є позаісторично і біологічно незмінними протягом тисячоліть, пронизують усі переживання, поведінку і прояви людей, залишаючись при цьому змістовно неспецифічними». Образи Каїна і Моїсея розглядаються тут не з точки зору етики, а чисто долеаналітично, тобто суто клінічно» [Зонди Л., 2013а, с. 25-26].

Такими, що відображають релігійний особистісний тип в відносинах агресії є в «Старому завіті» образи Каїна, Авеля і Моїсея. З цієї тріади тільки

Авеля докладно не розглянув Ліпот Сонді. Зупинимося на короткій характеристиці цих прототипів.

2. Відносини, в знятому вигляді, як основний образ у релігійному світогляді фіксувався в інституційних образах відносин гріха і чеснот. При цьому розглянемо їх, як відносини афекту спонтанної поведінки і інституціалізованої соціокультурної поведінки (окультуреної поведінки).

Опис ситуації

«Коли обидва вони зустрілися на полі, Каїн звернувся до Авеля: «Я пізнав, що світ створений без милосердя, а також що він не керується ідеєю плодів добрих справ і суд його упереджений. Інакше, чому ж твоя жертва Богом була прийнята, а моя відкинута?».

Авель заперечив на це Каїну: «Створений був світ з милосердям, наповнюється він плодами добрих справ, і суд в ньому неупереджений.

А жертва моя була прийнята тому, що плоди моїх праць були кращі за твої, і принесені раніше твоїх». Тоді Каїн заперечив Авелю: «Немає ні правосуддя, ні судді, ні майбутнього у цього світу, немає в ньому і відплати праведному і покарання зловмисникові». На що Авель заперечив йому: «Є і суд, і суддя, і майбутнє в цьому світі, є в ньому і плата за праведність, і відплата за зло» [Зонди Л., 2013а: 38-39].

Не концентруючись на безлічі трактувань уточнень і деталей, дамо тільки основний контекст вбивства брата братом. Розглянемо лише лінії розлому. По-перше, «Каїн, перш за все, відрізняється не агресією, а своїми афектами, своїм Я. Афекти Каїна – це переповненість енергією люті і гніву, ненависті і злості, ревнощів і помсти, спотворені нарцисичним прагненням поширювати піднесення своєї персони; з боку Я він характеризується прагненням володіти всім і звинувачувати інших (проекція). Правда – за певних обставин – до його «так званих злодіянь» може прикладатися також і сила агресії, проте не агресія, а грубі афекти і особливе Я все-таки відрізняють Каїна. У вченні про спонукання людини агресія є частиною спонукання до самозбереження, частиною сексуального спонукання» [Зонди Л., 2013а, с. 27].

По-друге, в образі Авеля церква відображає образ етики, де Авель втілює не просто символи праведності, справедливості, богобоязливості, моральності, праобразу «добра», але наш погляд, підстави для інституціалізації ідеї чесноти, як протилежної концепції гріха. Каїн не просто символ «зла», але життя у злі, за якого Господь створює стигматизацію – мітку Каїна, які не дозволяють вбити, але фіксують прокляття на сім поколінь, в останньому його правнук вбиває помилково власне Каїна.

По-третє, Ліпот Сонді наголошує на тому, що мотивації братовбивства в усних переказах з точки зору психології вражає те, як мало змінилася природа людських спонукань за минулі тисячоліття. Все ті ж старі потреби, а саме: 1. Потреба сина в батьківській любові, суперництво і ненависть до брата; 2. Прагнення володіти, бажання мати все (що пов'язано з жертвою Богу хлібороба Каїна, що не прийнята в жертовнику, і жертва Авеля пастуха); 3. Релігійні розбіжності і суперечки за традиціями і місцем розміщення; 4. Сексуальне спонукання і інстинктивне прагнення до насильства в суперечках і війнах, що його супроводжує, у вбивстві як однієї людини, так і в знищенні цілих народів [Зонди Л., 2013а, с. 38].

Сексуальне спонукання пов'язано з ревнощами і заздрістю, в сюжеті це пов'язано з одруженням на більш привабливій сестрі Каїна, в результаті яка повинна дістатися Авелю, а менш приваблива сестра Авеля – Каїну (як зниження навантаження кровозмішення першого покоління людей від Адама і Єви).

По-четверте, розглянемо афекти Авеля: демонстрація смиренності як зверхність, слухняність (як передача відповідальності батькові, роду, Богу), самозахист, не доведений до безпеки (Авель за однією з версій переміг, але послухав вмовляння Каїна і зупинившись – був убитий), жертовність (як пасивність) і страх перед волею батька як покірність, богобоязливість – страх дивитися на вівтар з жертвою.

Уточнимо це положення. З одного боку, це слухняність і старанність як основа масштабування волі влади, без Авеля неможливо подібне масштабування, без дисципліни і слухняності, відданості роду і богобоязливості. З іншого боку,

старанність і жертовність означає пасивність, не суб'єктність, а трансляцію суб'єктності масштабних суб'єктів, як соціальність. Йдеться про соціальності як участь в соціальних відносинах, але несамостійність, відсутність самобутності, самовизначення в слухняності як партиципації, але не інкорпорації – старанності замість одухотворення (і не вирішення протиріччя, без з'єднання їх в діяльності). Замість самостійного вибору Авель здійснює вибір батька чи приписів жертовності. З іншого боку, жертовність Авеля означає знижену дієздатність у своєму виборі, суб'єктності, так як соціокультурні правила і жертовність не дозволили зберегти життя навіть за перемоги самозахисту, оскільки Авель діяв не відповідно вимогам ситуації, наприклад, застосування фіксації і заклинювання силою агресії Каїна (зв'язування і знерухомлення). Його власне розуміння ситуації було опосередковано соціокультурними правилами, але не завданнями самозбереження. Це питання буде детально розглянуте при дослідженні проблеми опору злу силою. Оскільки часто вже не припинення зла може означати потурання йому, а часто може бути і віктимним провокуванням.

Необхідно відзначити і нарцисизм Авеля, прагнення заслужити любов батька не як любов до сина, а за діяння, докази «кращості справ, плодів, жертв». В цьому проявляється прагнення до шляху мученика, святості в смерті. Моїсей розглядався як відповідь Каїну, Авель як етап подолання Каїна.

Оскільки ми вважаємо, що образ Моїсея прекрасно пропрацьований у концепції Ліпота Сонді дамо його основні положення і ту корекцію деяких положень, в обґрунтуванні відносин Авеля-Каїна-Моїсея.

По-перше, розмежовується агресія (в її біологічному інстинктивному значенні) і насильство (агресія у її соціальній граничній формі – вбивство). «Агресія, якщо використовувати теорію Ліпота Сонді, безпосередньо пов'язана з парою радикалів S і h. Сам Л. Сонді пише так: «прояви, описувані К. Лоренцом в книзі «Агресія. Так зване зло», у людей відносяться не до «радикалу Каїна», а до радикалу «агресія, садизм»». Проблема Каїна вбивство відноситься до пари радикалів «e/hy».

По-друге, Ліпот Сонді дає визначення радикала насильства і його протилежного значення основи духовного сумлінного ставлення.

> Наведу ще одну велику цитату з його роботи: «потреби Каїна і відповідно Авеля = Моїсея обумовлені радикалом *e*.
>
> Його партнер по вектору, радикал *hy*, діє своїми прагненнями до значущості і до скритності в усіх функціях Каїна, завжди граючи там, однак, лише другорядну роль. Тут ми докладно зупинимося лише на функціях радикала *e* ...
>
> По суті, обумовлені фактором *e*, виносяться на світ божий усі як грубі, афективні вчинки людей злих – «Каїнів», так і усі етичні вчинки людей добрих і справедливих – «Моїсеїв». Моїсей є авелізованим Каїном. Спонукальним радикалом, який змушує людину стати здатною до грубих афектів ненависті і злості, люті і помсти, заздрості і ревнощів, щоб, накопичивши в собі до упору всі ці душевні переживання, раптово, вибухово розрядити їх на приголомшених оточуючих, ставши вбивцею або поклавши руку «Каїна», що душить, але вже не на брата, а на власні судини головного мозку, серце, кишки або кінцівки, перетворивши цю людину в «таку, що страждає припадками» «homo paroxysmalis», хапаючи, замість ворога, за язика людину, що говорить так, що вона починає заїкатися, викликаючи паралізуючий страх і вночі і вдень, цим радикалом і є фактор *e*.
>
> З іншого боку, той же фактор *e* є інстанцією, яка пробуджує в людях совість, що накладає заборону на нетерпимість і бажання скоїти вбивство, несе людям заповіді етичної поведінки, що змушує «Каїна» – який є в кожному з нас – схилятися до терпіння і справедливості, релігійності і благодійності, до надання допомоги хворим і створення релігій».

[Зонди, 2013a, с. 59]

По-третє, згідно з долепсихологією дві протилежні натури Каїна («продав душу дияволу») і Моїсея («людини Бога») не виключають, а взаємодоповнюють одна одну в діалектиці, яку називають «діалектикою Каїна-Моїсея в шести різних формах або можливостях долі.

1. Різька зміна, альтернатива. Ця різка зміна однієї протилежності на іншу, відбувається найчастіше несвідомо і миттєво. Ліпот Сонді наводить низку прикладів різкої зміни у людино-Бога у вигляді приступів гніву, люті й ненависті.

2. Синтез, і те, і інше. В цьому випадку обидва протилежних характери активно ворогують між собою. Синтез вбачається в каїністичному забарвленні натури Моїсея, страждань від комплексу Каїна, спотвореннями природи Моїсея несвідомими тенденціями латентного Каїна.

3. Прийняття рішення. Те, що займає позицію Я робить вибір на користь одного і повністю виключає його протилежність свідомим і вольовим актом.

Вибір рішення на користь Я Моїсея, у каїністичних несвідомих проявах, схожих на припадок.

4. Нерішучість: ні те, ні інше. У особистості амбівалентне ставлення до своїх протилежностей. Як тільки їй хочеться сказати «так», як тут же вона відчуває, що повинна сказати «ні». У ній немає ні Каїна, ні Моїсея. Таким чином, закони не порушуються, але і не встановлюються. Найбільше, що залишається, так це неминучість. Якраз тут Сонді наблизився до діалектики Каїна і Авеля, при цьому він заперечував нерішучість, як те, що характерно для пересічних особистостей, а також для тих, що виконують свої обов'язки примусово, в стані невизначеності і у тих, що страждають неврозом нав'язливих станів. У Моїсея такий спосіб вирішення дилем відсутній. Але саме цей спосіб присутній у Авеля.

5. Соціалізація. Особистість намагається розрядити свої полярно протилежні прагнення в професійній сфері. Це протиріччя, зазначає Сонді, важко вирішити, але успіх можливий в професіях м'ясників, поліцейських. солдатів і т.п., через професію розряджається соціально спрямована ментальність, так і ментальність, що прагне крові.

6. Сублімація. Особистість намагається задовольнити потреби як природи Каїна, так і природи Моїсея в духовній сфері, отримавши при цьому максимальне задоволення. Це рідкісний шлях сублімації в релігії, в мистецтві та науці. «Зазвичай сублімацією називають пошук піднесених об'єктів і цілей для розрядки енергії деяких низинних, спонукальних прагнень (Фрейд)». Що ускладнено одночасною сублімацією і пошуком духовного об'єкта і для Каїна, і для Моїсея [Зонди Л., 2013b, с. 123-124].

Ліпот Сонді не цілком виправдано поставив знак рівності між Авелем і Моїсеєм. Поясню це положення. Авель має властві характеристики зміни.

1. Різка зміна з гніву, ненависті, люті до поступливості, слухняності, коли імпульс пройшов або стриманий, в почутті провини, що перетворює в комфортного Авеля, виконавця.

2. Синтез Каїна і Авеля як кровожерливої ментальності і старанності докладно вивчав Стенлі Мілгрем в своїх знаменитих дослідах, а також це

досліджувалося в Стендфордському експерименті Філіпа Зімбордо в 1971 році. У них ті, хто передає відповідальність масштабним суб'єктам в поєднанні з характеристиками кровожерного Каїна спонукали до насильства і жорстокості. При цьому афективна сторона Каїна компенсувалася соціокультурним виправданням поведінки.

3. Оскільки в стосунках Каїн-Авель вибір на користь одного з них може не виключати іншого, то можуть вибиратися соціокультурні системи насильства з соціокультурним виправданням, наприклад, це виконання злочинних наказів. Оскільки слухняність Авеля при виборі Каїна призводить до подібних явищ. Смію зухвало припустити, що вибір Авеля в спрямованості Я, часто призводить до систем шахрайства, коли задовольняється і слухняність Авеля, його ненасильство, і активність Каїна з обмеженою «фізичною кровожерливістю», але психічною, економічною або іншою шкодою. І можна знайти багато прикладів подібних проявів.

4. Нерішучість, як ми вже відзначали, може бути характеристикою саме Авеля, оскільки не характерна ні для Каїна, ні для Моїсея. При цьому в Моїсеї є і Авель, і Каїн, але відсутня авельна нерішучість.

5. Соціалізація у діалектиці Каїна і Авеля характерна в професійній сфері «гнівливої старанності» касирів, контролерів, бюрократів і т.п. – де гнів виправдовується виконавчою дисципліною, соціокультурними нормами і правилами, «гарності старанності», «ми лише виконували правила», «прихованої агресивності», наприклад, у відмові допомагати іншій людині у важкій ситуації через боязкість і страх, або прихованій помсті, або захищати від більшості людину, на яку невиправдано звели наклеп. Професійним рішенням каінізованого Авеля може бути сфера маніпуляцій, шахрайства, ілюзії, технологій створення агресивних ігор, що може означати «гнів маленької людини» як поворотний пункт до шляху Моїсея, так і уникнення Авелем агресивних умов в маніпуляції і шахрайстві.

Таблиця 3.1

Система спонукань екстремальної діагностики спонукань (Л. Сонді)

№	**16 видів спонукають прагнень = тенденцій**	**8 спонукають чинників – потреб спонукання**	**4 вектори спонукань = спонукання**
1.	Тенденція до персональної душевної ніжності, персональної любові	I. Жіночність, материнські почуття, фактор *h*	I S Сексуальне спонукання
2.	Тенденція до суспільної, гуманізованої ніжності		
3.	Тенденція до садизму, агресії, активності	II. Мужність, фактор *s*	
4.	Тенденція до цивілізації, до колективістського лицарства, самопожертвування, смирення, відповідно, до пасивності і мазохізму		
5.	Тенденція до зла, до накопичення злості, ненависті, люті, помсти, несправедливості, нетерпимості до прагнень Каїна	III. Моральність, потреба Каїна-Авеля, фактор *е*	II P Проксізмальне спонукання, спонукання до раптовості
6.	Тенденція до доброти, до колективної справедливості, толерантності, доброти, готовності допомогти, побожності, до прагнень Авеля		
7.	Тенденція до виставлення себе напоказ	IV. Моральні потреби, потреби в значущості, ексгібіціоналізм, фактор *hy*	
8.	Тенденція до сором’язливості перед людьми		
9.	Тенденція до аутизму, егоїзму, егоцентризму, нарцисизму, до інтроекції, включенню в себе	V. Звуження Я, егосістола, те що займає позицію, матеріальне Я, потреба володіти, фактор *k*	III Sch Спонукання Я
10.	Тенденція пристосовуватися до колективу, до витіснення		
11.	Тенденція до буття з іншими, до партиципації, відповідно, до звинувачення інших осіб, проекція	VI. Те що звужує Я, егодіастола, духовне Я, потреба бути, фактор *p*	
12.	Тенденція до поширення духовних потреб в колективі, до духовного Я, відповідно розширенню Я (інфляція)		
13.	Тенденція до надбання цінностей, до суперництва і до пошуку нових об’єктів, до невірності	VII. Потреба купувати, потреба в пошуку, фактор d	IV C Спонукання до контакту
14.	Тенденція до зречення на користь всіх людей, до вірності, до інших, анальності, до залипання на чомусь або комусь.		
15.	Тенденція приєднатися до об’єкта (речі, людини), до оральності, до гедонізму	VIII Потреба в приєднанні себе, фактор m	
16.	Тенденція відриватися, до самотності		

Значно складніше з авелізованим Каїном, що зберіг свою мстивість та втаємниченість, але прикривається соціокультурними та правовими нормами в реалізації переважної природи Каїна, «помста нишком».

6. Сублімація. Для Авеля сублімація складна саме через слухняність і старанність, але його жертовність цілком сублімується в мистецтві, релігії та науці, одночасно сублімується і природа Каїна, саме в цій сублімації, на наш погляд відбувається формування шляху Моїсея.

Трохи нижче наведемо характеристики Каїна, Авеля і Моїсея.

Таблиця 3.2

Природа Авеля в співвідношенні з природою Каїна і Моїсея

	А. Природа Каїна (по Л. Сонді)	**Б. Природа Моїсея (по Л.Сонді)**	**В. Природа Авеля (авторське трактування)**
1.	Відсутність совісті	Совісність	Слухняність
2.	Прагнення все мати, усім володіти – майном, знаннями, посадами	Схильність до самообмеження	Схильність до жертовності
3.	Нетерпимість	Терпимість	Терплячість
4.	Злобність	Доброзичливість	Альтруїзм
5.	Скритність, підступність	Відкритість	Сумлінність
6.	Прагнення шкодити	Готовність допомагати	Готовність віддати, пожертвувати
7.	Прагнення наносити рани	Прагнення зцілювати рани	Самобичування Самоушкодження нанесення собі шкоди
8.	Кровожерна ментальність	Праведний спосіб мислення	Адаптивний спосіб мислення
9.	Безбожник	Відданий Богу	Богобоязливий, відданий роду, спільноті
10.	Той, що порушує закони	Той, що встановлює закони	Той, що виконує закони
11.	Праобраз злодія	Праобраз праведника	Прообраз мученика

Перші дві колонки демонструють результати

Сонді Л. [Зонди Л. 2013a, с. 27; Зонди Л., 2013b, с. 122].

У теоретичній збірці образу Авеля в співвідношенні з образами Каїна і Моїсея, звернемося до системи цензур, сфери визначення динаміки, швидкісного режиму, що підсилює або прискорює спонукання, з посиленими або ослабленими функціями реалізації.

Наведемо розгорнуту Ліпотом Сонді характеристику цензур
[Зонди, 2013b, с. 160-161]

«Ми ... слідуємо вченню долеаналізу про вродженість усієї переданої у спадок природи людини. Згідно з цим вченням, людина з'являється на світ з подвійною природою – одночасно і Каїна, і Авеля. І є дві інстанції, які і визначають, чи будуть маніфестувати в особистості обидві природи поперемінно, або функціонувати в ньому буде тільки одна з них. Це так звана система цензур, «середина» спонукальної сфери людини, що складається з чотирьох чинників, а саме: 1) етичної; 2) моральної; 3) раціональної, або розуму; і 4) духовної цензур. Соціальний навколишній світ, тобто ментальність, обумовлена тісним родинним колом і історичним часом, а ще світоглядом суспільства.

Етична цензура служить в основному для заперечення або згоди з наявністю кровожерливої ментальності Каїна: це шоста заповідь Декалогу – не убий! Моральна цензура стежить за проявом бажань людини, наказуючи їй, що вона може показати соціуму, а що їй необхідно від соціуму приховувати. Моральна цензура контролює також загальне враження від маніфесту і всіх інших прагнень (ексгібіціонізм в сексуальній і соціальній сферах, в сфері милосердя, а також в інших, аналогічних сферах). Етична і моральна цензура проявляються разом в почутті провини, у страху перед богом, в прагненні спокутувати провину, тобто в якості першої сходинки совісті. Раціональна, що займає позицію, цензура перевіряє те, наскільки реальними або нереальними є дії, наміри і домагання спонукань. Фрейд називає цю цензуру перевіркою реальністю. У підсумку, вона говорить або «так», або «ні» намірам або діям людини з точки зору розуму. Духовна цензура оцінює намір, дія або домагання спонукання з точки зору духовного: Бога, релігії, науки, мистецтва, літератури. Але особливо важлива роль відводиться духовній цензурі при вирішенні питання про те, чи є навмисна дія гуманною або ж негуманною.

Розглядаючи тип Авеля необхідно відзначити зниження саме раціональної цензури власного осмислення життя і передачі відповідальності за своє життя Каїну або Моїсею, моральна цензура демонструє, перш за все, покірність, старанність, жертовність, слухняність, часто в поведінці жертви по відношенню до ґвалтівника і лиходія. Етична цензура орієнтує на заперечення Каїна, але разом з запереченням кровожерливості, заперечується часто і дієздатність власного вибору, покірність фатальних помилок і долі. Мученицький характер жертви. Це як у притчі про те, що заради щастя майбутніх поколінь треба мучитися і терпіти, але як з'ясовується жодне покоління не було щасливим і не може навчити цьому наступне покоління, а вчить тільки мучитися, терпіти нещастя (не добився радості результативності).

У мистецтві наведені різні прояви Авеля, найчастіше з позитивною конотацією. Наприклад, в популярній радянській пісні міститься така характеристика Авеля (дівчата) – «на злобу не відповідає, на доброту привітна ...». В літературі і в кіномистецтві теж багато образів Авеля. На мій погляд,

геніальний образ Сави Ігнатовича у фільмі «Покровські ворота», який виконує всі вказівки своєї дружини Маргарити Павлівни аж до насильницького переселення в нову квартиру колишнього чоловіка його дружини – Хоботова, оскільки так сказала його дружина, «Яволь (від нім. – звичайно), Маргарита Павлівна!». Його підсумовує відповідь на питання: «А навіщо це тобі треба? Яка тобі радість?» Він відповідає квінтесенцією жертовного Авеля: «Живуть не для радості, а для совісті».

У тоталітарному суспільстві безпечніше бути Авелем, але не Моїсеєм, що бунтує. Треба бути «простою радянською людиною». Саме авелізований образ давав часто доступ до соціальних ліфтів в ієрархії, в селекції виконавців, які не здатні протистояти Каїну в авторитарному або тоталітарному суспільстві. На відміну від Авеля Моїсей – це усвідомлений дієздатний вибір заповідей совісті як подолання Каїна, зберігаючи суб’єктність. Якщо у Авеля переважає гетерономність, логіка обставин – зовнішні обставини і соціокультурні норми важливіші власної автономності та цілепокладання, то в образі Каїна і Моїсея переважає автономність, при цьому Моїсей зняв протиріччя автономності та гетерономності в теономність (діяльність релігійного вождя з інкорпорацією). При цьому у Каїна переважає автономність афектів, при зниженій раціональності, в переважанні гніву, люті, помсти, заздрості і т.д., у Моїсея переважає раціональність, заснована на інкорпорації духовного («Бог в серці»). Цьому протиріччю велику увагу приділив в своїй роботі Пауль Тілліх, у якому дорога зняття протиріччя автономності та гетерономності веде до теономності в релігійній свідомості.

Л. Сонді аналізуючи долю Моїсея керувався людським, а не героїчним аспектом переказів і роблячи соціокультурний аналіз совісті встановив фази того процесу, який протікає в душах бандитів і вбивць: «кровожерна ментальність Каїна, вбивство, почуття провини, визнання своєї провини, усвідомлення (вербалізація) і засудження провини, виникнення совісті, заборони совісті, релігія і Бог» як шлях в душі Моїсея від Каїна до Авеля в формулюванні заповіді совісті в Декалозі – «Не убий!» [Зонди Л., 2013b, с. 161].

Різниця Авеля і Моїсея складається у відмінності партиципації і (покладання на зовнішню волю – «Господь виправить») і інкорпорації Моїсея («У Бога немає інших рук крім наших»), Авель швидше виступає для Каїна етапом в осягненні шляху Моїсея. Нагадаємо Моїсей після вбивства наглядача в Єгипті втік і був пастухом (Авелем) в будинку жерця, і тільки після цього етапу слухняності Господь закликає його як вождя звільнення народу – на шлях теократії.

Більшість Авелів йдуть за Каїнами або Моїсеями, як талановито писав Конрад Лоренц більшість йде за вождем, з поведінкою, що відхиляється або як співав В. Висоцький «справжніх буйних мало – ось і немає ватажків».

Ліпот Сонді в кінці своєї книги «Моїсей. Відповідь Каїна» описує своє розуміння складності колективного Моїсея: «На жаль, ця відповідь Моїсея адресована лише індивідуальним Каїнам, людині, і ніяк не колективному Каїну, людським масам під час воєн. Колективний Каїн управляє світом в наш час з тією ж жорстокістю, що і до проголошення Декалогу. Колективний Каїн ніколи не залишить себе без роботи, тобто без вбивств. Рід веде війну проти роду, раса проти раси, держава проти держави, нація проти нації, клас проти класу, конфесія проти конфесії і навіть континент воює проти континенту – тільки за допомогою іншої зброї. Однак певна частина людства все ще чекає з нетерпінням приходу нового Моїсея, з новим Декалогом, який зміг би очолити новий результат людства з землі вічних воєн в обитель вічного миру. Тут виявляється безсилою навіть церква. Зброя для ведення війни сьогодні благословляється так само, як і в минулі часи. Так чи є поставлена задача, згідно якої людської маси повинні служити Богу і Святому Духові своїми спонуканнями до зла, такою вже й нездійсненною утопією мудреців? Хто знає? Нехай буде щасливий той, хто зможе в це повірити [Зонди Л., 2013b, с. 161-162].

Думаю, якраз наявність колективного Авеля створює можливість вождям Каїнам або Моїсея. Каїни не домовлялися з Авеля, але змушені рахуватися з Моїсеєм, з їх дієздатністю і силою. Саме Моїсей ставить навіть зло на службу

Богові. Продемонструємо це положення на прикладі твору Гілберта К. Честертона.

Гілберт Кіт Честертон (Gilbert Keith Chesterton, 1874-1936)
Незнання батька Брауна (The Innocence of Father Brown, 1911)
З оповідання «Сапфіровий хрест».
Піднесений опис Фламбо, опонента батька Брауна:

«Минуло багато років з тих пір, як цей геній злодійства перестав розбурхувати світ і, як говорили після смерті Роланда, на землі запанувала тиша. Але в кращі (тобто в гірші) дні Фламбо був відомий не менше, ніж кайзер. Мало не кожного ранку газети повідомляли, що він уникнув розплати за злочин, зробивши новий, ще більший. Він був гасконець, дуже високий, сильний і сміливий. Про його велетневі жарти розповідали легенди: одного разу він поставив на голову слідчого, щоб «прочистити йому мізки»; Іншим разом пробіг по Рю де Ріволі з двома поліцейськими під пахвою. До його честі, він користувався своєю силою тільки для таких безкровних, хоча і таких, що принижують жертву справ. Він ніколи не вбивав – він тільки крав, винахідливо і з розмахом. Кожну з його крадіжок можна було порахувати новим гріхом і зробити темою оповідання.»

Розв'язка:

«Фламбо завмер на місці.

- За цим деревом, – сказав батько Браун, – два сильних полісмена і кращий в світі сищик. Ви запитаєте, навіщо вони сюди прийшли? Я їх привів. Як? Що ж, я скажу, якщо хочете. Господи, коли працюєш в трущобах, доводиться знати багато таких штук! Розумієте, я не був упевнений, що ви злодій, і не хотів ображати свого брата-священика. Ось я і став вас випробувати. Коли людині дадуть солоної кави, вона зазвичай сердиться. Якщо ж вона стерпить, значить, вона боїться себе видати. Я насипав в цукорницю сіль, а в сільничку – цукор, і ви стерпіли. Коли рахунок набагато більше, ніж має бути, це, звичайно, викликає подив. Якщо людина при цьому платить, значить, вона хоче уникнути скандалу. Я приписав одиницю, і ви заплатили.

Здавалося, Фламбо ось-ось кинеться на нього, немов тигр. Але злодій стояв, як зачарований, – він хотів зрозуміти.

- Ну ось, – з великоваговою скрупульозністю пояснював батько Браун. – Ви не залишали слідів – комусь треба ж було їх залишати. Усюди, куди ми заходили, я робив що-небудь таке, щоб про нас говорили весь день. Я не завдавав великої шкоди – облив супом стіну, розсипав яблука, розбив вікно, – але хрест я врятував. Зараз він у Вестмінстері. Дивно, що ви не пустили в хід ослиний свисток.

- Чого я не зробив?

- Як добре, що ви про нього не чули! – засяяв священик. – Це погана штука. Я знав, що ви не опуститеся так низько. Тут би мені не допомогли навіть плями – я слабенький в колінах.

- Що ви несете? – запитав Фламбо.

- Ну вже про плями-то, я думав, ви знаєте! – зрадів Браун. – Значить, ви ще не дуже зіпсовані.

- А ви ж то звідки знаєте всю цю гидоту? – вигукнув Фламбо.

- *Напевно, тому що я простак-холостяк, – сказав Браун. – Ви ніколи не думали, що людина, яка весь час слухає про гріхи, повинна хоч трохи знати мирське зло? Правда, не тільки практика, але і теорія моєї справи допомогла мені зрозуміти, що ви не священик.*

- Яка ще теорія? – запитав знемагаючий Фламбо.

- *Ви нападали на розум*, – відповів Браун. – Це погане богослов'я.

Він повернувся, щоб взяти свої речі, і три людини вийшли в сутінках з-за дерев. Фламбо був талановитий і знав закони гри: він відступив назад і низько вклонився Валантену.

- Не мені кланяйтесь, mon ami, – сказав Валантен срібно-дзвінким голосом. – Вклонімося обидва тому, хто нас перевершив.

І вони стояли, оголивши голови, поки маленький сільський священик нишпорив в темряві, намагаючись знайти парасольку».

Тут наведені характеристики Фламбо як каінізованого Авеля, шахрая, але не схильного до вбивства, при цьому сильного, але «*до його честі, він користувався своєю силою тільки для таких безкровних, хоча і таких, що принижують жертву справ»*, він не вбивав, при цьому відзначається його сублімація в шахрайстві *«крав, винахідливо і з розмахом»*, і пізніше приховував справжню ситуацію, *«не залишає слідів»*, терпів для того, щоб не викрили (збереження прихованості Каїна в співвіднесенні з правилами приховування провини: терпіння солоної кави і оплата завищеного чека – ситуації проявів Каїна), зниження раціонального цензора – *«напад на розум»*), орієнтація на соціокультурні норми і ритуали (*«талановитий і знав закони гри: він відступив назад і низько вклонився Валантену»).*

Характеристика Моїсея в образі батька Брауна: обережність в підозрах і раціональність, протилежна злочинності дієздатність («Ви не залишали слідів – комусь треба ж було їх залишати»), раціональний етичний цензор, «зло на службі Бога» (*«Я не завдавав великої шкоди – облив супом стіну, розсипав яблука, розбив вікно, – але хрест я врятував»*), розуміння Каїна і боротьба з ним, соціалізація в професії священика, сублімація дослідника і детектива *(«людина, яка весь час слухає про гріхи, повинна хоч трохи знати мирське зло? Правда, не тільки практика, але і теорія моєї справи допомогла мені зрозуміти, що ви не священик»), віра в Бога і розум, дієздатність, як інкорпорація («у Бога немає інших рук крім наших»).*

Концепція гріха на службі Моїсея – це діагностична та терапевтична процедура, чеснота як протилежність гріху є орієнтиром дієздатності. Все зовсім інакше у Каїна, навіть такого, що обрав професію священика, концепція гріха – це інструмент кровожерливості і афективності, а чеснота – шлях формування провини у інших, як реалізація помсти, ревнощів і гніву. У Авеля концепція гріха, це табуйовані теми, вина, яку треба приховувати, ховаючи в шафи

«скелети», концепція чеснот – це соціокультурні норми і правила, яким треба відповідати в своїй «хорошесті», слухняності, покірності і жертовності.

Література до розділу 3

1. Зонди Л. Каин: Образы зла. Москва : Когито-Центр, 2013. 215 с.
2. Зонди Л. Моисей: Ответ каину. Москва : Когито-Центр, 2013. 175 с.

РОЗДІЛ 4
ФІЛОСОФСЬКИЙ СВІТОГЛЯД І АГРЕСІЯ: ПРОБЛЕМА ОПОРУ ЗЛУ СИЛОЮ

Розглянемо філософський світогляд як дискусію XX століття щодо проблеми «опору злу силою» або її іншу сторону – «непротидії злу насильством». Ця проблема досліджувалася нами в контексті формування соціальної перспективи особистості, тому розглянемо суттєві контексти її вирішення.

Соціальна перспектива – це соціально-філософське поняття, що виражає динаміку розвитку тієї частини картини світу, яка визначає міру життя і міру смерті суб'єкта і на яку спрямована активність суб'єкта. Суб'єкт визначає соціальну перспективу, пронизуючи своїм рухом до мети різні плани картини світу, просуваючись на рівень горизонту, пов'язаного з рівнем і схильністю мети.

Сформована соціальна перспектива характеризується визначеністю триєдності міри життя в соціальній динаміці. *Триєдність міри життя суспільства – це повнота його буття: в одухотворенні, як оволодінні «тілесною організацією» суспільства, одухотворенні держави; в натхненні суспільства, людською єдністю у прагненні до загального блага, до гуманізму кращого; у втіленні душі і духу в реальність.*

Для вивчення насильства як деформації соціальної перспективи необхідно вирішити, перш за все, наступні питання. Необхідно розмежувати волю як силу, що спрямована на конструктивне творення соціальних перспектив і волю, як насильство, що деструктивно впливає на соціальні перспективи. Важливим питанням в запропонованому дослідженні є питання про суб'єктивні деформації, що визначають насильство, оскільки рішення про насильство належить суб'єкту. Не менш значним є питання про успішність насильства в сучасному світі або про процес становлення технології насильства.

В рамках осмислення взаємозв'язку духу, душі і волі на початку ХХ століття була поставлена ***проблема найкращої і найгіршої реалізації волі,*** рішення якої є важливим пошуком відповіді про співвідношення агресії, волі і насильства (докладніше в моїй докторській дисертації).

У межах цієї проблеми вирішувалося питання не тільки про первинність цінностей і волі, але, перш за все, питання співвіднесення цінності і цілі, цінності і засобу, а отже цінності цілі і цінності засобу. Іншими словами, було поставлено питання про взаємозв'язок духовного і бездуховного в цілі і в засобі, про можливість вольового протистояння злу.

Якщо бути точним, то ця проблема була поставлена індуською і буддійською філософією як проблема взаємозв'язку «хімса» – насильства і «ахімси» – ненасильства. Відлуння вчення про ахімсі можна зустріти в філософії А. Шопенгауера, який заперечував позитивний характер волі.

У європейському філософському понятійному апараті обґрунтування ахімси, як принципу здійснення волі, зробив Л.М. Толстой у своїй роботі «Закон насильства», обґрунтував положення про «непротивлення злу насильством». Принцип «непротивлення злу насильством» – це не схиляння і заохочення зла, але це затвердження вибору засобу опору злу. Л.М. Толстой стверджував, що зло, власне, і є насильство, зовнішній акт, що проявляє внутрішнє заперечення добра.

Тому Л.М. Толстой закликає до опору злу, як внутрішнього подолання зла, самовдосконалення, любові, відокремлення людини і зла в ньому, за допомогою духовної переваги морального переконання [Толстой Л.Н., 1991, с. 273]. Визнання необхідності опору злу насильством, на думку Л.М. Толстого, є не що інше, як тільки виправдання людьми своїх звичних, улюблених пороків: помсти, користі, заздрості, честолюбства, владолюбства, гордості, боягузтва, злості.

Цікавою видається своєрідна дискусія по затвердженню або запереченню принципу «непротидії злу насильством», що розгорнулася навколо теорії Л.М. Толстого не тільки у філософській думці, а й в політичній практиці.

Прихильником цього принципу, який втілив його і в своє життя і в практику політичної діяльності є М. Ганді. Противником цього принципу з позиції діалектичного матеріалізму, що втілив своє розуміння в політичній діяльності, був В.І. Ленін. Противником цього принципу, але вже з позиції релігійної філософії і теорії російської ідеї є І.О. Ільїн.

Махатма Ганді, спиряючись на власний досвід, стверджував складність втілення принципу ахімси, оскільки його втілення пов'язане з інтуїтивним розумінням світового взаємозв'язку. Тому прихильник цієї істини часто змушений рухатися навпомацки.

Махатма Ганді зазначав діалектичний взаємозв'язок ахімси і хімса. При цьому ахімса розглядалася, як твердження життя в практиці, як цілісність внутрішнього душевного стану в оцінюванні, розумінні і зовнішньому діянні. «*Ахімса* – всеосяжний принцип ... Прислів'я, де було написано, що живе за рахунок живого, таїть в собі глибокий сенс. Людина не живе ні хвилини без того, щоб свідомо чи несвідомо не здійснювати зовнішньої *хімси.* Уже той факт, що вона живе – їсть, п'є і рухається, – неминуче тягне за собою хімса, тобто руйнування життя, нехай навіть найнезначніше. Тому прихильник ахімси буде відданим своїй вірі лише в тому випадку, якщо в основі всіх його вчинків лежить співчуття, якщо він намагається уникнути знищення навіть найдрібніших істот, намагається вивільнитися зі смертельних лещат *хімси*. Він буде ставати все більш стриманим, жалісливим, хоча ніколи повністю не звільнитися від зовнішньої *хімси*»[Ганди Махатма, 1987, с. 246-247].

Принцип ахімси був розроблений в східній філософії не тільки, як принцип співчуття, а й діяння в центрі системи цінностей якого знаходиться життя, що дозволяє здійснити єдність живого світу або знизити роз'єднаність соціального та іншого живого в світі.

«Завдяки тому, що *ахімса* є єдністю усього життя взагалі, помилка, вчинена однією людиною, не може не мати наслідків для всіх, а це значить, людина не може повністю звільнитися від *хімси*. Поки вона член суспільства,

вона не може не брати участь в *хімсі*, яку породжує саме суспільство» [Ганді Махатма, 1987, с. 247].

Махатма Ганді стверджує єдність долі зі своїм суспільством, але це не заважає щиро бажати і втілювати ахімсу. Він сам описує випадки в його житті, які можна розглядати як відступ від ахімси, але які не є такими, на його думку, через внутрішнє переживання і співчуття до тих хто відчув неминуче насильство. Це його санітарна служба під час англо-бурської війни, це удари палицями, за допомогою яких відганялися мавпи, і це випадок, коли Махатма Ганді вдарив одного зі своїх вихованців в комуні імені Л.М. Толстого. Останній випадок він описує з особливим хвилюванням і переживанням, оскільки навіть при нанесенні удару Махатма Ганді тремтів і на очах його були сльози співчуття. Таким чином, практика змінювала всеосяжність принципу ненасильства, оскільки принцип ненасильства без справжніх підстав перетворювався в неспротив злу, до ненасильства боягузтва.

Махатма Ганді відкидає ненасильство як неспротив злу, що заснований на страху. Так, він звинувачував селян в Бетті, які не захистили зі зброєю в руках своїх жінок і майно: «Не віруючи в повну ахімси і не дотримуючись її у своєму житті, вони скоюють тяжкий гріх проти релігії і людяності, якщо зі зброєю в руках не захищають жінок від злочинця, що занадився їх викрадати». При цьому стверджується примат опору злу, і лише потім, виходячи з ахімси, ненасильство. Ахімса осягається не розумом, але душею. Для втілення ахімси в життя необхідно володіти безстрашністю і мужністю вищого порядку. При цьому Махатма Ганді усвідомлював обмеженість своїх власних можливостей [Ганди Махатма, 1987, с. 249].

Але проповідь опору злу ненасильством стверджувала недіяння, як особистий бунт і страйк, з якими не міг впоратися колоніальний апарат насильства Великобританії. Не випадково XX століття часто називають століттям Махатми Ганді, який затвердив ахімсу і гуманізм в політичній боротьбі.

Дуже часто XX століття називали також «століттям революції Леніна». «Шлях Леніна» і «шлях Ганді» вивчалися як протилежні шляхи розвитку для неєвропейського світу. Необхідно відзначити, що В.І. Ленін був чудово знайомий з утвердженням принципу «неспротиву злу насильством», який він спростовував, в роботах «Лев Толстой – як дзеркало російської революції», «Лев Миколайович Толстой і сучасний робочий рух».

В.І. Ленін у вченні Л.М. Толстого приймає «нещадну критику капіталістичної експлуатації, викриття урядового насильства, комедії суду і державного управління» царської Росії, але спростовує «юродиву проповідь» неспротиву злу «насильством». В.І. Ленін сконцентрував свою критику існуючого ладу самодержавної Росії. Вчення Л.М. Толстого не зовсім точно трактувалося В.І. Леніним, в ньому стверджувалося, перш за все, «неспротив злу», а потім і до того ж ненасильством. «Толстой відобразив ненависть, що накипіла, дозріле прагнення до кращого, бажання позбутися від минулого, – і незрілість мрійливості, політичної невихованості, революційної м’якотілості» [Ленин В.И., 1986, с. 83].

В.І. Ленін стверджував, що економічні умови пояснюють і необхідність виникнення революційної боротьби мас, і непідготовленість їх до боротьби, а «толстовський неспротив злу» відобразив «серйозну причину поразки першої революційної компанії» [Ленин В.И., 1986, с. 7].

Не розмежування волі і насильства в теоретичній спадщині В.І. Леніна, з одного боку, дозволило згуртувати волю мас, спрямовану на руйнування царизму і перемоги революції, з іншого боку, призвело до деградації ціннісної системи. Останнє дискредитувало ідею в цілому, її мета і позитивний очікуваний результат, що складався в руйнуванні системи гноблення, утвердження рівності, соціальної справедливості і прагнення завоювати довіру народу, натомість прийшов червоний терор в симетрії з білим терором, пізніше соціоцид (знищення цілих соціальних класів) і обґрунтування насильства концепцією «військовий табір» в оточенні ворогів.

Ленінське твердження кращого майбутнього, ґрунтувалося на затвердження прогресу з точки зору робітничого класу, не узгоджуючи приватну (класову) точку зору з загальнолюдськими цінностями, єдиним знаменником. У роботі «Держава і революція» В.І. Ленін писав: «Ми ставимо своєю кінцевою метою знищення держави, тобто всякого організованого і систематичного насильства, будь-якого насильства над людьми взагалі. Ми не чекаємо настання такого громадського порядку, коли б не дотримувався принцип підпорядкування меншості більшості. Але, прагнучи до соціалізму, ми переконані, що він буде переростати в комунізм, а в зв'язку з цим буде зникати будь-яка потреба в насильстві над людьми взагалі, в підпорядкуванні однієї людини іншій, однієї частини населення іншій його частині, бо люди звикнуть до дотримання елементарних умов громадськості без насильства і без підпорядкування ...» [Ленин В.И. Т. 33, 1974, с. 83].

Але майбутня відсутність насильства затверджувалося примусом, який хоча і мав ставати м'якішим, але був головною формою. Так, встановлення суду, з його завданням боротьби проти експлуататорів, лягала інша більш важлива задача – забезпечити суворе дотримання дисципліни і самодисципліни трудящих. «Ми були б смішними утопістами, якби уявляли собі, що подібне завдання буде здійсненне на наступний день після падіння влади буржуазії, тобто в першій стадії переходу від капіталізму до соціалізму, або – без примусу. Нам потрібна держава, нам потрібний примус. Без примусу таке завдання цілком нездійсненне» [Ленин В.И., Т. 36, 1974, с. 163]. В.І. Ленин стверджував поступовий перехід до законності, але з класової точки зору.

Таким чином, основною формою руйнування системи насильства над однією частиною суспільства стало насильство над іншою його частиною, зі своєї класової позиції, чим знецінювалася загальна, загальнолюдська справедливість, загальне найкраще, оскільки стверджувалося найгірше для іншої частини суспільства і людства. Іншими словами, моральне звучання найкращого майбутнього як цілі, відкидалося аморальністю системи насильства. Не вирішена проблема співвіднесення засобів з моральністю привела до становлення іншої

системи насильства. Паростки витонченої сталінської системи насильства слід шукати в неузгодженості спільного та приватного, тобто становлення оптимізму і песимізму на хибних підставах, без узгодження заходів життя з загальнолюдських позицій. Іншими словами, краще не може затверджуватися однією волею, на не повних підставах, і в бездуховних засобах.

І.О. Ільїн піддав детальній критиці теорію Л.М. Толстого «Про неспротив злу насильством». Л.М. Толстого і його послідовників у своїй схемі І.О. Ільїн визначив як «вони» (Схема №1). Концепція І.О. Ільїна ґрунтується на критиці підстав протиставлення ненасильства як внутрішнього психічного подолання зла і насильства як зовнішнього фізичного впливу на інших, прирівняна до зла. Виходячи з обраних Л.М. Толстим критеріїв, він пропонує повну класифікацію дій вольової сили.

В якості родового поняття дії вольової сили позначений термін «*примушення»,* тобто таке накладення волі на внутрішній або зовнішній склад людини, яке звертається не до духовного бачення і любовного прийняття безпосередньо душі, яку примушують, а намагається примусити її до чогось або припинити її діяльність.

Первинним по відношенню до того, кого примушують є звернення до духовного бачення, до вільного переконання, яке викликає в душі стан очевидності і любовного прийняття, а дія волі здійснюється органічно-вільно, веде до єднання і згоди.

І.О. Ільїн обґрунтовано розмежовує внутрішнє психічне самопримушення (примушення своєї душі до добра, до духовного) від психічного самонасилля (насильство як примушення своєї душі до зла, до бездуховного, духовна самозрада); фізичне самопримушення (примушення свого тіла до доброго діяння) від фізичної само насилля (примушення свого тіла до злого діяння). Подібно внутрішньому, зовнішнє примушення інших розмежовується на позитивне і негативне.

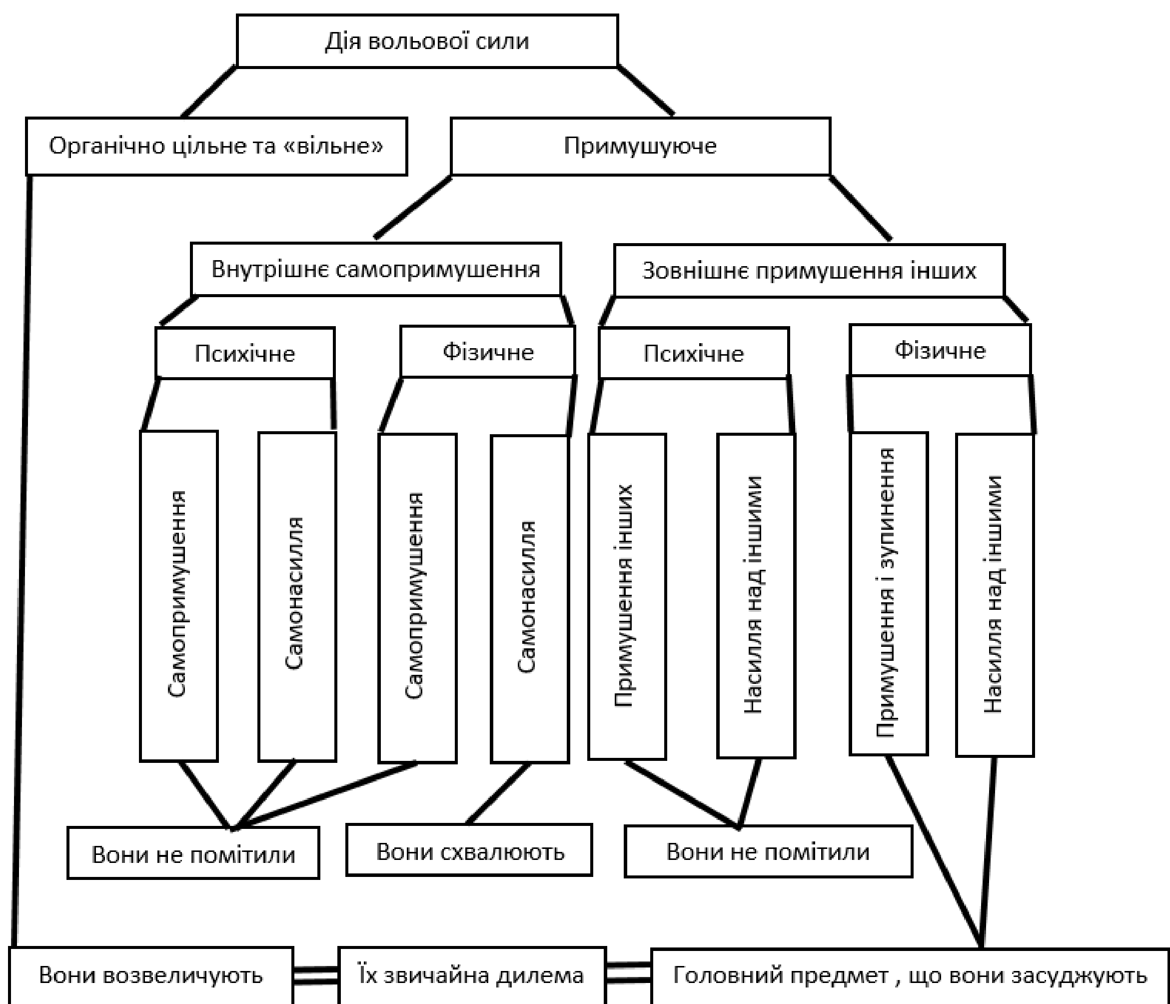

Схема №1 (І.О. Ільїна)

Зовнішнє позитивне примушення – це психічне примушення, душі інших до добра і духовності, як духовно вірному автономному самопримушенню, і фізичне примушення і припинення, як примус через фізичний вплив до доброї справи або припинення злого діяння. Зовнішнє негативне примушення проявляється як психічне насильство над іншими, що веде душу до зла і бездуховності, і фізичне насильство, що веде до зла. При цьому і психічне і фізичне насильство є злим, безбожним, духовно не потрібним.

Стверджуючи необхідність позитивного психічного самопримушення і спонукання інших І.О. Ільїн не стверджує необхідність маніпулювання, але визначає умови справжнього спонукання до духовного. Всі люди безперервно виховують один одного, незалежно від усвідомленості, бажання, вміння і т.п., і

роблять це впевненим діянням та тим, що ухиляється безвольним недіянням, тому необхідно не тільки *м'яке «ні»* в ореолі любові, що вмовляє (знижує озлобленість), але і *тверде «ні»*, що заперечує потурання, підбурювання, співучасть в атмосфері роз'єднання, того, що наступило.

Воля до чужого воління необхідна, коли допомагає безвільному здійснити вольовий акт. Завданнями спонукання є спонукання до духовно вірного автономного самопримушення і до зміцнення і виправлення духовного самопримушення. Ці завдання відносяться не до сильного у злі (йому це не допоможе), а до людини, слабкої в добрі, але ще не тої, що зміцнилася у злі.

Фізичний вплив на іншу людину проти її волі духовно проявляється в житті кожен раз, коли *«внутрішнє самоврядування зраджує її і немає душевно-духовних засобів для того, щоб запобігти непоправним наслідкам помилки або злої пристрасті*. Людина, *що творить примушення або зупинення від імені духу*, це не насильник, оскільки «не робить примушеного засобом свого інтересу і своєї похоті, не заперечує його автономної духовності, не пропонує йому стати покірно одухотвореною річчю, що не робить його жертвою свавілля» [Ильин И.А., 1998, с. 369]. Відкидається також прирівнювання припинення, як спонукання, спрямоване проти лиходія, і найзлісніше насильство.

Правильну постановку проблеми допустимості опору злу за допомогою фізичного примушення та припинення І.О. Ільїн пов'язує з наявністю наступних умов.

По-перше, якщо дано справжнє зло, тобто в наявності повинна бути зла людська воля, як протидуховна воля за своїм джерелом, у напрямку, за своїми цілями і засобами.

По-друге, якщо є наявність вірного сприйняття зла, сприйняття, не перехідного, однак, в його прийнятті. Фізично припиняти зло компетентний лише той, хто бачив реальне зло і виніс у собі його опіки, але не заразився ним, не став з суб'єкта, що чинить опір в суб'єкта, якому треба чинити опір.

По-третє, умовою правильної постановки проблеми є наявність справжньої любові до добра в душі, що запитує і вирішує. Людина не тільки має знати

різницю між добром і злом, але і не відноситися до нього байдуже, оскільки треба не тільки побачити проблему, але поставити її і вирішити. Бо проблема стоїть так, що слід робити тому, хто справді любить стихію духу і любові, але присутній при її зганьбленні, перекручуванні і загашуванні.

По-четверте, важливою умовою є наявність вольового ставлення до світового процесу у душі, що запитує та вирішує. Іншими словами, це не лише наявність живої любові, але і здатність до вольової дії, при цьому не тільки в межах власної особистості, а й за її межами – в ставленні до інших людей, до їх злої діяльності і до того світового процесу, в який вони органічно включені. Людина, яка свідомо вилучає свою волю із участі в зовнішньому світі; або утримує її від впливу на душевно-духовне життя і душевно-тілесну діяльність інших людей, – не має ні підстав, ні права ставити і вирішувати проблему про опір злу за допомогою зовнішнього примушення.

По-п’яте, проблема опору злу за допомогою зовнішнього примушення дійсно виникає і вірно ставиться тільки за умови, якщо внутрішнє самопримушення і психічне примушення виявляються безсилими утримати людину від злодіяння.

З такою постановкою проблеми автор даної роботи не може не погодитися. Фізичне примушення і зупинення розглядається як крайній захід, який може бути обраний тільки після розгляду можливості духовних і душевних засобів примушування (коли ці засоби не можливо застосувати, недієві і недостатні) і застосовані до того моменту, коли фізичний вплив зможе бути припинено не пошкодивши духовної боротьби, підготувавши їй шлях, але поступаючись їй місцем.

Тому фізичне примушення і зупинення обмежені і не повинні намагатися викликати очевидність (пізнання, визнання, прийняття, переконання, вірування або сповідування) і любов. Такі спроби приречені на створення лицемірства. Ті форми фізичного примушення, що роблять жорстокою і озлоблюють людину (тортури, тілесні покарання і т.п.) повинні бути відкинуті. Фізичне примушення і зупинення звертається не до очевидності і любові, але до волі людини, тому

необхідно берегти вольову здатність людини і не руйнувати її фізичними засобами (вимушеним ледарством, безглуздою роботою, безпросвітністю довічного вироку, знеособленістю покарання і т.д.) [Ильин И.А., 1998, с. 372-428].

Визначаючи предмет любові, І.А. Ільїн стверджує смисл опору злу тільки від імені живого добра, одухотвореної любові. Початок духу вказує любові її вірний предмет, обмежує її і видозмінює її обличчя і її прояв, передаючи цим їй вірність і міцність.

Виходячи з цього, заперечується примушення без любові і опір без любові, оскільки боротьба ведеться саме одухотвореною любов'ю, будь-яке інше джерело в дійсності не бореться, але розмножує зло. Тому «духовна доброзичливість, спрямована на диявола, завжди може набути єдино вірної форми – форми меча, що зупиняє...» [Ильин И.А., 1998: 436]. Любити можна і треба тільки особистих ворогів і їм прощати образи, але не зло, інакше не правильно розуміються кордони любові, вона втрачає своє джерело і потурає злу. Чи не повинна стверджуватися свобода злодіяння і злостивості, оскільки люди взаємопов'язані в добрі і злі.

У цьому питанні Іван Ільїн по суті обґрунтував ту саму інкорпорацію Духу як кохання, яке свого часу описував в психологічному і психотерапевтичному дослідженні Моїсея Ліпот Сонді, вказуючи на необхідність відповіді Каїну у шляху Моїсея, оскільки в обґрунтуванні опору злу силою виступає – як проблема сили і насильства, так і проблема духу, його інкорпорації в особистості людини або соціальної групи, як кохання (моїсеїзація) і всеєдності – (авелізованості), в цілому як окультурення агресії.

Література до розділу 4

1. Хайдеггер М. Время картины мира. *Новая технократическая волна на Западе*. Москва : Прогресс, 1986. С. 93-118.
2. Толстой Л.Н. Круг чтения. В 2 т. Т. 1. Ч. 1. Репринт. изд. Москва : Инфор-но-издательский центр СФК «Наше наследие», 1991. 264 с.

3. Ганди Махатма. Все люди братья. *Открытие Индии: Философские и эстетические воззрения в Индии XX в.*; пер. с англ., бенг. и урду / редкол.: Э. Комаров, В. Ламшуков, Л. Полонская и др. Москва : Худож. лит., 1987. С. 207-260.
4. Ленин В.И. Лев Толстой, как зеркало русской революции. Москва : Политиздат, 1986. 22 с.
5. Ленин В.И. Государство и революция. *Ленин В.И. Полн. собр. соч.: в 55 т.* 5-е изд. Москва : Издательство политической литературы, 1974. Т. 33. С. 1-120.
6. Ленин В.И. Первоначальный вариант статьи «Очередные задачи Советской власти». *Ленин В.И. Полн. собр. соч.: в 55 т. 5-е изд*. Москва : Изд-во полит. лит., 1974. Т. 36. С. 127-164.
7. Ильин И.А. О сопротивлении злу силою. *Ильин И.А. Путь к очевидности: Сочинения*. Москва : ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1998. С. 369.

РОЗДІЛ 5
СОЦІОЛОГІЧНІ ТА КРИМІНОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ АГРЕСІЇ: НАУКОВИЙ ТИП СВІТОГЛЯДУ

5.1. Теорії дослідження агресії та злочинності

5.1.1. Дослідження агресії у теоріях злочинності та кримінології

Дослідження агресії багато в чому мають джерела у дослідженнях відхилень у поведінці людини і, перш за все, злочинця. Розгляд агресії у науковому дослідженні здійснюється з різних причин і з різною метою. Спочатку наукові дослідження пов'язані з появою такого інституту як наука, яка була одним з основних, якщо не основним, двигуном індустріального суспільства і національних держав. Звернення до дослідження агресії було пов'язане з необхідністю визначення такого явища як злочинець і злочинність. До Нового часу межа між злочином і політичною діяльністю була дуже хиткою, кондотьєри і найманці ставали державними діячами і засновували правлячі династії, пірати і корсари ставали лордами і т.д. Агресія досить швидко знаходила вихід у діях – війнах, конфліктах, дуелях, оскільки більша частина населення була озброєною, різними засобами і з різним ступенем навченості, але все-таки ймовірність ситуацій насильства була дуже висока. Іноді насильство і захист від нього було фактом повсякденності на певних територіях. Приклади присутні практично в кожній біографії першовідкривачів, а часто і філософів. Наприклад, одного із засновників проекту науки в Новий час Рене Декарта, який був змушений тікати після успішної дуелі. Подібні факти знаходимо в біографіях конкістадорів, поета Франсуа Віньона та інших. При цьому формування національних держав і інституціалізація права, силових структур призводило до процесів «знезброєння» більшості населення. І цей факт мав місце не тільки в Європі, але, наприклад, в Японії – «полювання за мечами». Саме під час активного становлення національних держав з формуванням права як захисту власності з

допомогою держави, актуалізувалася наукова проблема дослідження агресії та злочинності. Ця проблема була посилена процесами формування пролетаріату, з руйнуванням селянської громади, залишення селян без землі, скорочення прошарку залежних селян, одночасно з падінням інституціональної ролі сільської громади (стійкої і довготривалої), але посилення ролі міської самоорганізації, ком'юніті.

Кримінологію як інституційну науку актуалізували об'єктивні історичні процеси формування національних держав, що відбулося після низки революцій і воєн в Європі. Необхідність державної інституціалізації усіх сфер життя і формування цілісності суспільства визначило і необхідність наукової основи для протистояння держави і криміналу. Одночасно інституціалізація науки з проривними теоріями того часу Чарльза Дарвіна «Походження людини», де природа людини розглядалася як тваринна, що біологічно еволюціонувала, а значить і спонукала редукціоністські теорії криміналу – весь пошук перемістити на біологічну основу – «природу» людини. Пошук шляхів об'єднання еволюційної теорії та соціології в роботах Герберта Спенсера (еволюція як агрегування індивідів суспільством через соціальні інститути як механізми самоорганізації, у послідовних етапах зміни з військового типу суспільства на промисловий та, пізніше, у виродженні як процвітанні і виживанні слабких), пізніше в соціології війни М. Головін визначив зміну біологічного відбору в соціальних процесах як соціальний вибір [Головин Н., 2008].

Еволюційні теорії підштовхнули дослідників кримінології до кримінальної антропології, часто до редукування, до зведення усього розмаїття до біологічної будови, генетики, спадковості. Протилежною науковою перспективою стало дослідження соціальних відносин, соціального навчання та соціальної взаємодії, які приводили до злочинності. Спроба синтезу природи людини (в тому числі і кримінальної) і культури, біологічного і соціального визначили соціобіологічну перспективу наукового підходу до кримінології.

Соціобіологічна перспектива визначає біологічне як передумовне (базові умови), а соціальне – як сутнісне по відношенню до людини, визначення

особистості як сукупності соціальних відносин і тільки через цю сукупність визначається і розкривається передумова – біологічне.

Оскільки формування національних держав мало не тільки своїми рушійними силами державу будівництва, але і силами опору, кримінал часто підживлювався і формувався цими силами протистояння або організаційним ресурсом повалених політичних сил і реваншистів.

Одночасно існували стійкі соціальні спільноти, які не сприймали процеси формування національної держави, і ідентифікували себе, як і раніше, з Іспанською імперією і володіли технологіями організованого насильства. Вони переходили в тінь до державобудівництва. Звідси беруть витоки різні види організованої злочинності – сицілійська мафії, калабрійська ндрангетта, неополітанска камора і т.д.

Під впливом біологізаторских теорій ще на початку дев’ятнадцятого століття виникла теорія френології, її засновник Франц Йозеф Галль стверджував, що психічні та духовні здатності можна визначити за формою черепа, оскільки розвиток мозку визначає череп, і, в результаті змінюється сама будова черепа. Він виділяв пізнавальні та афективні здатності людини. Його теорія з інтересом була сприйнята І. Гете і О. де Бальзаком. Не на користь вченому пішли його висловлювання про Наполеона як про людину з недостатньою місткістю черепа і позбавленого здатності до філософії (останнє було не далеко від істини).

Імператор ініціював експертизу робіт Галля іншим вченим, французом Марі-Жан-П’єр Флурансом, що спеціалізувався на дослідженні нервової системи людини. Флуранс спростував твердження Галля про те, що форма мозку відповідає формі черепа. Одночасно над теорією потішалися, що люди можуть народитися з «шишкою релігійності або атеїзму». До сих пір йде дискусія про можливість або псевдонауковість цієї теорії. Але пошук відповідності зон мозку і його функціоналу стало напрямом досліджень.

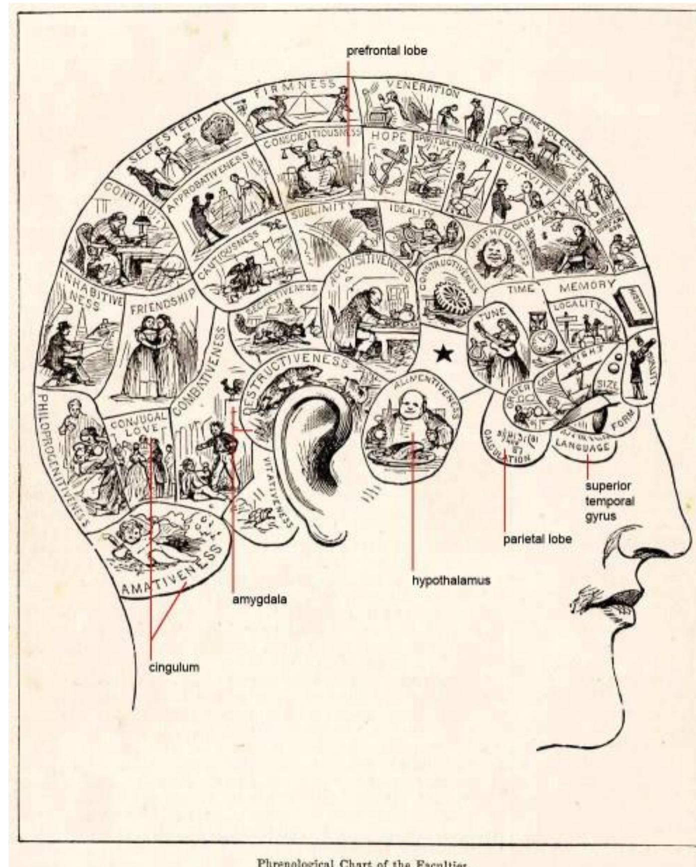

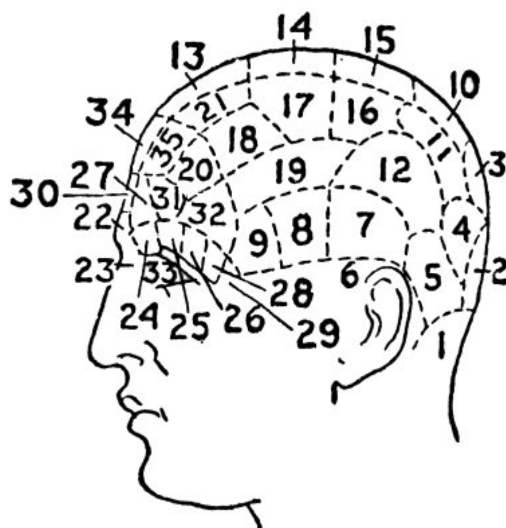
Рисунок 5.1 – Демонстрація Галлем форм черепу і мозку у психологічному лекторіумі

У цьому ж напрямку відбувався пошук взаємозв'язку схильності людини до злочину і відображення її в рисах обличчя. Цей напрямок став відомий як фізіогноміка, одним з лідерів цього напрямку був Йоганн Лафатер. Він стверджував: «Физіогноміка – це наука осягнення характеру людини в найширшому сенсі цього слова (тільки не слід змішувати характер з мінливістю долі і його величністю випадком). У найширшому сенсі слова слід розуміти і фізіогномію, і тоді вона означає всі зовнішні характеристики тіла людини, включаючи рухи – з однією умовою: ці рухи тіла і жести повинні давати щось нове для розуміння його характеру» [Лафатер И., 2008, с. 9].

В анотації перевидання цієї книги в 2008 році сказано: «Воскрешаючи давню науку фізіогноміку, Лафатер виконував побажання знаменитого англійського філософа Френсіса Бекона. Причому Лафатер був переконаний, що физіогноміка – це мова янголів, а значить, його праця – ключ до усвідомлення людиною свого вищого «Я» (не випадково Лафатер товаришував з Каліостро».

«Випадковість – це мудрість слабких умів і батіг справжнього природознавства, філософії і релігії. Вигнання випадковості з цих трьох областей – велика заслуга мудрості та істини. Вся неспроможність випадковості стосовно фізіогноміки може бути продемонстрована на наступних прикладах» [Лафатер І., 2008, с. 65].

Inclinations: 1, amativeness; 2, parental love; 3, inhabitiveness; 4, friendship; 5, combativeness; 6, destructiveness; 7, secretiveness; 8, acquisitiveness; 9, constructiveness. *Sentiments:* 10, self-esteem; 11, approbativeness; 12, cautiousness; 13, benevolence; 14, veneration; 15, firmness; 16, conscientiousness; 17, hope; 18, spirituality; 19, ideality; 20, mirthfulness; 21, imitativeness. *Perspective faculties:* 22, individuality (observation, desire to see and examine); 23, form (memory of shapes, faces); 24, size; 25, tangibility; 26, color; 27, locality; 28, calculation (ability in mental arithmetic); 29, order; 30, eventuality; 31, time; 32, tune; 33, language. *Reflective qualities;* 34, comparison; 35, causality.

Рисунок 5.2 – Проекції здатностей як зон мозку [Ярошевский М.Г. 1996]

Йоганн Лафатер поставив питання про необхідність диференціації проявів в тілі та обличчі різних етапів розвитку; видів відхилень і неповноцінності; схильності і благонабутого характеру як відображення повторення тих чи інших дій, що відображається в зморшках складках і т.п. [Лафатер И., 2008, с. 68-71].

Він пропонував свою методику дослідження фізіогноміки, як визначення темпераменту і порівняння людини з повадками і архетипами тварин, «на основі кількох малюнків тварин і людських фізіономій, скопійованих ним з физіогномічних зразків Джованні справи Порта».

Рисунок 5.3 – Зображення з роботи Й. Лафатера

Первістком у дослідженнях клінічної кримінології був Чезаре Ломброзо, який почав застосовувати щодо злочинців найбільш розвинені методики для свого часу – спочатку антропологічні методи і психології, що формувалася на першому етапі, після, на другому етапі, він прийшов до соціології злочинності та кримінології. Правда в кримінологічній літературі прийнято критикувати його доступні або перекладені роботи, найчастіше роботу «Злочинна людина» 1876 року – написану на етапі антропологічних досліджень автора і таку, що раніше вважається головним твором Ч. Ломброзо [Ломброзо Ч., 2004].

На мій погляд, безумовно, на першому етапі він робив максималістичні твердження, про те, що всі народжуються злочинцями. Проте, після хвилі критики, він коригував і уточнював їх. Одночасно Чезаре Ломброзо збирав і перевіряв великий масив емпіричних даних з антропології – фізичного, психічного і культурного опису злочинців, причому робилося це на практиці в тюрмах, наприклад на острові Фавіньяна. Пізніше до нього присилали велику кількість фотографій і описів злочинців, часто його емпіричні висновки піддавалися масовій критики, відгуки якої ми бачимо і сьогодні.

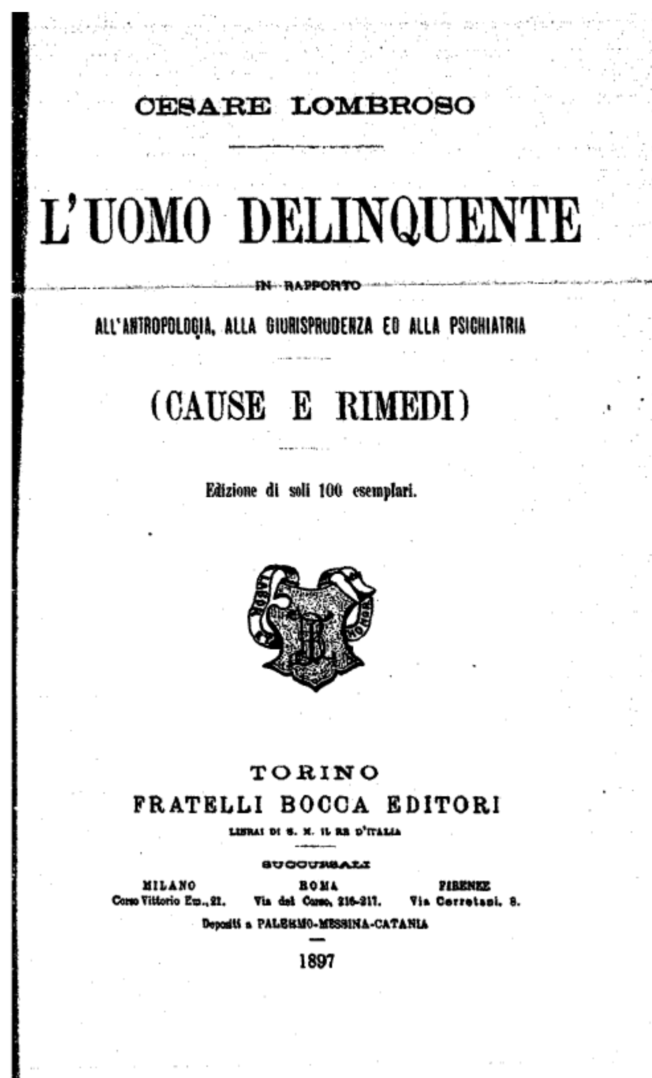
Ломброзо розробив класифікацію злочинців: 1) природжені злочинці, які є носіями атавістичних рис дикунів або тварин, 2) душевнохворі злочинці, які представляють собою пограничний біологічний вид, 3) злочинці за пристрастю, до яких відносяться політичні маніяки, 4) випадкові злочинці, які, вчинивши злочин раз, ніколи більше його не вчинять. Надалі антропологічний напрям в кримінології став основою для біологічних і біосоціальних теорій злочинності.

Серед заслуг Ч. Ломброзо основними є, по-перше, заснування кримінології як науки, по-друге, великий масив емпіричних і клінічних досліджень; по-третє, динаміка досліджень від фізичних якостей індивіда до соціальних умов і характеристик особистості; по-четверте, Ч. Ломброзо був фундатором соціології злочинника, виділив різні категорії злочинців і рівні їх небезпеки для суспільства, залежно злочинів від біотичних і соціальних умов, сезонності і клімату в статистиці; по-п’яте, він заснував наукову школу кримінології.

Ось як заслуги Чезаре Ломброзо описує такий дослідник як Сергій Михайлович Іншаков: У суспільній свідомості кримінальна антропологія досить міцно асоціюється з ім’ям Чезаре Ломброзо (1836-1909). Слава цього вченого цілком заслужена – його наукові висновки ґрунтуються на вивченні 383 черепів померлих, 3 839 черепів живих людей; всього їм обстежено і опитано 26 886 злочинців, які порівнювалися з 25 447 студентами, солдатами і іншими добропорядними громадянами. Причому Ломброзо вивчав не тільки сучасників, але і досліджував черепа середньовічних злочинців, розкриваючи їх поховання.

На основі своїх досліджень Ломброзо сформулював теорію злочинної людини» [Иншаков С.М., 2000: 226].

Якщо перші дослідження Ч. Ломброзо обґрунтовано викликали критику, про те, що можна встановити злочинця за біологічними ознаками, скошеним лобом, подовженими або нерозвиненими мочками вух, масивним підборіддям рівнем волосяного покриву, підвищеною або зниженою чутливістю до болю і т.д. Його критики стверджували, що його теорія вписується у схему «виміряти, зважити і повісити». Надалі цей напрямок виріс до досліджень психовізуальної діагностики. Ренесанс цього напрямку відбувався в 90-х роках XX століття і першому десятилітті XXI століття.

CESARE LOMBROSO

L'UOMO DELINQUENTE

IN RAPPORTO

ALL'ANTROPOLOGIA, ALLA GIURISPRUDENZA ED ALLA PSICHIATRIA

(CAUSE E RIMEDI)

Edizione di soli 100 esemplari.

TORINO
FRATELLI BOCCA EDITORI
LIBRAI DI S. M. IL RE D'ITALIA

SUCCURSALI

MILANO Corso Vittorio Em., 21. — ROMA Via del Corso, 216-217. — FIRENZE Via Cerretani, 8.

Depositi a PALERMO-MESSINA-CATANIA

1897

Рисунок 5.4 – Обкладинка книги Чезаре Ломброзо

Ідеї Ч. Ломброзо вплинули на становлення «клінічної» кримінології (теорії небезпечного стану італійських кримінологів Р. Гарофало і близького учня Ч. Ломброзо – Е. Феррі, а також кримінолога Франца Ліста (1851-1919).

Р. Гарофало в роботі 1880 року «Критерії небезпечного стану» ввів поняття «небезпечного стану» особистості злочинця як єдності перманентних (мінливих) і іманентних (внутрішньо властивих) людині схильностей до злочину. Е. Феррі продовжував лінію необхідності як діагностики, так і лікування злочинців, що базувалася, як на позиції способу терапії – «клініки», заперечення превентивного значення кари і перетворення кримінології в антікриміногенну медицину, а в'язниць в клініки.

Ось як описував професор кримінального права Володимир Костянтинович Случевский в статті «Італійська школа криміналістів» в «Енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона» рівень розвитку італійської школи в контексті кримінальної антропології: «Для обміну думок осіб, які цікавляться кримінальною антропологією, відбулися три Міжнародні конгреси: в Римі – в 1885 р., в Парижі – в 1889 р., в Брюсселі – в 1892 р.; четвертий повинен зібратися в Женеві в 1896 р. Незважаючи на велику кількість матеріалу, що постійно накопичується, не можна сказати, щоб підняті представниками нової школи проблеми були вирішені навіть в основних рисах і щоб досягнуті результати мали бажаний ступінь закінченості і визначеності. Професор Бруардель мав усі підстави сказати (при закритті Паризького конгресу), що зібрані лише матеріали для майбутньої будівлі, план і розміри якої ще не з'ясовані. До сих пір не можуть бути визнані встановленими навіть основні погляди на природу злочинності і на походження злочинів. Одні бачать в злочині явище ненормального біологічного характеру, інші вважають, що злочини походять від атавізму органічного і психічного (Ломброзо), або тільки психічного (Колояні); інші, що це продукт хвороби – неврозу (Даллі, Мінцлов, Мауделі, Віргіліо), неврастенії (Бенедикт) або епілепсії (Ломброзо); треті визнають, що злочин є наслідком виродження (Морель, Сергі, Фере, Цуккарелі); четверті бачать в ньому результат нестачі харчування центральної нервової

системи (Марро); п'яті вважають злочин моральною аномалією (Деспіна, Гарофало). При цьому не можна сказати, щоб в своїх поглядах антропологи-криміналісти були завжди послідовні і стійкими. Так, Ломброзо якийсь час бачив в злочинці продукт атавізму, що полягає у прояві у нащадка таких психо-фізичних особливостей предка, які не виявлялися в посередніх численних поколіннях; згодом, розширюючи місце для психіатрії, він висловлюється вже за те, що в злочині виражається моральне божевілля і прихована форма епілепсії. З огляду на нестійкість і різноманітності думок, виклад поглядів Італійської школи, що має численних адептів і за межами Італії, може бути зроблений лише в загальних рисах» [Случевский В.К., 1894].

Опонувати Ч. Ломброзо став Густав Ашаффенбург (1866-1944) в книзі «Злочин і боротьба з ним» (1907), професор Гельдельбергского університету, який структурував роботу в трьох розділах: соціальні причини злочину, індивідуальні причини злочину і боротьба зі злочинами, де проаналізував і визначив значення соціально-економічних чинників, культури впливу змінених станів (алкоголізму, наркоманії, ігри і інших чинників) і індивідуально-спадкових факторів при формуванні злочинної поведінки [Ашаффенбург Густав, 2013].

Опонування велося з позиції відстоювання морального розвитку і соціального навчання злочинності та агресії, пізніше опонентів Ч. Ломброзо визначали як соціологічний напрям, який активно працював на конференціях кримінальної антропології. Ломброзо стверджував, що його «нова школа кримінології», започаткувала новий етап по відношенню до «класичного напряму кримінології», представниками цього напрямку були А. Кетле, Ч. Беккаріа, І. Бентам, Р. Оуен. Зокрема, Адольф Кетле (1796-1874) в своїй книзі «Про людину і розвиток її здібностей або досвід соціальної фізики» (1835) доводив, що злочинність, є соціальним процесом і пов'язана з розвитком суспільства, його сталості.

Найважливіші аргументи соціологічного напрямку кримінології відстоював французький соціолог (кримінолог) Габріель Тард (1843-1904), який

досліджував зростання злочинності під негативним впливом середовища, зниженням моральних і культурних традицій, прагненням до влади і нерівність в доступі і володінні матеріальними ресурсами. Поведінка злочинців визначається механізмом наслідування, що виникає на несвідомому рівні, поширенням неправдивих стереотипів, негативним впливом кримінальних груп, а також маргіналізацією, люмпенізацією, пролетаризацією, пауперизацією суспільства [Тард де Г., 2010].

Французький «клінічний» кримінолог Ж. Пінатель (1913-1999) небезпечний стан (1954) в здійсненні злочину розглядав в послідовності трьох стадій: 1) етичний егоцентризм, 2) відпадання стримуючих умов, пов’язаних із загрозою покарання, 3) криза.

Рисунок 5.5 – Жан Пінотель

Рисунок 5.6 – Обкладинки робіт Жанна Пінотеля

Володіючи досвідом реформи пенітенціарної системи у Франції, його наукова діяльність багато в чому була пов'язана з удосконаленням системи освіти і виховання в профілактиці правопорушень, в 1950 році вийшла його робота «Елементарний трактат з тюремної науки і соціальний захист», Жан Пінатель в кримінологію прийшов з пенітенціарної системи.

Его коллеги и учні, Роберт Каріо, Жоселін Кастанед и Поль Мбанзулу, так характеризують його діяльність:

«Піонер мультидисциплінарності, він всебічно вивчив усі дисциплінарні області, пов'язані зі злочинністю. Кульмінація його кримінологічних концепцій – теоретичних і праксіологічних – може бути знайдена в публікації Тома III «Трактату про кримінальне право і кримінології» в гармонійній співпраці з Дуайеном П'єром» [Robert Cario, Jocelyne Castaignède, Paul Mbanzoulou, 2013].

Стосовно злочинності основними якостями особистості він визначав егоцентризм, нестійкість, агресивність і емоційну байдужість. Напрямок клініки, а не юридичного впливу, визначили такий вплив кримінолога клінічними методами: діагностика, прогноз, перевиховання. Кримінологічна діагностика проходить три етапи: діагностика злочинних здібностей (спрямована на з'ясування злочинного порогу як переходу до злочину з трьома показниками: етичного егоцентризму як знецінення законів і юстиції, «сформульована згода» як зникнення стримуючих умови, що визначалися загрозою покарання, стадія кризи, стану агресії в подоланні громадського засудження і страху перед злочинним актом); діагностика соціальної непристосованості (риси особистості і поведінки, професія, фізичні схильності, інтелект, інстинкти); діагностика небезпечного стану.

В цілому клінічна кримінологія критикується з позиції необхідності розмежування злочинця і психічно хворого. Оскільки вимагають абсолютно різних заходів – карних та кримінологічних заходів для злочинця або клінічних для психічнохворих. Недоліком є і вивчення соціальних відносин в злочинних групах і злочинних співтовариствах. При цьому в роботі «Криміногенне

суспільство» автор відзначав посилення небезпечних властивостей особистості під впливом науково-технічної революції.

5.1.2. Біологічні теорії агресії

До спадкових і біологічних теорій як агресії, так і злочинності часто відносять:

– теорію сімейного дерева (генеалогічна теорія);
– близнюкова теорія;
– хромосомна теорія;
– теорія придбаної безпорадності М. Зелігман;
– фізіологічна теорія Павлова і біхевіористська теорія Вілсона;
– теорія мисливця.
– окремо варто виділити етологічну теорію Конрада Лоренца.

Базовим положенням *генеалогічних теорії* є твердження про спадкову схильність деяких людей до агресії і вчинення злочинів. Так в США дослідження деліквентної американської сім’ї Декюків, в роді якого було в загальному підсумку 1200 злодіїв, повій, волоцюг. Злочинна діяльність цієї родини обійшлася державі в 2,5 млн. доларів. Німецький кримінолог Ф. Штумпфль в 1935 році порівняв родинне дерево 195 рецидивістів, що мали по одній судимості. Результатом був висновок, що серед родичів рецидивістів більше злочинців, ніж серед родичів з однією судимістю. При цьому причинно-наслідковий зв’язок може бути інтерпретований в теорії соціального навчання, але автор зробив висновок про його спадковий характер і пропонував методи «расовогігієнічні» (кастрація, стерилізація і т.п.) щодо небезпечних злочинців. Альтернативні цій теорії родової програми і соціального навчання кримінальному способу життя, кримінальних навичок володіють більшою силою обґрунтування та пояснення кореляційного зв’язку. Власне, і пропозиції щодо профілактики носили антігуманістичний сенс, який використовувалися нацистським режимом.

Теорія близнюків розглядала спадкову схильність деяких людей шляхом дослідження однояйцевих і двояйцевих близнюків ці дослідження проводили в 20-30 х рр XX століття в Німеччині І. Ланге, Ф. Штумпфль, Г. Кранц. Основними висновками були: положення про те, що однояйцеві (ідентичні) близнюки при наявності схильності до злочину ведуть себе найчастіше подібно, тоді як ідентичні близнюки мають велику різноманітністю. Звідси стверджувалася спадкова схильність. Подібні дослідження проводилися і в 40-60-х роках [Прозументов Л.М., Шеслер А.В., 1997, с. 7-9].

На наш погляд, обґрунтована критика полягає в наступних положеннях: 1. Дослідження є нерепрезентативним, вибірка робилася на дуже невеликій кількості досліджень, висновки поширювалися на всю сукупність. 2. У цій теорії ігнорувалися факти одних і тих же умов виховання близнюків і не розглядалися різні умови ідентичних близнюків, різні соціальні умови виховання. Подібну ситуацію досліджували інші дослідники і результатом була різна доля ідентичних близнюків, з законослухняною і злочинної долею. 3. Альтернативні гіпотези мають кращу пояснювальну, діагностичну та профілактичну функції.

Виникнення *хромосомної теорії* причин злочинності заснована на формуванні генетики, на пошуку відхилень в хромосомах, які можуть призводити не тільки до фізичних відхилень, але і в гіпотезі цієї теорії до виникнення злочинця і агресора. У нормальних чоловіків є дві хромосоми XY, у жінок – XX. Додаткові хромосоми або зміни в якийсь із частини хромосом приводить до фізичних недоліків, тому може бути і хромосомна основа злочинів. Цю гіпотезу розглядала і перевіряла англійська кримінолог П. Джекобс в 60-і роки провівши обстеження ув’язнених в Шотландії. Її висновки полягають у тому, що серед злочинців частка осіб з хромосомною аномалією типу XYY (зайвою хромосомою Y) значно більше, ніж серед законослухняних громадян. Інші дослідження, які були проведені пізніше ці висновки не підтвердили.

Недоліки теорії хромосомних причин злочинності через відсутність достатньої вибірки і статистичної бази дослідження залишаються теорією з

недостатньо надійною емпіричною базою підтвердження, і вимагає додаткового розгляду.

Представники *расових тео*рій (США, Німеччини) виходили з схильності до злочинів людей певної раси / Початкові гіпотези пов'язані з пошуком статистичної закономірності того, що ті чи інші раси скоюють злочини частіше. Так, американський кримінолог Хутон стверджував, що афроамериканців серед злочинців значно більше, ніж інших расових груп. При цьому він ігнорував соціальні фактор життя «Афрос» в США. Німецький кримінолог Ф. Найрайтер, який розділяв ідеологію нацистів, стверджував кримінальну біологію, яка дозволяє виявляти шкідливих, злочинних для суспільства людей, що псують генофонд нації. Іншими словами, ці теорії служили політизації, були аргументацією для теорії расової переваги і наступних антигуманних і людиноненависницьких дій, засуджених Нюрнберзьким процесом.

Конституціональні теорії

Тенденцію дослідження типології будови людини і її відповідності злочинами продовжилася в *конституціональної теорії* Шелдона (1941) виділив три конституціональних типи статури, які, на його думку, співвідносилися з темпераментами,

Худі і кістляві ектоморфи; такі люди – інтроверти і більш стримані. Великі і товсті ендоморфи; вони більш товариські і розслаблені. Широкоплечі і м'язисті мезоморфи; вони агресивні і люблять пригоди. Злочинці в його дослідженнях більш мезоморфним і менш ектоморфний. Це твердження підтверджували дослідження Шела і Елеонори Глюк (1956), які з'ясували, що 57% їх вибірки злочинців були мезоморфами, а 16% – ектоморфами, в порівнянні з 19% і 33% контрольної групи, відповідно. Однак такий глибокий дослідник як Девід Кантер доречно ставить питання чи були ці типи результатом злочинного способу життя, або вони були похідними контексту, з якого була взята вибірка, і не мали відношення до біологічних причин кримінальності [Кантер Д., 2021, с. 43].

Це запитання він ставить, на наш погляд, цілком виправдано по відношенню до теорії дрібних фізичних відхилень (МФЗ), які як виявилося,

мають слабкий зв'язок зі злочинністю. Досліджувалися лицьові дефекти Мастерс і Грівз (1969), спотворення злочинці Томпсон (1990), асиметричні вуха і зрощені пальці ніг Арсеної і ін. (2000). Відкритим залишається питання про стигматизацію суспільством фізичних вад і «зла», подальшої реакції людей на подібне ставлення суспільства, соціальне середовище також могло визначати зовнішність і статуру.

Дослідження біохімічних і неврологічних теорій як і раніше дають простір для досліджень, але, перш за все, в комплексній біосоціальній перспективі.

В цілому існує два напрямки в біологічних теорій кримінології та соціології агресії.

По-перше, ті, що зводять виникнення і формування злочинності до виключно біологічних причин, які ігнорують соціальні фактори, як пошук клінічних «чарівних таблеток» від злочинності. Результатом такої абсолютизації біологічної основи агресивності і ще гірше практичних експериментів з людиною є фатальні помилки незворотного руйнування долі людини, її найважливіших передумовних властивостей, а часто і руйнування здоров'я і життя.

По-друге, біологічні прояви розглядаються в синтезі з соціальними і психічними процесами

Перший підхід як пошук універсальних біологічних причин злочинності стають аргументацією обґрунтуванням міфології і ідеології війни і геноциду – знищення частини людей на основі тієї чи іншої ідентифікації (в цьому випадку біологічній) і є підтвердженням більше теорії «стигматизації» в соціальних відносинах і теореми Вільяма Томаса, «якщо люди визначають ситуації як реальні, то вони стають реальними за своїми наслідками». Одночасно стиснення біосоціальної сутності людини виключно до біології та ігнорування соціальних факторів є урізаною, неповною, а значить помилковою системою аргументації, як, утім, і протилежний процес ігнорування біологічного в людині. Необхідний діалектичний підхід і комплексне вивчення злочинів і агресії, саме тому кримінологія є мультипарадигмальною і міждисциплінарною наукою.

5.1.3. Психологічні теорії агресії

Розгляд психіки як механізму орієнтації у відносинах між людьми, який визначає особистість і її динаміку в конкретно-історичних умовах, визначено в кримінології:

По-перше, як проблема співвідношення особистості, психічного відхилення або захворювання і злочину. При цьому злочин і психічне захворювання розмежовуються як різні феномени, що відрізняє і результат судової практики. Звідси така увага до змінених станів свідомості, афектам і т.д.

По-друге, визначення типових характеристик особистості, її агресивності, як схильності або ідентифікації злочинця.

По-третє, загальні теорії особистості стосовно злочинності.

Прості гіпотези про слаборозвинену свідомість злочинців, прямого зв’язку психічного розладу і злочину не знайшли простого підтвердження. Це вплинуло і на спадщину Ч. Ломброзо, якого частіше згадували не за великий обсяг емпіричних досліджень, скільки за казуси підходу про всіх людей як «природжених злочинців», як затвердження клінічної діагностики злочину для визначення злочинця замість «судового процесу», пошук антропологічних проявів злочинця (наприклад форми черепа), а не обсяг його емпіричного опису, збору емпіричних характеристик і пошуку їх відповідності злочинам. Одночасно не враховується, те що саме італійська нова школа кримінології, позитивістська школа підняли проблему і її рішення, в дослідженні динаміки психіки, проблеми моральності та соціального навчання, в тому числі і злочинів, захворювання особистості.

1. Психічні відхилення або захворювання і злочини. Одночасно була поставлена проблема відповідності психічних захворювань і видів злочину. Так, дослідження Сільверстайн та ін. (2015) зазначає, що «хоча процентний вміст людей з психічними розладами серед злочинців вище, ніж серед звичайного населення в цілому, переважна більшість людей з психічними розладами не вчиняє злочинів» [Кантер Д, 2021, с. 58].

Відомий кримінолог Девід Кантор звертає увагу на те, що «зв'язок між психічним розладом і злочином можна досліджувати шляхом порівняння рівнів відомої злочинної діяльності серед людей з психічними розладами і рівень психічних розладів серед відомих правопорушників. Це дві абсолютно різні речі ... Важливі наслідки цих відмінностей. Коли вивчають людей з певними діагнозами, з наслідками будь-якого прояву кримінальності доводиться мати справу службам охорони здоров'я. Коли ж розглядаються правопорушників, то важливий спосіб того, як допомагають (або не допомагають) тим правопорушникам, у яких є проблеми зі здоров'ям, в рамках правової системи» [Кантор Д., 2021, с. 58].

Кантор призводить правило Макнот як захист посиланням на неосудність. Деніел Макнот в 1843 році був виправданий, після замаху на прем'єр-міністра і помилковим вбивством його особистого секретаря. Макнота визнали невинним через неосудність (NGRI), як нездатність протистояти галюцинаціям переслідування Торі.

Автор стверджує, що необхідно розуміти види психічних розладів, які мають відношення до кримінальності. Можна ідентифікувати п'ять широких категорій психічних розладів, що мають особливе відношення до злочинної поведінки: психоз (шизофренія, зокрема параноїдальна шизофренія, біполярний афективний розлад), розлади особистості (психопатія, антисоціальна, параноїдальна, пограничні, нарцисичні розлади особистості), нездатність до навчання, розлади, викликані зловживанням психоактивними речовинами, і парафілії (розлади сексуальних уподобань).

2. Визначення типових характеристик особистості як схильності або ідентифікації злочинця.

Психологічна теорія агресії часто звертається до спадщини психоаналітичної школи Зигмунда Фрейда. При цьому використовуються як досягнення першого етапу його творчості, так і другого етапу теоретизації.

Перший етап моделювання дослідження особистості і його відхилень пов’язаний з розмежуванням на такі структури як Воно, Я, над-Я. У «Воно» входить усе витіснене, інстинктивне, ірраціональне, що прагне до задоволення,

Соціологічні підходи у кримінології. Ключову роль у Воно грають сексуальний інстинкт і інстинкт руйнування, як зовнішньої, так і внутрішньої деструкції (наприклад, самогубства). Я – зовні виявлена, раціональна, розумна, що протистоїть пристрасті частина, зі своїми цензорами. З. Фрейд виділяє і «над-Я», визначене суспільством, нормами, моральна цензура, що визначає особистість, як збірку традицій і ідеалів суспільства, культури і минулого.

У фрейдистській традиції кримінолог У. Уайт розглядає людину як народжену злочинцем, у якої все життя є придушенням злочинних інстинктів в «Воно». Злочин здійснюється в тому випадку, коли «Я» втрачає контроль над «Воно», коли «Над-Я» не може придушити злочинні інстинкти, суспільні норми і мораль слабкіше інстинктів. Відповідно, особливість психіки злочинця є слабкість або нездатність створити контролюючу інстанцію «Над-Я».

Продовжив цю традицію американський кримінолог Д. Абрахамс, який продовжуючи психоаналітичну традицію, вивів формулу злочину, в чисельнику якої злочинні прагнення, закладені в «Воно» плюс криміногенна ситуація, в знаменнику – контролюють здатність «Над Я» і результатом є злочин. Значення психоаналітичної традиції полягає в тому, що пояснення включають як інстинктівістську природу злочину, а агресія, власне, і розглядається як один з інстинктів, що протистоїть і доповнює сексуальний інстинкт, так і роль соціальних факторів і умов, що визначають злочинну поведінку.

Одночасно індивідуальне пояснення злочину, є недостатнім, по-перше, оскільки не розглядаються масові й організовані злочини; по-друге, злочинність в соціальних відносинах носить закономірний характер в результаті не тільки інстинктів, але і спонукань, соціального навчання і впливу соціального середовища. Необхідно відзначити, що колективне несвідоме і архетипи злочинів – не були окремим предметом дослідження, але описувалися і досліджувалися Карлом Густафом Юнгом. Теорію мотивів, в тому числі і

злочинних, блискуче дав Леопольд Сонді. Сам Сонді здійснив блискучий аналіз нарциського злочинця Адольфа Ейхмана «наосліп» [Зонди Л., 2013а, с. 71-77], за описом «каїністічних характеристик», організатора масових убивств.

З агресією у нього пов'язані два блоки спонукань, про що йтиметься нижче. Відзначимо той факт, що теорія Леопольда Сонді і його учня Ахтніха дозволили сформулювати тест, який давав валідний результат, в тому числі і для профвідбору та відповідності спонукань професії та соціальної адаптації людини в суспільстві, з урахуванням, в тому числі, і агресії. В Україні зараз цією проблематикою займається психолог М. Вигдорчик і приватний дослідницький інститут під керівництвом О. Мальцева.

Проблему злочинного натовпу розглядали Г. Тард і Г. Лебон.

Другий етап творчості З. Фрейда з дослідженням інстинкту еросу (творення і сексуальності, любові в широкому сенсі) і Танатоса (інстинкту руйнування) визначив подальші дослідження в напрямку дослідження мортидо і деструдо, а також співвідношення влади і агресії в блискучих роботах Еріха Фромма «Анатомія людської деструктивності» і роботі Карен Хорні про невротичне прагнення влади.

3. Загальні теорії особистості відносно злочинності.

Типи особистості Г. Айзенка

Цю теорію узяв на озброєння для пояснення злочинності Ганс Айзенк (1977). Він у своїх публікаціях припускав положення про те, що в основі особистості знаходяться три основні незалежні параметри: нейротизм (N), екстраверсія (E), психотизм (P). Більшість людей в цих шкалах знаходяться посередині, і порівняно мало перебувають в крайніх точках. Стосовно злочинності Айзенк вважав, що люди з сильним антисоціальними нахилами мають високі показники P, E, N.

Підтвердження цих значень визнають багато кримінологів, підкреслюючи той факт, що Айзенку вдалося показати поєднання біологічних схильностей, обмеженої реакції впливу на умовні рефлекси і соціальні аспекти виховання, які генерують особистість, що має небезпечну схильність стати злочинцем. «Але,

хоча ця теорія і є «елегантною», акуратною і підкріпленою чіткими експериментами, подальші дослідження створили різноманітність непостійних результатів (наприклад, Левін і Джексон, 2004). Імовірно, це сталося через змішування типів злочинців, яких вивчали, і різних соціально-економічних контекстів, в яких вони існують [Кантер Д., 2021, с. 68].

П'ятифакторна модель

Коста і МакКрає (2008) разом з іншими дослідниками модифікували ідеї Айзенка і виділили п'ять факторів, нейротизм, екстраверсія, здатність прийти до згоди, відкритість досвіду і свідомість. Велика кількість досліджень пятифакторної моделі виявили істотний взаємозв'язок між цими факторами, злочинністю і делінквенктністю (Семюелс та ін., 2004; Ле Корфе і Тупін, 2009; Айрленд і Айрленд, 2011). Так хулігани мають не лише високі показники невротизму, але і здатності до згоди і свідомості. При цьому підкреслюється той факт, що всі дослідження проводилися на малих і спеціальних вибірках. Профілі злочинців не дуже відрізнялися від широких верств населення.

Трьохфакторна модель

Теллеген в своїх дослідженнях запропонував виділяти три значущі для дослідження злочинності області особистості: позитивну емоційність (тенденція відчувати позитивні емоції, бути залученим в міжособистісні взаємодії); негативна емоційність (тенденція відчувати негативні емоції і бути залученим у ворожі міжособистісні взаємодії); стриманість. Імпульсивні люди ризикують і схильні відкидати соціальні норми і мають найнижчі показником стриманості. Подальші дослідження Каспі та ін. (1994), Агню та ін. (2002) приводили емпіричні докази зв'язку між переживанням негативної емоційності, низькою стриманістю і залученістю до злочинної діяльності. Негативна емоційність може призвести до злочину, оскільки світ для них ворожий і наповнений погрозами.

Теорії стилів, стереотипів мислення і когнітивних спотворень

Ці теорії спрямовані на визначення розмежування злочинців і не-злочинців. Опишемо їх коротко.

1. Стереотипи мислення, як основа здійснення злочинів Уолтерс (1995) підготував психологічний опитувальник шкал кримінального мислення (PICTS), на основі дослідження і клінічної практики Йохельсона і Сеймнау (1976), у яких присутній пошук збудження, безрозсудний пошук гострих відчуттів, віри у власну унікальність, схильність до лицемірства і маніпуляції, і одночасно, вони відчувають фрустрацію і складності у подоланні життєвих труднощів, психопатичні ідеї, розлади особистості.

2. Атрибуція ворожих намірів (Додж, 1986), пошук агресії і жорстокості, там де її немає.

3. Відсутність самоконтролю. Імпульсивність і нездатність відкласти винагороду, часто проявляється у молодих злочинці, що вживають психоактивні речовини, що є протилежним раціональному плануванню злочинів. Імпульсивність злочинів досліджували Джоліффе і Фаррінгтон 2009; відмінність між «надконтрольованими» (як життя тихої відповідності нормам) і «недоконтрольованими» (у запальних та імпульсивних) злочинами – Мегаргі (1996).

4. Слабкі когнітивні навички, як труднощі з вирішенням проблем, брак здатності приймати рішення в складних соціальних ситуаціях, нездатність генерувати складні рішення (Фрідман та ін., 1978; Хіггіннз і Сиз, 1981).

5. Нейтралізація і атрибутивні процеси. Виправдання або раціоналізація таких положень як:

– заперечення відповідальності (дії людини як наслідки зовнішніх чинників – бідності, неблагополучної сім’ї, пияцтва і т.п.);

– заперечення травми (обґрунтування невеликого шкоди), звинувачення жертви (жертва цього заслуговує), засудження тих, хто засуджує (критика правової системи і правосуддя), обґрунтування власної переваги і т.п.;

– апеляція до більш значущих авторитетів (Сайкс і Маца, 1957).

6. Макіавеллізм –- як характеристика особистості, схильної до маніпуляції, «використання слабкостей, невдач і вразливих місць інших людей

для своєї власної вигоди» часто засновані на нарцисизмі (Крісті і Гайз, 1967, 2013), розробка шкали макіавеллізм (Паулхас і Вільямс, 2002).

7. Дослідження рівня морального розвитку (Колберг, 1976) як відповідність когнітивного розвитку (основа теорія Ж. Піаже, 1959) і моральності обґрунтування злочину (Бругман і Алєв, а також Райд, 1982).

8. Погані соціальні навички, як нестача соціально прийнятної і адаптивної поведінки (Сараса, 1968).

9. Низький інтелект як нездатність побачити наслідки своїх дій. Так академічна неуспішність асоціюється в суспільстві з підвищеним ризиком деліквентності (Хірші, 1969).

Таблиця 5.1

Чотири наративні ролі по Янгзу і Кантеру (2014)

Нарративна роль	**Ідентифікація злочину**	**Значимість інших**	**Когнітивний розлад**	**Емоційний стан**
Місія помсти	Сильна	Висока	Самостійна оцінка	Спокійний, без задоволення
Трагічний герой	Слабка	Низька	Відповідальність за інших	Збуджений, нейтральний
Професіонал	Сильна	Низька	Самостійна оцінка	Спокійний, нейтральний
Жертва	Слабка	Висока	Відповідальність за інших	Збуджений, без задоволення

10. Особисті наративи, як побудова злочинцями ідей про відповідну їм взаємодію зі світом, в цілісних рамках з акцентом на активність злочинця. Наратив має своєю сюжетною лінією протагоніста, що проходить різні етапи і зустрічає значущих людей на своєму шляху (Янгз і Кантер, 2012, 2013). Вони класифікували типові риси для домінуючих наративів:

Місія помсти: людина бачить себе могутньою, реакція одного або декількох людей для неї значна частина наративу з романтичним ореолом.

Трагічний герой, злочинець, що почувається знедоленим, що слабо контролює свої дії і якого мало турбують інші люди.

Професіонал, злочинець з наративом контролю і насолодою владою, для якого все інше не має значення.

Жертва, злочинець бачить себе безвладним, відчуженим від інших людей, але вони мають для нього значення (докладніше див. [Кантер Д., 2021]).

Існує безліч інших теорій, що пояснюють причини злочинності: а) теорія делінквентності (С. Мідника); б) теорія деструктивності Е. Фромма; в) теорія соціального навчання (Р. Айкерса); г) теорія фрустрації-агресії (Д. Доллард); д) теорія професійного злочинного типу (Г. Тарда); е) теорія напруги (Р. Агнью); ж) теорія соціального контролю (Т. Парсонса); з) теорія криміналізації (О. Терка); і) теорія вікової залежності (Д. Грінберга); к) людських цінностей, що зменшують злочинність (Ф. Фільзер); л) теорія фрустрації статусу (А. Коен); м) інтеракціоністські, феміністські, постмодерністські, інтегративні теорії злочинної поведінки [Комлєв Ю.Ю., 2013, с. 299-301].

5.1.4. Соціологічні теорії злочинності та агресії

Соціологічний підхід в дослідженні агресії спрямований на визначення цього явища у взаємодії між людьми, соціальними групами, організаціями, спільнотами. Найчастіше в дослідженнях соціологів спостерігається велика площина перетину з психологами на рівні мікросоціології, коли розглядаються контактні, безпосередні, референтні стосунки між людьми, формування особистості, її практик; агресія і злочинність розглядається в макросоціології в дослідженні агресії в масштабних соціальних спільнотах, в дослідженні довгострокових процесів, де акторами є держави, класи або соціальні страти, суб’єкти, що впливають на практику і життя великих регіонів, державні і міжнародні відносини. Одночасно агресія все більше стає предметом дослідженням мезосоціологіі, соціології середнього рівня, досліджень соціальних спільнот, організацій, інститутів, субкультур, що мають проміжний для мікро і макросоціології характер.

Оскільки з найперших дискусій біологічному поясненню злочинності протистояли концепції моральної (морально-нормативної) нерозвиненості та соціального навчання агресії та злочинності, у центрі соціологічних концепцій знаходяться соціальні умови і відносини, які заохочують і формують злочинність

і сприяють або формують злочинну особистість або злочинних суб’єктів (субкультур, організацій, держав, міжнародних злочинних консорціумів і т.д.).

Практика соціологічних досліджень показує взаємозв’язок злочинності з соціальними ідентифікаціями, таким як раса, етнічність, стать, клас, освіта, приналежність до міських або сільських ідентичностей, і т.д. Так, молоді, міські, бідні і расові меншини, що проживають в сегрегованій або занедбаній місцевості, найчастіше заарештовуються і засуджуються за злочини проти особистості і власності. Одночасно для соціологів важливим питанням є вивчення відмінностей за соціальними ідентичностями і приналежністю до тих чи інших соціальних груп, або існуючої специфіки необ’єктивності (дискримінації, сегрегації, вибіркового правосуддя або упередженості) з боку правоохоронної системи або соціальних практик правоохоронців.

Часто присутня залежність цих процесів як протистояння груп, схильних до злочинності і упередженого правосуддя, нерівності (етнічної, расової, класової і гендерної), відсутності практик неагресивної і незлочинної соціальної взаємодії, від шляхів соціального розвитку та соціальної динаміки.

Початково значною спонукальною силою є застосування статистичних досліджень до соціальних процесів, в тому числі і до злочинності і агресії. Статистика володіє привабливою пояснювальною силою для масових явищ або одиничних явищ в масовому вираженні, що дозволяє встановити причинно-наслідкові або як мінімум кореляційні зв’язки.

Так, роботи А. Геррі, який на основі даних, зібраних 1825-1830 х рр., розглядав кримінальну активність різних вікових груп і виявив, що найбільш високу активність мала вікова група 25-30 років. Новаторською була і робота бельгійського математика А. Кетле, який у роботі «Про людину та розвиток її здібностей або досвід соціальної фізики» 1936 рік. Він на основі аналізу даних, зібраних в кримінальних судах, встановив певну повторюваність злочинів. Ці дослідження привели до пошуку причинно-наслідкових зв’язків масових явищ, які, власне, і вивчає статистика, а значить, дослідження взаємозв’язків між змінами в суспільстві і станом злочинності.

Розроблена цими авторами «теорія множинних факторів» А. Герра і пізніше математика А. Кетле, досліджувала взаємозв'язок злочинності, як масового явища, з різними факторами, що мають різну інтенсивність і силу впливу. Кожен з прихильників цієї теорії пропонував різну кількість і конфігурацію факторів, при цьому досліджувався їх вплив на злочинність. Підтримав і використовував в своїх дослідженнях багатофакторний аналіз учень Ломброзо Енріко Феррі (1896), в розвитку теорії «клінічної» кримінології.

Теорія соціальної дезорганізації

У теоретичному плані на становлення соціологічного підходу в кримінології великий вплив справила теорія Еміля Дюркгейма про «соціальну дезорганізацію», в якій злочинність розглядалася як результат ослаблення соціальних норм і навіть явищ безнормативності, того, що визначалося як аномія. Оскільки прогрес безпосередньо пов'язаний з відходом від існуючих вироблених норм, відповідно злочинність часто необхідна умова змін. Саме тому він пропонував досліджувати норму злочинності, відхилення від якої може бути проблемою при занадто низькому або занадто високому рівні злочинності, при якому можливі як відсутність розвитку, так і розпад суспільства. Регулятором норми злочинності, особливо перевищення, є кримінальне покарання. Ним було встановлено взаємозв'язок розвитку цивілізації зі зростанням злочинності, яка стимулюється «розмиванням соціальних норм, стандарту належної, правомірної поведінки. Не всяке відхилення від норми є позитивним, як і негативним, тому необхідно прогнозувати, робити профілактику, так само, як і нейтралізовувати негативні наслідки.

В цьому напрямку важливі для розуміння злочинності були висновки американського соціолога Р.К. Мертона про те, що поведінка, що відхиляється від норми, є результатом неузгодженості устремлінь, які визначені культурою, і соціально організованими засобами їх задоволення. Збільшення злочинності відбувається при посиленні пропаганди життєвих стандартів недоступних для більшості населення. При цьому злочинність не є єдино можливим результатом протиріч між нормами, прагненнями та соціальними засобами їх задоволення,

оскільки наслідком зазначених протиріч можуть бути бюрократизм, наркоманія, алкоголізм і т.д.

Теорія структурної деформації була розроблена американським соціологом Робертом К. Мертоном [Мертон Р.К., 1996] і передбачає, що девіантна поведінка є результатом напруги, яку може мати людина, коли співтовариство або суспільство, в якому вона живе, не надає необхідних засобів для досягнення культурно цінних цілей. Мертон міркував що, коли суспільство підводить людей таким чином, вони здійснюють девіантні або злочинні дії для досягнення цих цілей (наприклад, економічного успіху).

Деякі соціологи підходять до вивчення девіантності та злочинності зі **структурно-функціоналістської точки зору**, яка тяжіє до теорій злочинної антропології, які виникли ще раніше, з одного боку, і структуралістського антропологічного підходу Леві-Стросса і функціонального підходу в дослідженні соціальних злочинних співтовариств і ролі девіації в розвитку суспільства (починаючи з Е. Дюркгейма і Р. Спенсера), з іншого боку. Вони стверджують, що відхилення від норми, девіація – необхідна частина соціального процесу, який формує, визначає і підтримує соціальний порядок. Девіантна поведінка служить нагадуванням більшості про суспільно узгоджені правила, норми і табу, що підсилює їх цінність і, отже, соціальний порядок, і служить зміною цього порядку, зриваючи віджилі форми.

Одночасно з цим розглядається роль середовища і умов для агресивної в цілому і кримінальної, зокрема, активності.

Американський кримінолог Едвін Шур **здійснив комплексний аналіз причин і соціальних протиріч злочинності** в США. Він розглядав не тільки соціокультурні причини, але і протиріччя в галузі кримінального законодавства і практики його застосування юстицією, поліцією, у зовнішній політиці, в рамках соціології міста, а також протиріччя соціально економічної нерівності в суспільстві [Шур Е., 1977].

Подібні радикальні погляди висловлював колишній міністр юстиції США Р. Кларк, який пов'язував злочинність з низкою негативних явищ

американського суспільства (расизм, корупція, бідність, негативний вплив міських нетрів, алкоголізм, наркозлочинність, тощо). Ці теорії встановлювали необхідність громадської відповідальності за рішення кримінологічних проблем і злочинності, реформ всередині суспільства [Прозументов Л.М., Шеслер А.В., 1997].

Теорія конфлікту також використовується в якості теоретичної основи для соціологічного дослідження девіантності та злочинності. Такий підхід розглядає девіантну поведінку і злочинність як результат соціальних, політичних, економічних і матеріальних конфліктів в суспільстві. Її можна використовувати для пояснення того, чому деякі люди вдаються до кримінальної торгівлі просто для того, щоб вижити в економічно нерівноправному суспільстві.

Основні принципи теорії конфлікту пов’язані з теорією Карла Маркса і Фрідріха Енгельса, в основі яких лежить соціальна нерівність і класова несправедливість, а також дослідження соціального конфлікту Георга Зіммеля, (1858-1918) його формальної соціології, функціонального конфлікту Л. Козера (1913-2003). Теорія конфлікту стосовно кримінології розвивалася Джорджем Волдом (1896-1967), Ральфом Дарендорфом (1929-2009), Остіном Терком.

Зараз «класичними» щодо злочинності стала теорія культур і концепція асоціальних субкультур.

Так відома **теорія «конфлікту культур»** Йохана Торстона Селліна (1896-1994) в роботі «Конфлікт культур і злочинність» (1938) [Sellin, Johan Thorsten, 1938], який виходив з того, що людина в процесі соціалізації знаходять культурні цінності, у випадку розбіжності культурних групових норм і правових норм виникає злочинна поведінка людей, саме тому високий рівень злочинності у афрос, іммігрантів, релігійних спільнот. При цьому враховується, що злочинність не зводиться до теорії «конфлікту культур», оскільки механізми формування культур значно різноманітніші.

В цілому теорії конфлікту розглядають злочини як результат протистояння можновладцям, які створюють закони і керують ними (Бріджес і Майерс, 1994). Розвитку цієї теорії присвячена концепція асоціальних субкультур Альбера

Коена (1918-2014). На основі теорії конфлікту культур А. Коен **розробив концепцію субкультур**, яка формується в кримінальних об'єднаннях (бандах, спільнотах, угрупованнях). Субкультура, в якій формуються погляди, норми поведінки, санкції, часто знаходяться в суперечності з пануючими в суспільстві цінностями. Особистість прагне до субкультури і потрапивши в кримінальне об'єднання формується під впливом субкультури, одним з процесів якої є злочин. Цей підхід багато в чому пояснює стійкість і відтворення кримінального середовища, а також вчинення злочинів під впливом кримінальних спільнот. Теоретичні положення теорії Коена пояснювали механізми утворення деліквентних і злочинних груп підлітків, у яких важливим процесом є фрустрація як результат розриву між прагненнями, мотивами особистості і дійсними можливостями їх задоволення, відчуження, підпорядкування іншим, складною долею дітей.

Теорія «диференціальної асоціації» американського соціолога Е.Х. Сазерленда. Її базові положення були сформульовані в роботі 1939 року «Принципи кримінології», а саме, дев'ять положень теорії диференціальної асоціації. Едвін Х. Сазерленд був прихильником дослідження того, як злочинній поведінці навчаються в процесі взаємодії з іншими. Його припущення ґрунтувалося на тому, що становлення злочинця включає освоєння техніки скоєння злочину, мотиви, раціональні установки і пояснення. Основа такого навчання є формування позитивного ставлення до порушення закону і раціоналізація, пошук аргументації такої поведінки, і чим раніше виникла, частіше відбувається, довгостроковішою є така обґрунтовуючи практика формування уявлень і асоціацій, що сприяють порушенню закону, тим більша ймовірність того, що людина стане злочинцем. Цей вплив посилюється значущими людьми, з якими у людини тісні контакти.

Сазерленд відмовився від пошуку біологічних або якихось радикальних відмінностей у потребах або ціннісних установках «нормальних» людей і злочинців, він пояснює відмінності асоціаціями і практиками людей, їх взаєминами з певною підгрупами, що відрізняються від законослухняної

майстерності, тим, як відбувається залучення до криміналу. Досліджується і процес спілкування з іншими людьми як делінквентність в невеликих закритих групах однодумців (Коулмаг і Норріс, 2000), ідеї корупції в поліції Чеппелл і Пікер (2004), впливу ідеології, ідентичності, участі в референтних групах терористів Акерс і Сільверман [Akers R.L., 1998, 2004].

Теорія Сазерленда пояснює не чому людина стає злочинцем, а те, як це відбувається [Matsueda Ross L., 1998, 2010]. Він резюмував принципи диференціальної теорії асоціації з дев’ятьма пропозиціями:

1. Уся злочинна поведінка вивчена.

2. Злочинній поведінці можна навчитися у взаємодії з іншими людьми в процесі спілкування.

3. Більшість знань про злочинну поведінку отримується в інтимних особистих групах і відносинах.

4. Процес навчання злочинній поведінці може мати у своєму складі вивчення методів здійснення злочинної поведінки, а також мотивів та раціоналізації, що виправдовують злочинну діяльність, і установок, необхідних для орієнтації людини на таку діяльність.

5. Напрямок мотивів і спонукань до злочинної поведінки визначається шляхом інтерпретації правових норм в певній географічній області як сприятливих або несприятливих.

6. Коли кількість сприятливих тлумачень, що підтримують порушення закону, переважує несприятливі тлумачення, тих хто цього не роблять, людина вирішує стати злочинцем.

7. Не всі диференціальні асоціації рівні. Вони можуть відрізнятися за частотою, інтенсивністю, пріоритетом і тривалістю.

8. Процес навчання злочинній поведінці за допомогою взаємодії з іншими людьми заснований на тих же механізмах, які використовуються при вивченні будь-якої іншої поведінки.

9. Злочинна поведінка може бути вираженням загальних потреб і цінностей, але вони не пояснюють поведінку, тому що некримінальна поведінка висловлює ті ж потреби і цінності.

Теорія диференціальних асоціацій змінила правила гри в галузі кримінології. Однак теорію критикували за те, що вона не бере до уваги індивідуальні відмінності. Риси особистості можуть впливати на характер взаємодії людини з навколишнім середовищем і створювати результати, які теорія диференціальних асоціацій не може пояснити. Наприклад, люди можуть змінити своє оточення, щоб воно краще відповідало їхнім поглядам. Вони також можуть бути оточені впливами, які не поділяють цінності злочинної діяльності і вирішують повстати, в будь-якому випадку стаючи злочинцями. Люди незалежні, індивідуально мотивовані істоти. В результаті вони можуть не навчитися ставати злочинцями так, як пророкує диференціальна асоціація.

Крім теорії диференціальної асоціації в якості базових у соціології криміналу за твердженням члена ASA (Американської соціологічної асоціації) доктора філософії Ніки Лізи Коул, розглядають *чотири теоретичних підходи: теорія структурної деформації, теорія конфлікту, теорія навішування ярликів теорія соціального контролю.*

В рамках соціології девіантності та злочинності саме ці чотири основних теоретичних точки зору, з яких дослідники вивчають, чому люди порушують закони або норми і як суспільство реагує на такі дії.

У той же час у розвиток теорії Сазерленда і теорії біхевіарізму Скіннера було сформульовано теорію соціального навчання, яка зіграла важливу роль в концептуалізації соціальних взаємодій.

Теорія соціального навчання

Ця теорія відстоює положення про те, що поведінці, ідеям, раціоналізації, відповідності дій конкретній ситуації навчаються (Сміт і Патерностер, 1987; Коулман і Норріс, 2000), тому навчання вимагає уважного розгляду. Процес кримінального навчання предметно досліджував Айкерс (1985) в біхевіористсьму підході «оперантного обумовлення», яке свого часу

сформулював Скіннер (1953) в механізмі стимул-реакція. Оперантне обумовлення визначає вплив навколишнього середовища на поведінку через позитивне підкріплення (винагороду) і негативне підкріплення (скасування винагороди) і наслідки цього впливу на поведінку. Але ця теорія мала великий біологізаторський недолік перенесення рефлексів (першої сигнальної системи) на поведінку людини. Як результат зняття цих протиріч, підштовхнуло до розвитку когнітивних теорій поведінки людей, як закономірностей підкріплення в соціальному навчанні людей.

Спочатку теорія соціального навчання була запропонована Роттером (1954), а її обґрунтування пов'язують з роботами Бандури (1976). Бандура сформулював положення про те, що поведінка набувається через спостереження за іншими людьми, особливо значущими і шанованими, він назвав їх «моделями». Навчання в більшій мірі відбувається за допомогою спостереження в сім'ї, в переважаючій субкультурі і через телебачення і книги, культурні символи, в яких формується частина соціального середовища [Бандура, 1976].

Айкерс (1999) щодо кримінальної поведінки сформулював положення, в поєднанні соціального навчання і диференціальної асоціації, про те, що люди утримуються або скоюють злочини в залежності від минулих, нинішніх і майбутніх винагород або покарань від дій [Кантер Д., 2021, с. 781]. При цьому винагорода це не тільки вигода, гроші, їжа і т.д., але і схвалення друзів чи оточення, і т.д. Одночасно особливу роль, за твердженням Айкерс, грає імітація, – це дії після того, як людина побачила, як інші люди здійснили ці ж дії, особливо якщо була вигода від них і оцінки цих дій.

Її критика полягає в альтернативній гіпотезі про те, що молодь спочатку стає деліквентною, а потім шукає однодумців (Семпсон і Лауб, 1990). Теорія навчання розгорталася в дослідженнях підкріплення і навчання в сім'ї, в стилях виховання і взаємозв'язку з підлітковою та молодіжною злочинністю, у кримінальних субкультурах і бандах.

Теорія соціального контролю / соціальних зв'язків

Теорія соціального контролю, розроблена Тревісом Хірши, і є різновидом функціоналістської теорії, яка передбачає, що відхилення відбувається, коли прихильність людини або групи до соціальних зв'язків послаблюється. Відповідно цієї точки зору, люди піклуються про те, що про них думають інші, і відповідають соціальним очікуванням через їх прихильності до інших і того, що інші чекають від них. Соціалізація важлива для забезпечення відповідності соціальним правилам, і коли ця відповідність порушується, виникає відхилення. Хірши (1969) відзначав вплив на молодих людей традиційності і конформізму, як чинників, що стримують здійснення злочинної поведінки, звідси посилення соціального контролю. Зниження соціального контролю призводить до збільшення девіантності. Закон виконує завдання профілактики і запобігання злочинності. Прикладами зниження соціального контролю є бунти і мародерство, як приклади наслідування іншим.

Таблиця 5.2

Елементи зв'язків за Хірши

Обов'язки	Інвестиція в традиційні цілі, «зацікавленість відповідності» (Тобі, 1957); відноситься до раціонального елементу, схоже на теорію «раціонального вибору», в якій девіація поставила б під загрозу навчання і майбутню кар'єру.
Прив'язаність	Емоційні аспекти соціального зв'язку, складаються з тих зв'язків, які встановлені іншими, які підтримують свідомість, інтерналізують норми і турботу про те, що думають інші. Прихильність може стримувати або підтримувати девіацію.
Залученість	Час і енергія, інвестовані в традиційні види діяльності; ті, хто активно задіяний в традиційних заняттях, мають менше часу і енергії для того, щоб брати участь в девіантних заняттях; несумісна зі злочинними видами діяльності.
Віра	Підтримка традиційних цінностей, особливо віра в те, що правила суспільства морально вірні, і що їм слід підкорятися.

Девід Кантер підкреслює, що «ідея про те, що існує соціальний контроль, вимагає, щоб індивід брав цей контроль, вимагаючи самоконтролю і свідомості, в якому норми суспільства інтерналізовані. Кидаючи виклик цим ідеям як занадто суб'єктивним, Хірши (1969) стверджує, що ці аспекти самоконтролю

передбачають прихильність до інших. Таким чином, його теорія робить акцент швидше на зв'язку, а не просто на контролі» [Кантер Д., 2021, с. 86].

Теорія соціального контролю фокусується на тому, як девіанти прив'язані чи ні до загальних систем цінностей і які ситуації порушують прихильність людей цим цінностям. Ця теорія також передбачає, що більшість людей, ймовірно, в якийсь момент відчувають потребу у девіантній поведінці, але їх прихильність до соціальних норм заважає їм здійснювати девіантну поведінку.

Слабкість соціальних зв'язків і соціального контролю тільки частково пояснюють девіантну поведінку, оскільки є люди, які не піддаються спокусам, задоволенням і уникненню болю, і зберігають самоконтроль. І навпаки, соціальні зв'язки підсилюють імовірність злочину при зниженому самоконтролі. Готтфредсон і Хірши (1990) припускають, що відмінності між людьми в ступені їх самоконтролю пояснюють, чому деякі люди скоюють злочини. У цьому положенні теорія соціального контролю дуже близька основним ідеям диференціальної асоціації та моделі Айзенка.

Теорія стримування

Теорія стримування заснована на положенні про те, що злочини стримують визначеність, невідворотність, суворість і швидкість покарання, як основа західного підходу до кримінального права. Спеціальне стримування визначено невідворотністю, коли спіймані і покарані злочинці, і коли широко відомо, що покарання за злочин дуже ймовірне (Блекберн, 1993; Кассон, 2001), стримування посилюється через неформальні соціальні зв'язки, як посилення значення ймовірності формального правового покарання. І знижується, якщо ймовірність формального покарання за злочини не висока, або вони безсистемні, не враховують ступінь наслідків, інтерпретації можливостей і наслідків юридичних санкцій і ставлення соціального середовища.

Теорія навішування ярликів

Теорія навішування ярликів служить важливою основою для дослідження девіації, як відхилення від норми і злочинності. Нормативність і відхилення від неї тісно пов'язане з ідеями бачення уявлення себе як злочинця, як формування

самооцінки і оцінки через взаємодію з іншими людьми. Як людина визначає інших, так вона визначає і себе. Така соціальна проективність має походження з ідей «дзеркального Я» Чарльза Кулі (1902) і «символічного інтеракціонізму» Г. Міда (1934). Ідея полягає в тому, що самоідентифікація людини є відображенням сприйняття цієї людини іншими людьми. Важливу роль зіграла і робота Ірвіна Гоффмана «Подання себе іншим». Теорія стигматизації знайшла своє відображення в наукових роботах Едвіна Лемерта, Френка Танненбаума, Говарда Беккера, Фріца Зака, Джона Брейтуейта та інших авторів.

В результаті девіантною стає людина, яку «затаврували» ярликом відхилення, «девіантності». Ярлик може бути навішеним людьми, які створюють або уособлюють соціальні правила, наприклад, владою, поліцією суддями, психіатрами і т.д. (Коулман і Нории, 2000). В соціальній стигматизації (навішуванні ярликів, соціальних упереджень) важливим є не саме відхилення від норми, злочин, скільки застосування санкцій і покарань через інтерпретацію характеристик злочину (статі, віку, національності і т.д.). В результаті відхилення від норми (первинна девіація) підкріплюється адаптацією на стигматичну реакцію. А сам соціальний ярлик є важливою проблемою. Злочинна кар'єра посилюється процедурами санкцій (Блекберн, 1993; Семпсон, 2001), самоздійснюваним прогнозом (Кассон, 2001). Стигматизація пов'язана з інтерналізацією прийняття людиною ярлика і діями відповідно до ярлика «злочинця», оскільки так вважають інші. Стигматизація демонструє побічний, часто прихований процес правових і моральних відносин, в цілому тиску соціального середовища, соціальної ідентифікації людей і соціальних груп.

Теорія кримінального розвитку або «кримінальної кар'єри»

Ця теорія пов'язана з дослідженням злочинної активності людини протягом життя, дослідження «кримінальної кар'єри» (Блумштайн, Коен, Фаррингтон, 1988; Фаррингтон, 1992; Свенссон, 2002). Поняття «розвиток», як і «кар'єра» не цілком адекватні, оскільки в цих дослідженнях розглядаються зміни або їх відсутність у злочинній активності з плином часу, як послідовність злочинів, скоєних протягом життя. Як зазначає Девід Кантер, «два аспекти

тривалості та інтенсивності кримінальної «кар'єри» виникли з різноманіття всіх проведених досліджень (Статтін і Магнуссон, 1991; Пікеро і Бука, 2002; Свенссон, 2002; Пікер, Бреймі Лайн, 2004; Каземін і Фаррінгтон, 2005). 1. Стала протягом життя антисоціальна поведінка. 2. Антисоціальна поведінка, обмежена підлітковим віком» [Кантер Д., 2021, с. 91].

Ранні підліткові розлади, погане виховання і моделі антисоціальної поведінки формують цю активність – «кар'єру» злочинця, рецидивну активність. Є ті, хто припиняють з дорослішанням злочинну активність і ті, хто її продовжують, стають «рецидівістами», постійними порушниками закону.

Одночасно є ті хто, застиг або застряг в підлітковій антисоціальній поведінці і ті, хто є рецидівістами в розвитку антисоціальної поведінки. Моффіт (1993) стверджує, що незрілі злочинці скоюють злочини як отримання доступу до дорослих привілеїв, стверджуючи незалежність від сім'ї, батьків. Злочинці-рецидивісти братимуть участь в найбільш агресивних, жорстоких злочинах, орієнтованих на жертву. Ця різниця проявляється і в видах злочинів і їх забарвленні.

У соціологічних дослідженнях розглядаються гендерні та феміністські теорії, гендерна специфіка і види злочинів (Белнап, 2007), злочини як результат напруги і нездатності досягти певних цілей (Агню і Брежінью, 2010); економічна диференціація людей як основа злочинів (Рейман і Ляйтон, 2009) і ін.

У соціології агресії, девіантності і злочинів розглядаються і типологія злочинів і характеристики злочинців у їх соціальних відносинах. Найбільш прийнятою класифікацією є виділення семи видів злочинів.

5.1.5. Соціальні умови і види злочинів

У кримінологічній літературі розглядаються **7 різних видів злочинів,** що визначені за критеріями відповіді на питання – хто, які типи злочинів виконує і чому:

Злочини проти особистості включають вбивство, напад при обтяжуючих обставинах, зґвалтування і грабіж. Часто ці злочини, наприклад, в США

пов'язують з молодими, міськими, бідними і расовими меншинами, які частіше страждають від них і частіше скоюють і піддаються арештам за них.

Злочини проти власності включають крадіжку майна без нанесення тілесних ушкоджень, наприклад крадіжку зі зламом, крадіжку, викрадення автомобіля і підпал. Ці види злочинів часто пов'язані як і перший тип, з представниками меншин за різними ідентичностями.

Злочини на ґрунті ненависті – це злочини проти осіб або власності, які відбуваються з посиланням на забобони, пов'язані з расою, статтю або гендерною ідентичністю, релігією, інвалідністю, сексуальною орієнтацією або етнічною приналежністю. Рівень злочинів на ґрунті ненависті в США залишається відносно постійним з року в рік, але в 2016 році слідом за обранням Дональда Трампа пішов сплеск злочинів на ґрунті ненависті, як і після закінчення його терміну і нових виборів.

Злочини проти моральності також називаються злочинами без потерпілих, тому що немає позивача або потерпілого, сюди відносять проституцію, незаконні азартні ігри і незаконне вживання наркотиків.

Злочин «білих комірців» відбуваються людьми з високим соціальним статусом, часто в контексті своєї професії. До цього виду відносять розтрату (крадіжку грошей у роботодавця), торгівлю інсайдерською інформацією, ухилення від сплати податків та інші порушення законодавства про податок на прибуток, корупцію і хабарництво.

Злочини «білих комірців» зазвичай викликають меншу стурбованість у суспільній свідомості, ніж інші види злочинів, при цьому володіють істотною значущістю для суспільства в цілому.

Організована злочинність здійснюється структурованими групами, які зазвичай займаються розповсюдженням і продажем незаконних товарів і послуг (незаконні азартні ігри, торгівля наркотиками, зброєю, людьми, проституція, замовні вбивства, тінізація і легалізація злочинного бізнесу, відмивання кримінальних грошей і т.д.). Основними прототипами організованої злочинності, як правило розглядають мафію, ндрангетту, каморру, російську кримінальну

традицію, арабську злочинність, тріади Південно-Східної Азії і т.п., зі своїми традиціями технологіями організації, злочинної кар'єрою, специфікою злочинної активності та самовідтворення.

Часто соціологічною проблемою є інноваційність організованої злочинності, що не скута правовими нормами, інституційність як прихильність до певних територій, масштабованість і організованість за корпоративними принципами, включення як легальних, так і нелегальних форм організації «бізнесу».

Організована злочинність часто швидше освоює і впроваджує нові технології кіберзлочинності, власні інтернет спільноти (Даркнет), інформаційні та репутаційні війни, що особливо яскраво продемонстрували події пандемії 2020-2021 років COVID-2019, коли малий і середній бізнес, щоб не розоритися був змушений звертатися за інвестуванням і підтримкою до кримінальних структур, а в великому бізнесі організована злочинність здійснювала зміну менеджеріального управління, з розстановкою своїх представників в топ-менеджменті, рух товарів і послуг при закритих карантином кордонах і т.д.

5.1.6. Профайлінг та аналітика злочину

Одним із сучасних напрямків кримінології є профайлінг, складання портрета злочинця. Як правило, складається психологічний і соціальний портрет злочинця, його типові характеристики, стереотипи, патерни і особливості поведінки і соціальної взаємодії з іншими людьми.

Актуалізацію інтересу до дослідження особистості злочинця, його поведінки і діяльності пов'язано з інтересом до профайлінга або аналізу кримінального розслідування, в якому спрямованість на практичність теорії стало основним. Цей напрям дослідження складається з прогнозування, на підставі опису портрета (профілю) злочинця, на знаннях закономірностей поведінки в її проявах в злочинній події. Розслідування ведеться з надією на встановлення злочинця, також на основі аналізу місця злочину, слідчої психології, кримінології як історії злочинця і історії розвитку його злочинності.

Історію профайлінга пов'язують з дослідженням, що ґрунтується на зіставленні результатів експрес-тестування пасажирів з базою даних, яка була сформована в аеропортах після хвилі терористичних злочинів. *Профайлінг активно почав застосовуватися з 1970-х років в аеропортах Ізраїлю авіакомпанією «Ель-Аль»* Штаб-квартира авіакомпанії Ель-Аль розташована на території аеропорту Бен-Гуріон в Центральному районі Ізраїлю, недалеко від міста Лод. у 70-ті роки XX століття, в розпал Війни Судного Дня Ель-Аль виявилася єдиною авіакомпанією, яка незважаючи ні на що продовжувала з'єднувати Ізраїль з іншими країнами світу. Крім того, Ель-Аль брала активну участь в авіаперевезеннях військового спорядження Армії Оборони Ізраїлю і Держави Ізраїль.

Це ж десятиліття було відзначено першими рейсами в різні пункти призначення, включаючи Аддіс-Абеби, Монреалю, Марселя, Мехіко, Лісабона, Чикаго і Маямі. І до нині компанія відноситься до 1 категорії авіакомпаній в системі безпеки. Ними застосовувалася методика допольотного огляду і вона показала свою високу ефективність. Звичайно, на той момент метод профайлінга сильно відрізнявся від сучасного. Техніка дозволяла використовувати невеликий набір базових психологічних стереотипів поведінки і походила на психологічне тестування [История компании «Ель-Аль» 70-е г., 2021].

Профайлінг актуалізували терористичні захоплення літаків і їх викрадення, що стали відомі як «скайджекінг». 18 лютого 1969 палестинські бомбардувальники обстріляли Boeing 720 ізраїльської авіакомпанії Ель-Аль в аеропорту Цюріха, і пілот літака був застрелений. У наступній перестрілці між спецслужбами і вбивцями, один терорист був убитий, а троє інших заарештовані. Пізніше вони постали перед судом в Вінтертурі. Рік по тому для звільнення ув'язнених був викрадений літак Swissair.

6 вересня 1970 року народження, літак Boeing 707-458C, бортовий номер 4X-ATB, на рейсі 219 з Тель-Авіва в Нью-Йорк з проміжною посадкою в Амстердамі, виявився в центрі спроби захоплення прихильниками нікарагуанських сандиністів з Америки Патрісіо Аргуельо, і колишнього

стипендіата Фулбрайта, який діяв від імені Народного фронту звільнення Палестини (НФОП) Лейлою Халед. Цей терористичний акт був одним із серії викрадень літаків. Завдяки діям пілота з бойовим досвідом Урі Бар-Лева, якій узгодив дії з маршалом Кал і кинув на хвилину літак в піке, а маршал діяв рішуче – спроба захоплення літака була зірвана.

Бар-Лев сказав Колу, маршалу авіації, триматися міцніше. Він збирався кинути літак в пікірування. Негативна перевантажувальна сила, схоже відчуття, яке виникає коли швидко спускаєшся на американських гірках, дає дві речі: вона знижує висоту літака, зменшуючи різницю тиску між внутрішньою і зовнішньою частиною літака, що призводить до того, що кульовий отвір або вибух гранати менш небезпечний; і одночасно збиває викрадачів з ніг. При цьому за словами пілота, всі пасажири пристебнуті і будуть в порядку. Бар-Лев підняв ніс літака, опустив одне з крил, а потім нахилив ніс до землі. Літак почав падати, впавши на 10 000 футів за хвилину. Коли він вийшов з пікірування, Кол (повітряний маршал) увірвався в двері і вистрелив у Аргуелло. Другий терорист, Лейла Халед, палестинський ветеран попередніх скайджеків, кинула гранату вперед, але вона не вибухнула. У своїх мемуарах Бар-Лев сказав, що Халед стверджувала, що була жорстоко пригнічена, але маршали авіації виявили, що вона втратила свідомість після занурення, і швидко заарештували. «Все це зайняло дві з половиною хвилини, – сказав Бар-Лев». Літак здійснив вимушену посадку в аеропорту Хітроу, де Аргуельо і Халед були передані британській владі. Аргуельо, який був поранений, помер по дорозі в лікарню [Ginsburg Mitch, 2014].

Одним з факторів такого успіху було те, що перед зльотом черговий з безпеки Ель Аль повідомив пілоту, що чотири підозрілих людини намагалися сісти на літак. У двох були сенегальські паспорта з послідовними номерами; двоє інших, пара, мали менш підозрілі паспорти Гондурасу, але усі замовили квитки в останню хвилину. І хоча пізніше ставилося питання про те: чому не скасували рейс і чому не затримали підозрілих осіб, питання експрес ідентифікації злочинців були серйозним чином актуалізовані і відносно до майбутнього.

Рисунок 5.7 – Урі Бар-Лев (праворуч), бортпровідник Джанет Дарміджан і старший бортпровідник Абрахам Айзенах розмовляють з представниками засобів масової інформації після повернення в Ізраїль, вересень 1970 р.

Другим поштовхом у дослідженні профайлінга, на наш погляд, були роботи з психології емоцій та психології обману Пола Екмана (15.02.1934), автора теорії психології брехні і ідентифікації обману за допомогою мікровиразів, апробація якої проходила як на міжнародних переговорах, так і в дослідженні психології емоцій в різного роду злочинах.

Третім фактором, що актуалізував практику профайлінга було створення в 1972 році у Федеральному бюро розслідувань (ФБР) Відділу поведінкової науки (ВПН) в Куантіко, штат Вірджинія, для розслідування випадків серійних зґвалтувань і вбивств. Потрібно відзначити, що багато кримінологів не люблять термін «профайлер» вважаючи за краще, щоб їх називали аналітиками поведінки злочинців або аналітиками злочинів.

Два агенти ФБР, Джон Дуглас і Роберт Ресслер, вирушили з місією по допиту ув’язнених серійних хижаків (серійних вбивць), щоб отримати інформацію про їхні мотиви, планування та підготовку, подробиці злочинів і заходи щодо знищення доказів, включаючи трупи жертв.

Художня версія цих подій була запропонована в серіалі Netflix Mindhunter (серіал 2017-2019).

Їх мета полягала в тому, щоб скласти централізовану базу даних, в якій мотиви серійних злочинців були зіставлені з інформацією з місця злочину. Між 1976 і 1979 роками Дуглас, Ресслер і ще кілька колег опитали в цілому тридцять шість серійних вбивць і зібрали величезну кількість даних.

Рисунок 5.8 – Роберт Ресслер

Дуглас і Ресслер незабаром зіткнулися з проблемою аналізу і обміну зібраними даними зі своїми колегами з правоохоронних органів по всій країні. Відповідь прийшла у вигляді гранту на дослідження в розмірі 1 мільйона доларів, який сприяв розробці комп'ютеризованої системи баз даних під назвою «Програма по затриманню злочинців із застосуванням насильства» (VICAP). Ця система вперше дозволила ФБР зіставити інформацію з відкритих справ, пов'язаних з серійними хижаками, з закритими справами в базі даних, щоб порівняти поведінкові характеристики і шаблони.

Зокрема, VICAP був розроблений, щоб допомогти слідчим звузити область пошуку невідомого об'єкта (або «Unsub» в термінології ФБР) і створити профіль ймовірного злочинця шляхом зіставлення деталей відкритої справи з деталями закритих справ. Хоча профіліровщики ФБР почали працювати в цій галузі

приблизно в 1979 році, профільні дослідження і аналіз VICAP були формалізовані до 1984 року, коли в рамках агентства був створений Національний центр аналізу насильницьких злочинів (NCAVC).

З моменту впровадження системи VICAP місцеве поліцейське управління в будь-якій точці США або Канади може заповнити форму запиту і відправити її в NCAVC для аналізу серії нерозкритих вбивств, зниклих без вісті при підозрілих обставинах або наявності невпізнаних людських тіл. Потім дані VICAP вводяться в комп’ютерну систему Profiler.

VICAP – це система зі штучним інтелектом, що означає, що комп'ютерне програмне забезпечення було запрограмовано так, щоб міркувати як людина, використовуючи сценарії «якщо-то». Наприклад, «якщо жертва була знайдена на місці злочину без явної спроби приховати тіло, то злочинець, швидше за все, буде спонтанним вбивцею, який не ретельно спланував вбивство до його скоєння».

Система постійно оновлюється, так що кожен раз, коли дослідницька група NCAVC дізнається щось нове про поведінку серійних злочинців, інформація програмується в Profiler у вигляді нової аргументації. «Профайлер» – це інструмент, а не заміна людського аналізу. Він використовує логіку і статистику, щоб швидко прийти до людських висновків і створити профіль, відсортувавши мільйони можливих комбінацій «якщо-то».

Модель кримінального профілювання ФБР відома як аналіз кримінальних розслідувань (CIA) і заснована на передумові, що особистість невідомого злочинця може бути передбачена. Зокрема, «основна передумова [кримінального профілювання] полягає в тому, що поведінка відображає особистість», – сказав спеціальний агент ФБР у відставці Грегг МакКрарі (1).

За словами МакКрарі, в разі серійного вбивства, про яке повідомляє APA Monitor of Psychology в 2004 році, агенти ФБР збирають інформацію про особу злочинця, відповідаючи на питання про поведінку вбивці на чотирьох різних етапах скоєння злочину:

Антецедент: Яка фантазія або план, або, можливо, і те, й інше були у вбивці до скоєння вбивства? Що спонукало до дій саме вбивцю, а не інших?

Метод і спосіб: Яку жертву або жертв вибрав вбивця? Який був метод і спосіб вбивства – тобто стрілянина, нанесення ножових поранень, удушення, отруєння або щось ще?

Знищення трупів: вбивство і утилізація трупа відбувалися в одному місці або в декількох? Чи була спроба сховати тіла?

Поведінка після скоєння злочину: чи намагається вбивця брати участь в розслідуванні, реагуючи на повідомлення засобів масової інформації або зв'язуючись з слідчими поліції? [Scott A. Bonn, 2015].

Назвемо кількох відомих кримінологів, що займалися проблемами психологічного і соціального профілювання, аналізу злочинів.

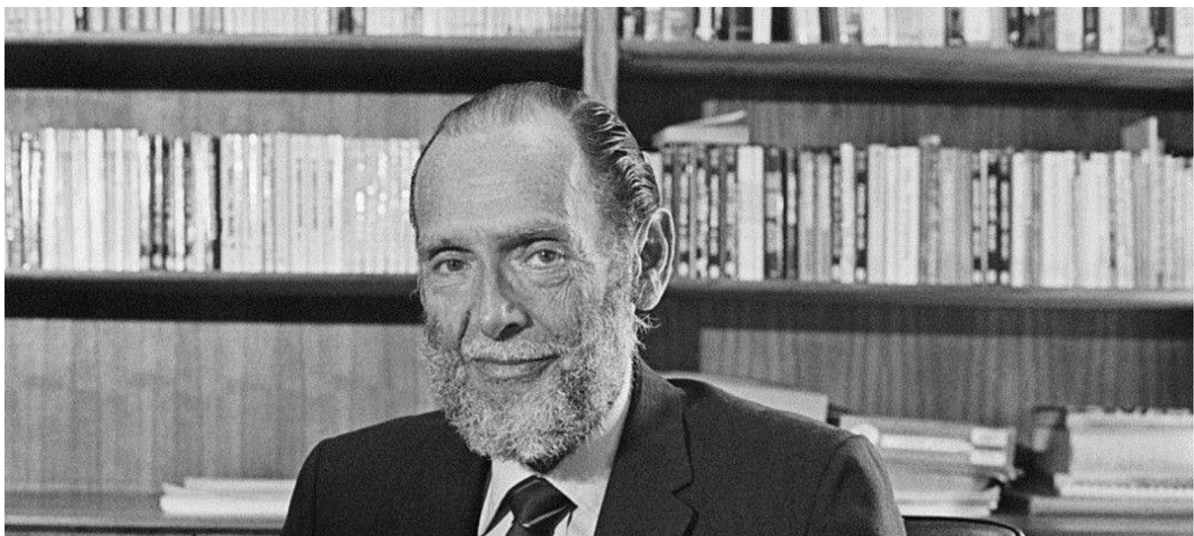

Рисунок 5.9 – Джеймс Арнольд Бруссель

Джеймс Арнольд Бруссель (1905-1982) лікар, американський психіатр, який більше п'ятнадцяти років допомагав Федеральному бюро розслідувань (ФБР), поліції Нью-Йорка та іншим правоохоронним органам в розробці психологічних профілів злочинців, рішуче сприяючи проведенню розслідувань, які дозволили залучити до відповідальності підозрюваних, обвинувачених в серйозних і насильницьких злочинах, таких як серійні вбивства, напади і зґвалтування. Джеймс Арнольд Брюссель народився в Нью-Йорку в 1905 році.

Випускник Медичної школи Пенсільванського університету, він майже 50 років практикував психіатром маючи приватну практику на Манхеттені. Крім того, він служив головою нейропсихіатричної служби медичного корпусу армії США під час корейської війни, а також працював помічником Нью-Йоркської служби психічної гігієни. Він став легендою американської криміналістики і юридичної психології. З його ім’ям пов’язані витоки наукових розробок складання психологічного портрета розшукуваного злочинця (профілювання в криміналістиці).

Один з перших відомих епізодів його практики був пов’язаний з подіями між 1940 і 1956 роками. Злочинець тероризував Нью-Йорк, встановлюючи вибухівку в громадських місцях, включаючи кінотеатри, телефонні будки, концертні зали і аудиторії, а також на центральному автовокзалі та залізничному вокзалі Пенсильванії. Протягом шістнадцяти довгих років розслідування не приносили результатів, поки в 1956 році поліція не звернулася до лікаря Брюсселя, який в той час був помічником міської служби психогігієни. До нього звернулися з проханням скласти можливий психологічний портрет зловмисника. Брюссель вивчав фотографії місць злочинів і за їх допомогою проаналізував методи «Божевільного бомбера» – прізвисько, яке преса дала загадковому злочинцю, оскільки саме так підписувалися його листи в газети. Незабаром психіатр склав докладний фізичний і психологічний опис ймовірного підозрюваного [Viana Claudius, 2021].

Бруссель, подібно Полонію, персонажу Шекспіра, який бачив метод в божевіллі Гамлета, склав профіль чоловіка середніх років (від 40 до 50), холостого, католика, фізично міцного і народженого за кордоном. Він імовірно жив тільки з одним братом або сестрою і був незадоволеним співробітником (або колишнім співробітником) Consolidated Edison, міської електроенергетичної компанії (перший напад було скоєно на штаб-квартиру компанії). Напевно, страждає прогресуючою параноєю. Інші характеристики, відмічені Брюсселем, вказують на те, що він є інтровертом, але не антигромадським, досвідченим механіком, проникливим і вмілим з інструментами. Він повинен проявляти презирство до інших людей і замасковане обурення по відношенню до критики його роботи. Моральний, чесний і байдужий до жінок. У нього, швидше за все, освіта еквівалентна середній школі. Нарешті, він заявив, що підозрюваний буде носити повністю застебнутий костюм з подвійним рядом ґудзиків.

Озброєні цим профілем, офіцери зосередили свої розслідування на співробітниках і колишніх співробітників Consolidated Edison, що привело їх до Джорджа Метескі, жителя Уотербери, штат Коннектикут. Він працював в компанії в 1930-і рр. Заарештований в січні

1957 р він відразу ж зізнався в злочинах. Коли вони прибули в його будинок, поліція попросила його одягнутися, щоб супроводжувати їх (коли вони прибули до нього, він був в піжамі). Метескі пішов до своєї кімнати і повернувся в костюмі з подвійним рядом ґудзиків. Повністю застебнутий.

В іншому гучному епізоді слідчі попросили Брусселя допомогти їм у справі «Бостонського душителя». У період з червня 1962 року по січень 1964 року в Массачусетсі сталося 13 вбивств, пов'язаних з сексуальним насильством, за якими не було ні доказів, ні підозрюваних. Брусселю було запропоновано скласти психологічний портрет вбивці. Спочатку слідчі вважали, що вбивства вчинили дві різні людини, ґрунтуючись на тому факті, що жертви належали до двох вікових груп – деякі жінки були молодими, а інші були старші, у віці від 19 до 85 років. Навпаки, Бруссель вважав, що тільки одна людина буде нести відповідальність за вбивства, і склав профіль, який відповідав Альберту Де Сальва, заарештованому в листопаді 1964 року за скоєння ще одного зґвалтування і вбивства. ДеСальво пізніше зізнався, що був «Бостонским душителем». Його так і не доставили до суду, оскільки у в'язниці в очікуванні суду його зарізав співкамерник.

Для підготовки профілів Бруссель використовував, крім своєї психіатричної практики, знання і особистий досвід, власну інтуїцію і записи, надані поліцією. Його підхід, власне, можна було вважати дещо суб'єктивним. Критично він визнав, що в деяких випадках робив помилки, здійснюючи неточні або неповні аналізи. Одного разу він написав: «Єдине, що я зробив, щоб «виділити своє ім'я», – це застосував деякі базові принципи психіатрії навпаки, використовуючи мою особисту суміш науки, інтуїції і надії. Завдяки такому підходу я зміг допомогти поліції розкрити кілька дивних злочинів, і мене викликали для надання свідчень в якості експерта на деяких відомих судових процесах».

[Viana Claudius J.B., 2021]

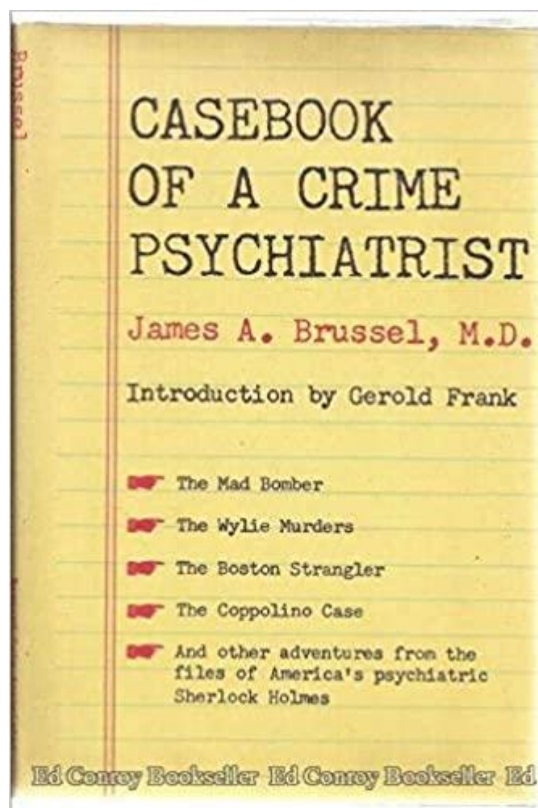

Рисунок 5.10 – Обкладинка книги Дж. Брюселя

Роберт К. Ресслер (1937), який в 1974 р очолив Відділ біхевіористикі ФБР (Behavioral Science Unit) і його колега Джон Дуглас (1945) були піонерами розробки методу аналізу психологічного профілю особистості вбивці на основі даних про злочин. Їх дослідження визначили напрямки аналізу відомих кримінологів таких як Грегг МакКрері, Рамсленд Кетрін. Так протягом багатьох років К. Рамсленд (1953) займається дослідженнями в області психології злочинної поведінки, психологічних механізмів насильницьких злочинів, профілюванням злочинців. До сучасних відомих профайлерів ФБР часто відносять: О'Тул Марі Елен, яка більше 30 років успішно працювала у різних правоохоронних структурах, в тому числі в ФБР США, спеціалізуючись на розкритті тяжких злочинів: серійних вбивствах, сексуальних насильствах, викраденні людей і т.п .

Рисунок 5.11 – Рамсленд Кетрін

Рисунок 5.12 – О'Тул Марі Елен

Такий же великий досвід, більше 30 років, характеризує Марка Е. Сафаріка, консультанта з ФБР (BAU), який спеціалізується на аналізі насильницьких злочинців

Рисунок 5.13 – Девід Кантер

Не так давно в 2021 році вийшов переклад роботи «Кримінальна психологія» Девіда Кантера (1944 р.н.), англійського кримінолог, який використовує психологічний метод, у тому числі і профілювання, для розкриття тяжких злочинів. Він провів більше 150 досліджень різних видів злочинів за запитами поліції.

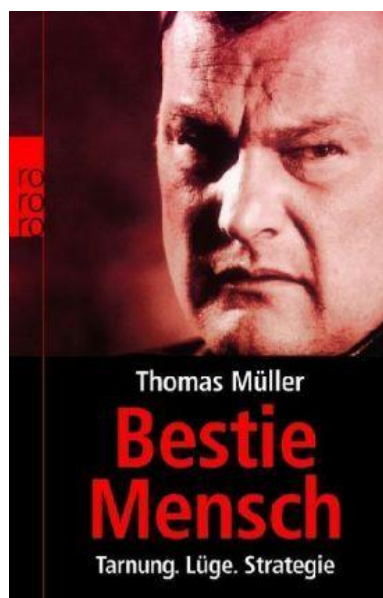

Рисунок 5.14 – Обкладинка книги Томаса Мюллера «Людина-звір»

В Австрії працює Мюллер Томас (1964 р.н.) – відомий австрійський фахівець в області кримінальної психології, головний профайлер Австрії, заслужено вважається одним з кращих експертів Європи з злочинної поведінки. Він розробив концепцію і впровадив Систему аналізу насильницьких злочинів ViCLAS. Зараз працює начальником служби кримінальної психології Федерального міністерства внутрішніх справ, група D / Інтерпол. Він регулярно проводить дослідження в галузі кримінології, ненормальної кримінальної психології, переговорів про заручників, оцінки загроз, оцінки місця злочину і аналізу кримінального розслідування. Він працював координатором переговорів із заручниками і перекладачем в Департаменті секретної служби Австрії за вказівкою ЦРУ. Доктор Мюллер був програмним менеджером Програми досліджень і розробок, що розслідувала серійні вбивства, ґвалтівників і інших насильницьких злочинців. Він розробив концепцію і ініціював систему ViCLAS (Система аналізу зв’язків з насильницькими злочинами) для всіх правоохоронних органів Австрії. Він ініціював впровадження ViCLAS-системи в Німеччині, Норвегії, Швеції, Данії, Португалії, Великобританії.

Мюллер один з тих кримінальних психологів і аналітиків на місці злочину, які підкреслюють: що їх не можна називати «профілювальниками» або «профайлерами», що це не відображає специфіку досліджень. Його перша книга називається «Бести Менш» (перекладається як «Людина-звір»).

«Мюллер починав як звичайний поліцейський в Тіролі, але незабаром почав ставити собі питання: «Чому люди роблять те, що вони роблять?». Тому він почав вивчати психологію і писати листи в різні установи по всьому світу, які намагаються відповісти на це питання, і, нарешті, йому вдалося пройти свого роду «стажування» в FBI в Квантіко, де він працював з Робертом Ресслером, розробив і пізніше представив свій метод поліції Австрії. Він каже, що кожен злочин вимагає рішення. І те, як приймаються деякі рішення, може сказати нам про потреби людини, яка вчинила злочин. Щоб з’ясувати ці потреби, важливо проаналізувати і порівняти рішення, прийняті відносно аналогічних злочинів. Мюллер називає цей метод аналізом місця злочину. Цей метод відрізняється від

профілювання або судової психіатрії, бо він запитує не про людину, що здійснює злочин, а про поведінку людини, яка вчиняє злочин» [Bestie Mensch 2009].

Один з найвидатніших кримінологів Італії Антоніо Нікасо (1964), дослідник організованої злочинності: мафії, ндрангети, камори, автор понад 30 книг про злочинність.

Рисунок 5.15 – Антоніо Нікасо в Одеському відділенні Української академії наук (другий зліва): зліва-направо: кримінолог, керівник Одеського відділення УАН Олег Мальцев, італійський кримінолог Антоніо Нікасо, проф. Максим Лепський, відомий журналіст Костянтин Слободянюк

У Росії, в ранній період розвитку кримінології (друга половина XIX – перша половина XX ст.), свої праці вивченню причин злочинності присвячували: М.М. Гернет (1874-1953), О.А. Герцензон (1902-1970), Д.О. Леонова (1864-1910), М.В. Духовський (1849-1903), О.О. Жижиленко (1873-1930), П.І. Люблінський (1882-1938), М.А. Неклюдов (1840-1896), С.В. Познишев (1870- 1943), І.Я. Фойницкий (1847-1913), М.П. Чубинський (1871-1943). Наступний етап ознаменований фундаментальними роботами І.І. Карпеця (1921-1993), В.М. Кудрявцева (1923-2007), Н.Ф. Кузнєцової (1927-2010),

С.С. Овчінскій (1922-1992), А.Б. Сахарова (1919-1997). Починаючи з 70-х років XX століття, причини злочинності інтенсивно досліджують провідні російські кримінологи: Ю.М. Антонян, О.Р. Афанасьєва, О.М. Варигін, М.В. Гончарова, Г.М. Горшенков, Я.І. Гилинский, О.І. Гуров, А.І.Долгова, С.М. Іншаков, П.О. Кабанов, М.А. Кирилов, Ю.Ю. Комлєв, М.П. Клейменов, В.В. Місяці, С.В. Максимов, І.М. Мацкевич, В.С. Овчинский, Д.А. Шестаков, В.Є. Емінов і ін. Найбільш детальний аналіз соціологічних теорій злочинності представлений в дослідженні доктора соціологічних наук, професора Казанського юридичного інституту МВС Росії Ю.Ю. Комлева [Шалагин А.Е., Хрустальова О.Н., 2018, с. 560].

В Україні кримінологія більше прив'язана до інституційних основ вищих навчальних закладів, а саме: відомою кримінологічною школою є правова школа Бандурки Олександра Марковича, президента Кримінологічної асоціації України, доктора юридичних наук, професора, академіка Національної академії правових наук України, заслуженого юриста України, ректора Харківського національного університету внутрішніх справ, головного редактора «Вісника Кримінологічної асоціації України»; Міжвідомчого й науково-дослідного центру з проблем боротьби з організованою злочинністю при Раді національної безпеки і оборони України, наприклад, роботи С.А. Шепетько, А.М. Юрченко та ін.; Національної Академії правових наук України (Почесний Президент НАПНУ Василь Якович Тацій і Президент НАПНУ Олексій Віталійович Петришин), в Інституті держави і права ім. В.М. Корецького, Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Одеського державного університету внутрішніх справ, на юридичних факультетах національних університетів.

Кримінологія більшою мірою представлена правовим напрямком і значно рідше психологічним і, нажаль, практично відсутній соціологічний напрям: крім роботи д.соц.н., проф Рущенко Ігоря Петровича «Соціологія злочинності» [Рущенко І.П., 2001]

5.1.7. Питання періодизації і ліній соціології злочинності й агресії

В роботі проф. Ігоря Рущенко наведена така історико-генетична схематика дослідження соціології злочинності, в параграфах роботи: «А. Кетле як засновник соціології злочинності», «Кримінально-статистичний напрямок», «Соціологічна школа науки кримінального права», «Теоретико-соціологічний напрям», «Соціологічний напрямок в кримінології», «Витоки і доля соціології злочинності в СРСР» далі розглядається сучасний стан.

За твердженням проф. Ігоря Рущенко «минуле соціології злочинності треба аналізувати за кількома напрямками (лініями), що відібрані не за звичними ознаками (час, країна, вчений, проблема), а за характером дисциплін, в межах яких накопичувалося відповідне знання. Аналіз літератури XIX і XX століть дозволяє виділити принаймні чотири лінії:

– кримінально-статистичний напрям (від Кетле до сучасності);

– соціологічна школа в науці кримінального права (друга половина XIX – початок XX ст.);

– теоретико-соціологічний напрям (від Тарда і Дюркгейма до сучасності);

– соціологічний напрям в кримінології (XX ст.) [Рущенко І.П., 2001, с. 27].

Ми солідаризуємось з подібною класифікацією історії соціології злочинності за лініями розвитку та проблематики, в певній науковій орієнтації соціологічного пошуку в дослідженні злочинності.

При цьому варто відзначити, що не менш важливим є розгляд фаз або істотних парадигмальних зрушень в дослідженні злочинності, про який автор пише в параграфі «Соціологічна школа науки кримінального права»: «Для того, щоб правильно зрозуміти сутність напрямку, необхідно звернутися до ситуації в науці кримінального права, яка склалася у другій половині XIX ст. Остання чверть XIX ст. була позначена другою кризою кримінально-правової науки. Перша криза відбулася в XVIII в., коли під тиском ідей Просвітництва і завдяки працям Ш. Монтеск'є, Ч. Беккарія, І. Бентама сфера кримінальної юстиції, що

залишалася незмінною з часів Середньовіччя, зазнала глибокого реформування в напрямках гуманізації та раціоналізації. В результаті виникла так звана «класична» школа кримінального права, яка розглядала злочин в чисто юридичному сенсі та не звертала уваги на особистість злочинця і соціальну етіологію злочинності. Ось типова позиція, яку відстоював один з найдавніших російських юристів, професор Московського університету Баршев: «Говорячи в цілому, бідність і гріх не мають, правда, нічого спільного. Людина убога може бути як доброю найчеснішою людиною, так і найбільшим злочинцем». Ігнорування особистості злочинця, соціальних причин злочину було слабким місцем «класиків», яке згодом і перетворилася в мішень для критики з боку певного кола дослідників, які вважали себе «позитивістами» (на відміну від «догматиків» і «метафізиків» старої школи). Виклик старій школі було зроблено працями Ломброзо (1836-1909) і його прихильників, які згуртувалися в так звану новоіталійську, або позитивістську школу кримінального права.» [Рущенко І.П., 2001, с. 43-44]

«Соціологічна школа в науці кримінального права мала кілька національних відгалужень. Італійці називали свою школу «третьою». Ключовою фігурою «третьої школи», безперечно, був Енріко Феррі, який міг би претендувати на роль засновника соціології злочинності, якби це місце не займав Кетле Н. [Рущенко І.П., 2001, с. 48] У Франції свого часу широко відомою була «Ліонська школа» (Тард, Гарро, Лакассань) [Рущенко І.П., 2001, с. 50].

І далі робиться втішаючий, але не об'єктивний висновок, про те, що «нарешті, слід зупинитися на загальноросійській соціологічній традиції, хоча вона свого часу в Європі і не сприймалася як щось окреме. Всеж цілий ряд оригінальних робіт дає підстави говорити про «четверту школу». До неї належали: Д. О. Леонова, О.Ф. Кістяківський, І.Я. Фойницький, М.В. Духовський, М.П. Чубинський, С.К. Гогель, М.М. Гернет, О.О. Жижиленко, Х.М. Чарихів і ін. Треба згадати загальну атмосферу другої половини XIX ст., коли після «застою» почалася «перебудова». Нова епоха істотно торкнулася саме сфери юстиції: судова реформа (Закон від 20 листопада

1864) зіграла роль водорозділу між минулим і майбутнім. Юрист в Росії відразу став найпопулярнішою професією: у 1863 році юристи в університетах становили третину від загальної кількості студентів, а 1871 році – більше половини.» [Рущенко І.П., 2001, с. 52].

Отже, в початковій логіці викладу фаз (як глобальних етапів) – за кризами «юстиції» в середньовіччі, розглядалася кримінологія в цілісності правових наук – права, і в цьому ми повністю солідарні з проф. Ігорем Рущенко. При цьому слід дати саме конкретно-історичну специфіку, а також соціальне та суспільне значення, оскільки в іншому випадку ми можемо прийти до розмежування і нумерації шкіл не за етапами, але вже по географії національних держав (визначаючи нумерацію шкіл за обґрунтуванням національних шкіл), що на наш погляд, є помилкою, нехай навіть і схвальною для «вітчизняної» школи або її передумов, якщо дослідження ведуться в політизації державності при жорсткому розмежуванні «імперської» (російської та радянської) і української науки.

Але це вже питання центризму дослідження виходячи з політизації. Спробуємо відобразити своє розуміння періодизації соціології криміналу і агресії.

Перший етап позначимо як етап «середньовічної юстиції», забезпечення права здійснювалося монаршою владою, інквізицією і в цілому церковним правом та локальним правом міст (але часто незалежним правом) як місцевого самоврядування та університетів, на території яких часто діяло досить автономне право.

Другий етап пов’язаний з кризою «коли під тиском ідей Просвітництва і завдяки працям Ш. Монтеск’є, Ч. Беккаріа, І. Бентама сфера кримінальної юстиції, що залишалася незмінною з часів Середньовіччя, зазнала глибокого реформування в напрямках гуманізації та раціоналізації», але сенс цієї кризи полягав у формуванні ідей національних держав після перших буржуазних революцій і падіння як монархічного так і релігійного права, як мінімум, це визначено суттєвою ідеологічною боротьбою проекту «Нового часу» проти основ середньовіччя.

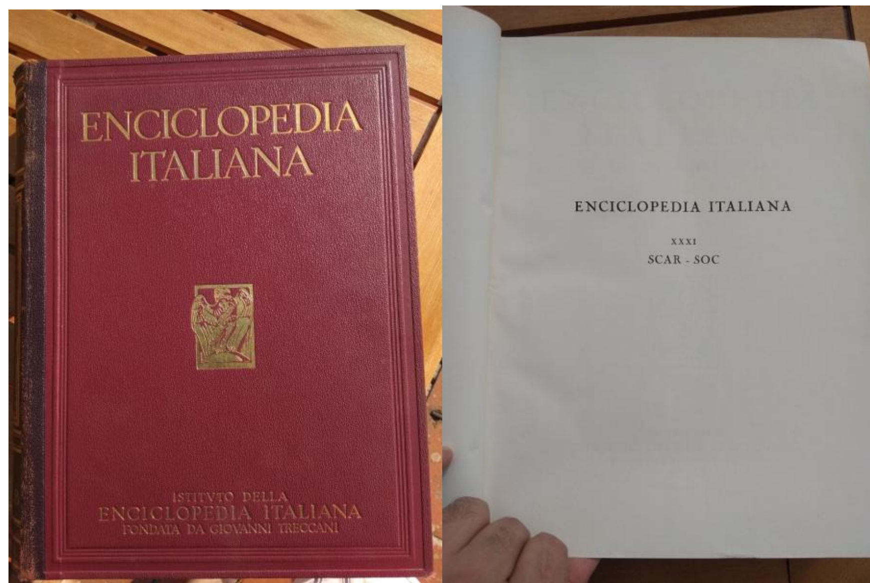
Третій етап визначено формуванням національних держав з середини XIX століття до другої світової війни включно. «Нова школа» є третьою за часовою ознакою послідовності зміни соціально-політичного розвитку, в логіці об'єднання Італії з різних незалежних держав після 1861 в ході Рісорджіменто, революції і воєн Гарібальді. Саме інтереси боротьби зі злочинцями постоб'єднувального періоду формувало італійську школу Ч. Ломброзо, з її кримінально антропологічним, психологічним і соціологічним напрямками. Французькі, німецькі, російські школи були успішними науково-інституціалізуючими школами, були спрямованими на «наукову парадигму» державного підходу до проблем злочинності.

Тут необхідно зазначити роль міжнародних з'їздів кримінальної антропології на яких, власне, і відбувалися гострі протистояння національних спільнот авторів, які її формували і «законодавців» кримінологічної думки, школи Ч. Ломброзо. У цих з'їздах брали участь і батьки засновники російської кримінологічної школи, в тому числі і В.М. Бєхтєрєв (засновник журналу «Вісник психології, кримінальної антропології і гіпнотизму»). До речі, в цьому журналі починав публікуватися П. Сорокін, а в інституті В.М. Бєхтєрєва була перша в Російській імперії кафедра соціології.

Перша світова війна, соціалістична революція 1917 року Друга світова війна були етапами розгортання і становлення кримінології в розвитку індустріального суспільства і реалізації різних кримінологічних концепції в діяльності тоталітарних, авторитарних і демократичних держав. Специфіка полягала в дослідженні злочинів при великих міграційних процесах, в постравматичних синдромах війни і революцій , їх впливу як на злочинність, так і на правоохоронні органи, а також у злочинах проти людяності, таких режимів як нацизм і фашизм.

Четвертий етап визначений періодом від кінця Другої світової війни до падіння СРСР. «Четвертими» школами, парадигмами були глобальні радянська і американська школи дослідження кримінології, з антропологічними, психологічними та соціологічними школами дослідження злочинності під час

протистояння соціалістичної і капіталістичної систем. Після розпаду СРСР критична марксистська школа кримінології, яка тяжіла до правового напрямку дослідження, як забезпечення авторитарної соціалістичної держави і соціалістичного табору, домінуючою стала американська школа психології і соціології криміналу. Не менш цікавим фактом подібних явищ є аналіз італійських енциклопедій при розгляді статей «Соціологія», «Психологія», «Кримінологія».

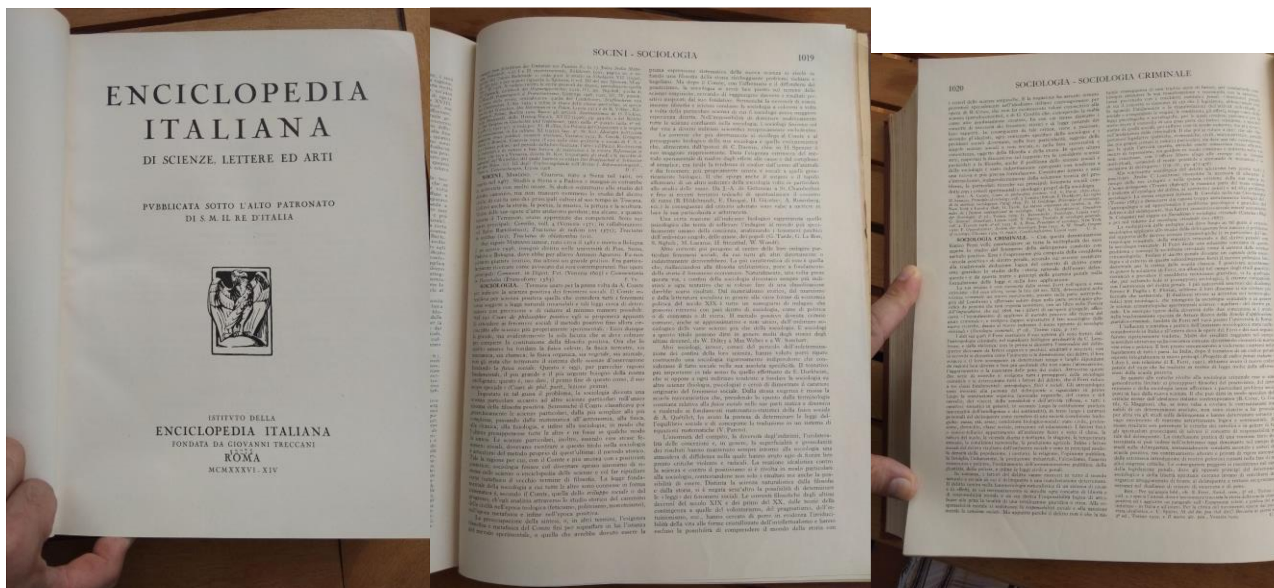

Рисунок 5.16 – Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti. Vol. 31: Scar/Soc. / 1949. / XIX, (Ripr. facs. dell'ed.: Roma, 1936/ 1026 p.)

Коротка довідка. Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti (Italian: “Italian Encyclopaedia of Science, Letters, and Arts”) – основна енциклопедія Італії, яка містить 35 томів тексту і однотомний покажчик. Робота над енциклопедією почалася в 1925 році, і тому видавалися серійно з 1929 по 1936 рік; були опубліковані додатки, що охоплюють період з 1937 по 2018 рік. У створенні енциклопедії, навіть в період фашизму, брали участь автори діаметрально протилежних поглядів, як фашисти, так і соціалісти. Енциклопедію Італіано порівнюють за рівнем з Енциклопедією Британіки.

Так у першій, «головній» енциклопедії Італії, «Енциклопедії Італіано» 1936 року, в 31 томі соціології було присвячено усього дві статті, які написав Уго Спіріто, професор університету Мессіни – «Соціологія» та «Соціологія криміналу» на сторінках 1019 і1020. Цікаво, що опису соціології була присвячена трохи більше ніж одна колонка, і, в той же час, практично цілих дві сторінки були присвячені італійській школі соціології криміналу з детальним описом ролі Енріке Феррі, його дискусії з Ч. Ломброзо і іншими провідними кримінологами в цьому напрямку.

У другому томі Додатки II. 1938-1948 рр. досить велика кількість статей присвячена спільноті або суспільству. У другому томі Додатки III. 1949-1960 рр. розглядається тема «Соціального». У Додатку IV. 1961-1978 рр. у другому томі даються статті, присвячені «Суспільству», «Соціолінгвістиці», «Соціології» в контексті основних її проблем, «Соціології індустрії», «Соціології літератури», «Соціології релігії», «Соціометрії». У п’ятому додатковому додатку в його 5 томі (Додаток V, 1979-1992, So-Z, 1995) у другій частині містяться статті про «Товариство», «Постіндустріальне суспільство», три розвороти займає стаття про «Соціобіологію». Після цього розміщена величезна стаття про «Соціологію» (с. 15-27) – вже в контексті її методолого-теоретичної побудови – логіки і епістемології, питань методології, валідності, інтерпретації, методів і технік, біографічного методу та історії соціології. У статті дається параграф на п’ять розворотів про етапи італійської соціології, починаючи з 1945-1959 років Г. Моски, В. Парето і Р. Міхельса, і А. Грамші, в наступних етапах розглядається

вплив класики соціології з переважанням, перш за все, американської соціології і дотриманню основних соціологічних тенденцій. Далі даються великі статті по «Соціології права» (с. 27-28), «Соціології комунікації» (с. 28-32), «Соціології девіації» (с. 32-35), «Соціології освіти» (с. 35-36), «Соціології науки» (с. 36-37) і «Соціології професій» (с. 38-40). Безумовно це не випадково, оскільки в ці роки в США було до 70% всіх соціологів світу і вони були «законодавцями соціологічної моди». Для нашого дослідження важливим є те, що в напрямку соціології криміналу Італія втрачала свої позиції лідера-дослідника («нової», третьої школи), перебуваючи в руслі загальних досліджень соціології, як глобальної наукової течії.

На цьому етапі окремо формуються дослідження агресії, яка вже безпосередньо не пов'язана з кримінологією, але злочинність як і раніше є одним з центральних предметів агресії, проте вже розглядається і біологічна агресія (перш за все, в роботах етологів, наприклад Конрада Лоренца) в пошуку загальних основ агресії у тварин і людей, а також психологічні і соціологічні теорії агресії – розглядаючи агресію лише в поведінковому вимірі людей, як основу корекції деструктивної агресії в освіті і педагогіці. На цьому етапі відбувається розрив в розумінні етапності дослідження кримінології, яка вже розривається різними науками зі своїм предметом – право, психологія, соціологія, філософія, освіта і т.д., між прихильниками різних національних шкіл і парадигмальних теорій.

П'ятий етап розвитку кримінології визначено глобалізацією, інформатизацією і оцифруванням, а також з формуючими подіями глобалізації, в тому числі і безпосередньо пов'язаними з глобальними загрозами і небезпеками агресивної діяльності людей, а саме, організованою міжнародною злочинністю, тероризмом та злочинцями, які з легкістю перетинають кордони держав. Цей етап бере початок у фрагментарності кримінології, тільки в соціологічному напрямку розкиданим між соціологією агресії, соціологією девіантності, соціологією права; в психології – в дисциплінах юридичної психології, прикладної юридичної психології, кримінальної психології,

психології кримінальної поведінки і т.д. Існують окремі соціології і психології тероризму та інших видів злочинів.

Зараз цей етап визначений ще і кібер-злочинністю, яка використовує ті чи інші форми злочинів за допомогою комп’ютерної техніки, програмного забезпечення, засобів масової інформації, соціальних мереж та Інтернет пов'язаності сучасного світу. На цьому етапі відбувається повернення до практики аналізу як поведінки, так і злочинної діяльності людей – звідси такий інтерес до профайлінгу, до аналізу місця злочину, соціального ґрунту, середовища і соціальних взаємодій між людьми, соціальними групами, спільнотами, організаціями, державами і міждержавними об’єднаннями. Звідси і повернення до прикладного характеру кримінологічних досліджень, їх міждисциплінарного і мультипарадигмального характеру в цілісності і ефективності дослідження. При цьому варто відзначити і об’єднання систем людина – штучний інтелект у впровадженні систем VICAP, ViCLAS, штучних систем розпізнавання облич і в цілому людей за допомогою програмного забезпечення і глобальних систем спостереження, відстеження активності користувачів в місцях скоєння злочинів, викладання відео і фото матеріалів з місця злочину за геолокацією в соціальних мережах та ін.

5.2. Емпіричні дослідження агресії та злочинності

5.2.1. Проблеми і завдання дослідження

Дослідження агресії, як і злочинів, вже в першому наближенні, зустрічається з серйозними проблемами, пов’язаними з тим, що, з одного боку, ці феномени відносяться до соціально несхвалюваних і володіють негативними конотаціями, а з іншого боку, носії агресії (агресори) і злочинці не готові демонструвати таку поведінку або діяльність, оскільки можуть виявитися в зоні негативної соціальної стигматизації або під правовими санкціями.

Отже, соціальна несхвалюваність, соціальна негативна конотація (смислове і ціннісне визначення, соціальна стигматизація, «соціальне клеймо на

людині»), формування соціально-психологічного клімату та правові санкції – все це створює непробивний бар’єр для дослідника агресії та злочинності як прояву деструктивної агресії.

Першою, найважливішою проблемою є ***отримання об’єктивної інформації про агресію***. Тому об’єктивність і достовірність є найбільш складним і суворими критеріями для цього виду досліджень. Другою проблемою є спрямованість дослідження, яке може все змінити і зробити його або адекватним або неадекватним відносно мети дослідження.

Що стосується мети дослідження, то вона мусить адекватно відповідати ключовим проблемам, а саме: отримання інформації, даних для подальших узагальнень, тобто збір емпіричних даних і фактів, що є досить складною задачею.

Ця проблема пов’язана з високим рівнем недоступності інформації, так багато справ про ті чи інші випадки агресії та злочини знаходяться виключно в руках правоохоронних органів і відносяться до категорії, «цілком таємно» або «для службового користування».

Друге завдання пов’язане ***з правовими та етичними проблемами*** – якщо соціолог-кримінолог впроваджується в сферу неконструктивної агресії, і тим більше в кримінальне середовище, то виникає питання правового характеру. Наші колеги кримінологи Європейських країн завжди підкреслюють це питання. За законодавством більшості країн, в тому числі і України, той хто дізнався про злочин повинен повідомити про нього, інакше може стати співучасником, тим хто усвідомлено приховує факт чи факти злочинів. Тому межа дослідження злочинів обумовлена вимогами високого рівня правової культури та правосвідомості.

Третє завдання, пов’язане з ***професійною етикою дослідника, особливо в питаннях вивчення віктимної ситуації і відповідної інформації.*** У цій задачі розгортається, з одного боку, етична поведінка щодо жертви злочину, оскільки інформаційні повідомлення повторно ранять жертву, повертаючи до переживання цієї ситуації знову за допомогою пам’яті. Тому в більшості

досліджень не називається жертва, а інформація дається часто в узагальненому варіанті.

Кейс «Сила аналогії»

Джованні Гаветті і Ян В. Ривкін, у статті «Як насправді думають стратеги: використання сили аналогії», що вийшла в Harvard Business Review в квітні 2005 р навели приклади ряду експериментів, які демонструють упередження і невиправдане використання аналогій. В одному дослідженні студентів Стенфордського університету, які вивчають міжнародний конфлікт, попросили взяти на себе роль чиновника Держдепартаменту і визначити, як реагувати на гіпотетичний акт агресії. Викладачі надали студентам різні набори інформації, щоб використовувати їх для обґрунтування своїх рішень. Ті, хто чув сигнали, покликані змусити їх думати про події, що передували Другій світовій війні, з більшою ймовірністю вирішували застосувати силу, в той час як ті, хто чув сигнали, що нагадують їм про динаміку війни у В'єтнамі, схилялися до політики невтручання. Жодна з воєн не мала нічого спільного з поточною ситуацією. Аналогічні міркування грали роль у відповідях студентів, навіть якщо ніхто з них цього не усвідомлював.

[Giovanni Gavetti & Jan W. Rivkin, 2005]

З іншого боку, по відношенню до жертв злочину також може відбуватися соціальна стигматизація, саме тому часто жертви злочину змінюють місце проживання, навчання, і т.д. Крім того, інформація, отримана від жертви, втім і від інших свідків, може бути не точною, оскільки не однократними були ситуації імітованої жертовності або спотворення – перенесення агресії жертви, наприклад, на чоловіків або жінок, визначеного психотипу, віку, інших тригерних ідентифікації, що виконують роль «спускового гачка», деформації відносин нездорової посттравматичної психіки.

Четверте завдання при контактних дослідженнях соціолога-кримінолога полягає в ***умінні отримати і верифікувати інформацію***, оскільки брехня як легенда може бути вельми правдоподібна, а іноді спотворення просто пов'язане з психічними захворюваннями, можливі передустановки і «інерція мислення», проблеми запам'ятовування і ефекти соціально-групової динаміки (бажання бути з усіма, «правильно відповісти» досліднику та ін.).

Особливостями спотворень є і проблеми пам'яті.

Подібний експеримент на увагу демонструє документальний фільм «Я та інші» 1971 роки (він знаходиться у відкритому доступі в YouTube), в якому показана неуважність свідків і розбіжності в фактах, згода з професором при

«підштовхуванні» опитуваних до «правильної» відповіді, добудовування фантазією і інтерпретацією, бажання сподобатися оточуючим.

Кейс «Клоун і негр». Кейс «Експеримент про клона і афрос»

На початку нашого століття здавалося, що вчені-криміналісти тільки і прагнули заповнити тисячолітнє відставання. Полиці книжкових магазинів були забиті різноманітними підручниками по тактику допитів, почалися і експерименти в цій області. 4 лютого 1903 року на засіданні Геттінгенського судово-психологічного товариства професор Детмольд розповідав про досягнення кримінальної психології перших років нашого століття. Але раптово серйозна доповідь була перервана шумом. До зали несподівано увірвався клоун, розмахуючи кулькою, надутою повітрям, і турецькою фескою. За ним з револьвером у руці гнався негр, одягнений в строкатий одяг. Клоун впав посеред зали, і кулька в його руках лопнула. Негр налетів на нього, відібрав феску, але упустив револьвер. Клоун схопив зброю, скочив і вибіг у двері залу. Негр пішов за ним. Все це супроводжувалося криками:

– Ось твоя феска, огидний чорномазий!

– Я застрелю тебе, проклята собако!

Вся сцена зайняла 15-20 секунд. Приголомшені слухачі ще не отямилися, коли професор заявив, що мова йде про заздалегідь організований експеримент. Через годину присутнім роздали анкети. Питання в них стосувалися обставин пережитої ними події.

Сцена була настільки несподіваною, що багато хто не міг дати правильні відповіді і почали вигадувати казна, що.

Експеримент Детмольда сьогодні забутий, про нього не пам'ятають навіть в колі фахівців. Ми наводимо його тому, що він, ймовірно, яскравіше інших демонструє головну помилку психологічних експериментів допиту тієї епохи – у них було дуже мало спільного зі слідчою практикою, з життям. Чи можна уявити собі такий злочин, у зв'язку з яким свідка просять, щоб він згадав про клоуна, розмахував фескою і повітряною кулькою під час наукової доповіді? [Катона Г., Кертес И., 1982, с. 192]

За іншими відомостями, в цьому експерименті 40 вчених описали враження. І лише одна людина допустила менше 20% помилок описуючи те, що сталося. Зате в 13 з 40 описах вигаданого було більше половини. Вчені описували неіснуючий ковпак клоуна, у всіх описах відрізнялася кількість пострілів і падінь, деякі бачили навіть кров пораненого клоуна. Кілька людей стверджували, що це клоун бігав за афрос.

Тому, в цілому, у первісному отриманні і верифікації інформації, необхідно враховувати проблеми, пов'язані з концентрацією в ситуації, утриманням уваги на основних фактах і цілісності картини того, що відбувається, стійкості щодо зовнішнього тиску і соціально-комунікативної динаміки, підказок слідчого або дослідника, інерції образів, не пов'язаних з подією, але передуючих у свідомості тому що обговорюється.

П'яте завдання дослідження пов'язане з ***відповідністю методології та методики проведення дослідження феномену агресії або злочину***.

У цьому завданні виведемо істотні пункти узагальнюючі і попередні завдання або з ними пов’язані:

1. *Відповідність методологічних підходів і методів, доступності і каналам отримання інформації*, відображення феномена з позиції об’єктивності, а не просто прикраса або жонглювання фактами для підтвердження упереджень або гіпотези дослідника.

Факти і методологія повинні підтверджувати або спростовувати гіпотези, а гіпотеза повинна бути верифікована (підтверджувана: зворотною стороною є принцип фальсифікації К. Поппера).

2. *Методологія повинна відповідати саме напрямку вивчення.*

5.2.2. Напрямки кримінологічних досліджень

Першим напрямком є наукове дослідження універсальних законів або закономірностей, особливостей ситуації, подій, явищ, процесів і конкретних умов як об’єкта і предмета агресії, зокрема злочину, так і умов дослідження ситуації, оскільки сам дослідник або дослідницька ситуація можуть вплинути на хід проведення і результат. Іноді можливе спотворення об’єкта дослідження або свідомий камуфляж реальності. Наприклад, «потьомкінські села» – ширми для дослідження, корекція подачі інформації, інформантами і т.д.

Другим напрямком є не просто наукове дослідження, корінь дослідження «за слідами», фактами, як науковий пошук істини, а розслідування (перш за все, юридичне).

– у *журналістському дослідженні* – реконструкція подій, ситуацій, явищ, процесів з метою впливу на суспільну свідомість.

– *юридичне розслідування* – винесення правового рішення аж до звинувачення, як сукупність правових фактів, які доводять злочин і провину того, хто порушив закон;

– *розслідування криміналу*, як внутрішній аудит «грамотності» і професіоналізму організованої злочинності, яка також використовує наукові знання у своїй діяльності.

У науковому дослідженні, в журналістському і юридичному розслідуваннях основне завдання встановлення істини, але з різними цілями.

Мета наукового дослідження встановити закони і закономірності, як об'єктивні, повторювані, спрямовані, необхідні (невипадкові), внутрішні зв'язки злочинця-злочину-правоохоронної системи-покарання-пенітенціарної систем; профілактики та формування правосвідомості і правової культури – криміналу, його рекрутизація, професіоналізація, організація боротьби і єдності криміналу і правової системи, рецидиви, процеси криміналізації та декриміналізації суспільства і інші проблеми.

Мета журналістського розслідування встановлення фактів та інформації, реконструкція злочинних подій і процесів, значення і ролі тих чи інших людей в цих подіях, для донесення результатів публіці, впливу на громадську думку, популярності друкованого органу, ТВ, сайту і т.д.

Мета юридичного розслідування не тільки реконструкція подій, а й правова оцінка подій, ситуацій і процесів. Безумовно ці розслідування мають свою специфіку через місця в юридичній системі (слідчого, прокурора, судді, адвоката і т.д.) з особливостями соціальних і психічних процесів поведінки, діяльності та активності в цілому.

Слід виділити ще один вид розслідування, який здійснюють кримінальні структури, безумовно, як правило, великі структури організованої злочинності, в яких також можуть проводити слідчі дії або фінансово-аудиторські дії і т.п., «своє» звинувачення і приведення до виконання вироків «антиправового» характеру, зі своєю розвідкою і контррозвідкою. Подібні структури особливо посилювалися після революційних подій або переворотів, коли в кримінал і організовану злочинність рекрутувалися військовослужбовці, співробітники спецслужб, які програвали режиму.

5.2.3. Кримінологічна специфіка емпіричного дослідження

Кримінологічна специфіка емпіричного дослідження в цілому пов'язана з переважанням *якісних методів* дослідження. Йдеться про спостереження

(неструктуроване, структуроване, напівструктуроване), отримання і аналіз звітів і самозвітів; відносно агресії найбільш популярним методом є експеримент (як правило, з керованими умовами, щоб агресія не перетнула міру злочину і етичних норм); інтерв'ю (глибинні або фокусовані) зі злочинцями, жертвами, свідками, експертами і т.д.

Кількісні методи в кримінологічних дослідженнях, перш за все, масові опитування, застосовуються значно рідше, і частіше у відносинах суспільство (спільнота) щодо криміналу (кримінальних подій, кримінальної культури або субкультури і т.д.), що цілком виправдано.

Окремо слід розглядати класичний аналіз документів або *кабінетні дослідження*, в центрі яких, як правило, знаходяться статистичні дані, вторинний аналіз інших досліджень, офіційні документи. Найчастіше, класичний аналіз документів використовується в макродослідженнях – стану, динаміки, тенденцій в кримінальній сфері. У мікродослідженнях аналіз документів перетворюється у вторинний аналіз «справи» конкретного злочинця або кримінальної події чи процесу.

5.2.4. Джерела кримінологічного дослідження

Одна з найбільш повних класифікацій джерел кримінологічних досліджень розроблена Девідом Кантером, який виділив офіційні матеріали, дані поліції, віктимізаційні звіти, клінічний аналіз жертв, інтерв'ю зі злочинцями, судові звіти, опубліковані відкриті джерела у засобах масової інформації [Кантер Д., 2021, с. 29-33]. Ми скористаємося цією класифікацією з урахуванням українських реалій і соціологічного напрямку кримінології зі своїми коментарями і доповненнями.

Офіційні матеріали

Сучасна відкритість і публікації звітів Інтерполу, кримінологічних центрів, Міністерств внутрішніх справ або Міністерств юстиції дають досить серйозну базу для вторинного аналізу інформації, можливостей кількісно-якісних

досліджень. Наприклад, за допомогою MaxQDA в контент аналізі досліджуємо масив друкованих даних, сюжетів і смислових взаємозв'язків.

Можливості цього виду дослідження, опора на офіційні дані (із врахуванням можливих відхилень офіційної інформації, наприклад, не фіксація або правоохоронна дискримінація певних видів звернень громадян, приписки або «прикриття» ряду репутаційних для правоохоронців процесів або процесів, пов'язаних «з честю мундиру» або особливостями збору статистичної інформації чи методикою збору інформації, первинних цілей офіційної інформації). Офіційні документи мають невелику деталізацію. Одночасно корисними можуть бути конкретні дані – наприклад, щоденні, тижневі, щомісячні квартальні, піврічні, річні звіти, що дозволяє будувати часові ряди, їх відхилення. Можуть діагностувати особливості профілю злочинів у різні сезони, на різних територіях, переміщення злочинців і подібних злочинів, профіль і специфіку злочинів у країні, що вирізняється як особливостями організованої злочинності, так і специфікою законодавства та правозастосування. Швидке узагальнення і дослідження особливостей в порівняльному аналізі визначається форматом збору інформації, обсягом бази даних, її структурованістю, наявністю загальної пошукової системи.

Данні і матеріали поліції

До цього сімейства інформації відносяться показання свідків і жертв, аудіо записи, відео та фото інформація, дані геолокації, криміналістичні дані і т.д.

Складність аналізу цих даних пов'язана з характеристиками «цілком таємно», «для службового користування», «таємниця слідства» і т.д.

Одночасно найсильнішою стороною є те, що ці дані отримуються в результаті живої практики розслідування, безпосередньо пов'язані з конкретними подіями агресії і злочинами [Кантер Д., 2021, с. 29-33] володіє високим рівнем екологічної валідності, «закрита» інформація про деталі злочину, інформація відповідає вимогам закону і правозастосування.

Недоліки – не про всі злочини повідомляють в поліцію, інформація має спрямованість розслідувати або дати позитивний звіт для вищих органів, взаємодії з публікою або громадою (ком’юніті) в місті або регіоні.

Часто інформація різновекторна, оскільки її збирають різні підрозділи або підрозділи різної територіальної підпорядкованості зі своєю культурою інформування.

Також, недоліком є закритість поліції від дослідницької діяльності, крім власного запиту, не довіра до всіх, хто не входить в поліцейську структуру.

Більшість недоліків, в кінцевому рахунку, пов’язана з метою розслідування і важкодоступністю для дослідника цієї інформації.

Віктимні опитування та інтерв’ю

Це окреме сімейство інформації. Цей вид інформації частіше використовують психологи-кримінологи, значно рідше соціологи. Це анонімне опитування, яке може проводитися за різними методиками, але обов’язковими є етичні та правові вимоги до дослідження, саме в цій пріоритетності відповідності меті. Найбільш відомим є Британське дослідження ситуації зі злочинністю (БДЗ), яке представляє собою найбільше дослідження повнолітніх жертв злочину, які мали циклічний, щорічний характер. Що дало більш точну картину частоти випадків агресії. Проблемами є складна доступність дослідження, зміщення вибірки і її репрезентативність, закритість інформації – нефіксація злочинів серед безхатченків і повій, безпритульних дітей і т.д. Тут пріоритетно використовувати якісні методи дослідження – інтерв’ю, спостереження, звіти, для отримання детальної інформації. Важливим обмеженням є травмуючий характер події і спогади про нього. Обмеженість інформації про злочинців, а часто і про свідків.

Додатковим сімейством віктимізаційної інформації є клінічні дослідження жертв, які частіше використовують психологи-кримінологи, – це дослідження з використанням медичних записів з лікарень або спеціалізованих центрів допомоги жертвам нападу на сексуальному ґрунті або жертвам сімейного насильства. У Британії – це SARCs (спеціалізований центр допомоги жертвам

нападу на сексуальному ґрунті), в Україні зазвичай, це в структурі Центрів соціальних служб, для молоді – Центри допомоги жертвам сімейного насильства.

Сильною стороною є середньої складності доступність до дослідження подій агресії або жертв злочинів як власне жертв, так і експертів, які працюють в цьому напрямку. У цих центрах може бути інформація, яка недоступна поліції – наприклад, про насильство по відношенню до «дітей вулиці», бездомних, повій, жертв насильства в сім'ї і т.д.

Специфікою є, те що подібні центри знаходяться в Україні у великих містах, відповідно, інформація тісно пов'язана з великими містами, і часто «територіально зафіксованими подіями», тобто необов'язково містить інформацію про динамічні (міжтериторіальні випадки агресії і насильства) і малих містах і селах.

В цілому в віктимізаційних дослідженнях складністю є конфіденційність і етика досліджень (як і у лікарів – «не нашкодь»), і відмінність звітів та інформації в різних центрах, що ускладнює збір та узагальнення інформації.

Інтерв'ю зі злочинцями та колишніми злочинцями

Отримання інформації з злочинцями ускладнено місцем проведення інтерв'ю. Як правило, воно проходить на території поліції або пенітенціарних установ, в яких можливості дослідника істотно обмежені режимом, регламентом і специфікою попередніх установок, та упереджень співробітників цих структур.

Значно легше проходить інтерв'ю колишніх ув'язнених, але складність пов'язана зі згодою дати інтерв'ю, щирістю інтерв'юерів, що накладає свої особливості проведення дослідження. Так, під час лекції в Одеському відділенні Української академії наук професор Антоніо Нікасо, відзначав складність опитування членів організованої злочинності на Півдні Італії – каморри, ндрангети, мафії. Представники цих структур можуть говорити на абстрактні теми, і інформація отримується побічно або за допомогою методик, підготовлених заздалегідь, з урахуванням специфіки поведінки цих представників. Так представників ндрангети він порівнював з льодом, які дуже погано йдуть на контакт, представників камори порівнював з парою, які активні

і демонстративно агресивні, представників мафії – з водою. Представники криміналу схильні обманювати, тому часто розглядаються можливості діагностики брехні або поліграфа, що також може ускладнити доступність інформації.

Існують правові та етичні обмеження, які визначені соціальною позитивною спрямованістю на профілактику, допомогу в подоланні злочинів, соціалізації та інтергграції злочинців в суспільство і т.д. Доступ до дослідження та інтерв'ю з діючими злочинцями ускладнений, на думку Девіда Кантера: «недоліки: злочинці можуть спотворювати події і брехати в надії, що вони можуть отримати більш м'який вирок або раніше вийти на свободу; тільки відомі злочинці, або ті, які не є транзитними, будуть доступні для проведення інтерв'ю; отримати доступ до деяких злочинців, наприклад, до терористів, може бути дуже складно; якщо не надані інші матеріали, то в наявності буде тільки версія злочинця, а деталі злочину можуть бути дуже нечисленними» [Кантер Д., 2021, с. 32].

По відношенню до колишніх злочинців недоліки також визначені, старінням інформації в подієвому моменті, але актуальністю в знанні схем і професійних навичок, «романтизації» і розхвалюванні свого героїчного кримінального минулого, приховуванні «скелетів у шафі» і непорядних фактів.

За цим видом дослідження наведемо кейс глибинного інтерв'ю.

Кейс глибинного інтерв'ю дослідження терористів

У США за «свіжими слідами» нападу на Капітолій США 6 січня 2021 року і в результаті й інших подій, для розробки стратегій запобігання та дерадикалізації, були проведені глибинні інтерв'ю. Загальна вибірка складалася з 24 прихильників переважно білої раси і 8 ісламських екстремістів (32 випадки). Напівструктуровані інтерв'ю проводилися з колишніми екстремістами і членами їх сімей, представляючи 32 унікальні історії про 24 прихильників ідеї переваги білої раси і 8 прихильників ісламських екстремістів.

Тероризм й ідеологічно мотивоване насильство є постійною і серйозною загрозою національній безпеці США. У цьому звіті автори прагнули охарактеризувати, чому і як люди вступали в екстремістські організації, а також як деякі з них виходили з цих груп. Вплив пропаганди в Інтернеті, музиці, книгах і літературі були присутні більше ніж в двох третинах вибірки. Хоча формальне вербування зверху вниз мало місце для трьох ісламських екстремістів, більшість прихильників переваги білої раси активно прагнули до участі в екстремістських організаціях. З вибірки 26 покинули організації; з них шість все ще піддавалися когнітивній та емоційній дерадикалізації. Серед тих, хто вийшов, 22

відзначили, що людина або група втрутилися, щоб допомогти їм, надавши різні культурні і демографічні контакти, емоційну підтримку, фінансову або внутрішню стабільність.

Респонденти також торкнулися таких системних проблем, як безробіття і потреба в більш доступній психіатричній допомозі Ці інтерв'ю привели до вироблення рекомендацій, як для досліджень, так і для практики, в яких підкреслюється важливість включення в плани майбутніх досліджень голосів тих, хто має особистий досвід і знання про ідеологічний екстремізм, і необхідність докладання зусиль щодо запобігання радикалізації і просування дерадикалізації.

Ключові теми радикалізації

Ключові теми радикалізації	Прихильники переваги білих	Ісламські екстремісти	Разом
Наявність події, що переорієнтовує	15	4	19
Досвід пропаганди	12	4	16
Ознаки радикалізації	6	4	10
Набір співробітників згори в низ	4	3	7
Поєднання знизу у гору	15	3	18
Перехід до більш екстремальних організацій	9	1	10
Початкові нагороди	17	2	19

Brown Ryan Andrew, Helmus Todd C, Rajeev Ramchand, Palimaru Alina I., Weilant Sarah, Rhoades Ashley L., Hiatt Liisa (2021) Violent Extremism in America. Interviews with Former Extremists and Their Families on Radicalization and Deradicalization.: RAND Corporation. 134 p.

Судові звіти

Як точно описав роль судових звітів Девіс Кантер: «Зазвичай інформація про судові засідання є загальнодоступною, згідно зі знаменитим висловом про те, що «правосуддя не тільки має здійснюватися; люди ще повинні бачити і знати, що воно здійснюється». Більш того, судові звіти можна знайти онлайн, перейшовши за посиланням www.Gov.public-records.co.uk. Онлайн можна знайти також багато різноманітної інформації про судові процеси, особливо в США. Наприклад, LexisNexis Academic або www.public-records.com. У характеристиці Девідом Кантером цього джерела інформації, з позиції кримінальної психології, зазначено: «Переваги: є в наявності деталей злочину і деталей про злочинця; можна знайти інформацію з багатьох юрисдикцій. Недоліки: реєструватиметься

тільки інформація, яка вважається відповідною і має відношення до судового розгляду; будуть доступні тільки ті злочини, які дійшли до суду» [Кантер Д., 2021, с. 32].

Опубліковані відкриті джерела в засобах масової інформації

Перш за все це журналістські розслідування і факти, які змогли зібрати журналісти, часто вони мають екслюзивну інформацію, інтерв'ю, автобіографію злочинців, зараз ці види джерел розширилися у зв'язку з великою кількістю відкритої інформації, знятої свідками і очевидцями, яка викладається в Інтернеті, соціальних мережах, і часто дозволяє розглянути подія з різних точок зору і різної локації. При цьому безумовно, зростає в своїй значимості перевірка інформації на предмет обману і фейковості, що актуалізує напрямок фактчекінга.

Одночасно, відкриті джерела в засобах масової інформації та соціальних мережах часто володіють такими перевагами як доступність, відкритість, швидкий доступ, можливостями дослідження в контент-аналізі і за допомогою методів аналізу вторинної інформації. Інформація може бути доступна в різних країнах і регіонах для експертного, порівняльного (компаративного), історико-генетичного (різних історичних періодів) аналізу.

Недоліки цього джерела інформації пов'язані з фрагментарністю, суб'єктивністю журналістської «збірки» і інтерпретацією, можливістю перебільшень, емоційною оцінною специфікою, «замовним» характером, шоутизацією і сенсаційністю подачі. Подібну інформацію слід перевіряти і верифікувати, але часто в цьому виді інформації можуть бути важкодоступні для офіційної інформації деталі.

Масові опитування

Масові кількісні дослідження значною мірою пов'язані і застосовуються в соціології права для з'ясування громадської думки з тих чи інших проблем взаємодії суспільства і права, відносин зі злочинним світом і злочинцями, законодавством і правоохоронцями, рівня правосвідомості громадян, зіткненням з різними видами злочинів, їх кількість і частота, роль засобів масової інформації в правосвідомості, стигматизації, упередженнями і відношенням до злочину.

За допомогою масового анкетування можна уточнити специфіку ставлення до тих чи інших проблем агресії і злочинів різних соціальних верств, спільнот, груп за територіальними, соціально-демографічними, віковими, професійними, освітніми чи іншими ознаками. І все-таки, головним недоліком є те, що масове анкетування – це дослідження скоріше не учасників кримінальних і агресивних подій, а ставлення до них суспільства, підґрунтя і сфери агресії. Одночасно маючи якісну операціоналізацію можливо досліджувати явища масового зараження, «інстинктів» і архетипів агресії і злочинів. Це питання досить докладно представлене в роботі Ф. Шереги «Соціологія права», а щодо української дійсності, унікальною є робота І. Рущенко.

Експедиційні джерела інформації

Експедиційні дослідження припускають дослідницьку роботу, підготовлених дослідників на місці досліджуваного об'єкта або в послідовності досліджуваного об'єкта (маршруті) з метою взаємної перевірки попередньої інформації (кабінетного дослідження), отримання конкретної інформації (метіса – конкретного знання), як «ґрунту», соціокультурного простору, психоісторичної сфери (особливо – соціокультурного і психоісторичного) і науково-метафізичних закономірностей (наукових концепцій), які втілюються спостереженням, візуальною соціологією в фіксації фактів, аналітичним дослідженням предметної сфери.

У експедиційній роботі особливу роль відіграє дослідницька концепція, яка повинна, на мій погляд, володіти єдністю і спрямованістю на конкретне знання (метіс), на знання особливого (технологій і механізмів), знання універсального (соціальних законів і закономірностей) в контексті формування офіційної державної влади і криміналу.

Далі наведу основні положення формування дослідницької концепції засновника експедиційного корпусу, кримінолога О. Мальцева.

5.2.5. Про користь дослідницької концепції (кримінолога О. Мальцева)

У ході дослідження філософії як системи виникли закономірні питання.

Три найважливіших з них наведемо нижче:

– для кого представлена дана філософія;

– як виглядає філософська конструкція;

– за допомогою чого створена ця конструкція (матеріал).

Більш простою мовою це можна описати так:

– яка система (наприклад, мова програмування);

– сам програмний продукт, який отримано;

– і користувач (споживач), який цю програму використовує.

Науковою мовою, ця система буде представлена так:

– Користувач – це «ґрунт», на який потрапляють філософські ідеї (величина змінна).

– Програмний продукт – це сама «конструкція філософії», яка є сама по собі, оскільки не є постійною величиною, вона змінюється (її можна змінювати так, як потрібно відповідно стану ґрунту).

– І сама мова програмування – це «середовище» (те, що стоїть над цим усім).

«... Представлена на сьогодні велика кількість думок, написаних праць, книг про південно-італійську кримінальну традицію і дали мені величезний поштовх для вирішення цієї наукової задачі. І те, що загальноприйнято вважати філософією, як такою філософією (як єдина система) не є, а є лише її елементом.

Елементами філософії при вирішенні поставлених завдань були виділені наступні:

1. Книга.
2. Мудрість у висловлюваннях.
3. Загадки і приказки.
4. Правила поведінки або кодекс.
5. Рівень ритуалів.
6. Інформація, що передається мудрість конкретних людей.
7. Філософська ієрархія. Має два стовпи: люди і рівні розуміння.
8. Люди, які чомусь вчать людину або ж щось демонструють.

9. Роль в філософії неземних містичних персонажів.

10. Роль долі в філософії даного регіону.

11. Мова, символізм, секретні мови.

Після виявлення елементного складу відбувається етап комплексування. До дослідження філософії півдня Італії (як до комплексного предмету дослідження) О. Мальцев підійшов з позиції п'яти дослідницьких концепцій:

– концепція дослідження філософії;
– концепція фатуму;
– концепція ретрансформації злочинця;
– вирішення парадоксу Ж. Бодріяра;
– концепція символьної психології.

Такий підхід і дозволив розробити цілісну психолого-філософську концепцію, яка викладена у двотомній монографії про філософію та психологію Півдня Італії. І висновки кожної з концепцій перевіряли один одного. Якщо усі концепції дають одні і ті ж висновки, то система може вважатися повністю валідною. Ключовою тезою парадоксу Бодріяра є «копія без оригіналу», або симулякр, термін, який сьогодні використовують більш активно. Симулякр фактично є основою нашої цивілізації, тому що людство живе в цьому парадоксі постійно. Так, Жан Бодрійяр зміг його виявити і описати, але не зміг пояснити, як і чому він виникає.

Наукова концепція, яка як система, вирішує парадокс симуляції (світ як сукупність симуляцій з втратою розуміння вихідного дійсного стану речей і прагнення до такого), дозволила визначити і досліджувати сам оригінал, працювати з першопочатком, відсікаючи фантомні копії, що в науковій роботі, в дослідженнях, при роботі з першоджерелами вкрай важливо. Це дозволяє не помилятися, а бачити об'єктивно, як все йде насправді, що є істинним, а що хибним ... ».

І в рамках дослідження філософії Півдня Італії авторам вдалося вирішити цей парадокс симуляцій і симулякрів, також відомий як парадокс Бодріяра.

Приклади О. Мальцева до застосування дослідницької концепції у вивченні мафії і ндрангети

«Наприклад, припустимо, один експерт розглядає мафію у 12 столітті, не маючи уявлення про сукупну конструкцію явища «мафія». Інший дослідник розглядає тільки історію 19-го століття, не маючи уявлення про те, що відбувалося в інші століття. Хтось вивчав мафію 16-го століття, не маючи розумінням про жодну з інших частин цієї конструкції. І парадокс Бодріяра полягає в тому, що при відсутності і незнанні даної конструкції, при нерозумінні того, що лежить спочатку в оригіналі, виникає якийсь «фантом», тобто, копія без оригіналу. Її також називають «симулякр», що є копією, яка не має оригіналу в реальності».

«Якщо розглянути, приклад, ндрангету в 12 столітті, в 16 столітті і в 19 столітті, потім всю отриману інформацію об'єднати в єдине ціле, то вийде якась «суміш», невизначена в часі, суміш даних, яка за фактом «в природі» не існує. Це і є фантом. Чому ж виникає ця суміш? Справа в тому, що при дослідженні найчастіше описується якась складова частина суміші або її видимі властивості, однак не враховується ні «ґрунт», ні «конструкція», ні «середовище». В силу цього, можна нерідко і в побуті спостерігати картину того, як три різні людини міркують про один і той самий предмет – наприклад, про те, як виглядає мафія або яка дана організація, – і кожен при цьому відстоює свою думку, як істинно вірну. Але як зрозуміти, хто з них має рацію? В даному випадку, слід запитати: «... Про який історичний період мафії йдеться?», оскільки у мафії, як кримінального явища, існує кілька періодів, і вони відрізняються один від одного. Отже, у них різні конструкції філософії. Завжди є оригінал – те, як було спочатку, коли середовище «запрограмувало» конструкцію в залежності від «ґрунту». Але історія йде далі, проходить час, відбуваються якісь зміни, і, припустимо, в 16 столітті середовище «перепрограмує» цю систему згідно зі змінами ґрунту в той момент часу. Так, виходить нова копія, яка вже відрізняється від оригіналу – тобто від конструкції 12-го століття. Так і виходить вже 2 мафії: мафія 12 століття як оригінал, і її копія – та, що піддалася змінам –

мафія 16-го століття. Отже, минув деякий час, відбулися певні історичні події, і в 1861 році виникла держава Італія, і до цього періоду ця система знову змінилася (середа «допрограмувала» конструкцію відповідно до змін ґрунту). І виникла ще одна, третя копія, що відрізняється від оригіналу – тобто «мафії» 12-го століття. Так виникло вже 3 різних мафії трьох різних періодів, і мафія 12 століття (оригінал) не дорівнює тій мафії, яка існувала вже в 19-му столітті».

На основі висновків по дослідженню двох типів організованої злочинності автор робить висновок: «І, якщо тепер ці 3 різних конструкції з'єднати разом, але не відділити одну від одної, виникає «фантом». Він не визначений за часом. Це копія без оригіналу. Те, чого в природі не існує. Це і є парадокс Бодріяра... ».

Наукова концепція, як система, вирішує парадокс Бодріяра, оскільки дозволяє досліджувати сам «оригінал, працювати з першопочатком, не звертаючи увагу на фантоми, відсікаючи фантомні копії, що в науковій роботі, в дослідженнях, при роботі з першоджерелами вкрай важливо. Це дозволяє не помилятися, а бачити об'єктивно, розрізняючи, що є істинним, а що хибним» [Мальцев О., Луньов В., 2020, с. 12-15]. Детальніше про методологію роботи експедиційного корпусу дивіться в роботі: Мальцев Олег, Луньов Віталій Філософія Півдня Італії. Дніпро: Середняк Т. К., 2020. 443 с.

Схема дослідницької концепції за академіком Г.С. Поповим, як механізм роботи вченого, виглядає так:

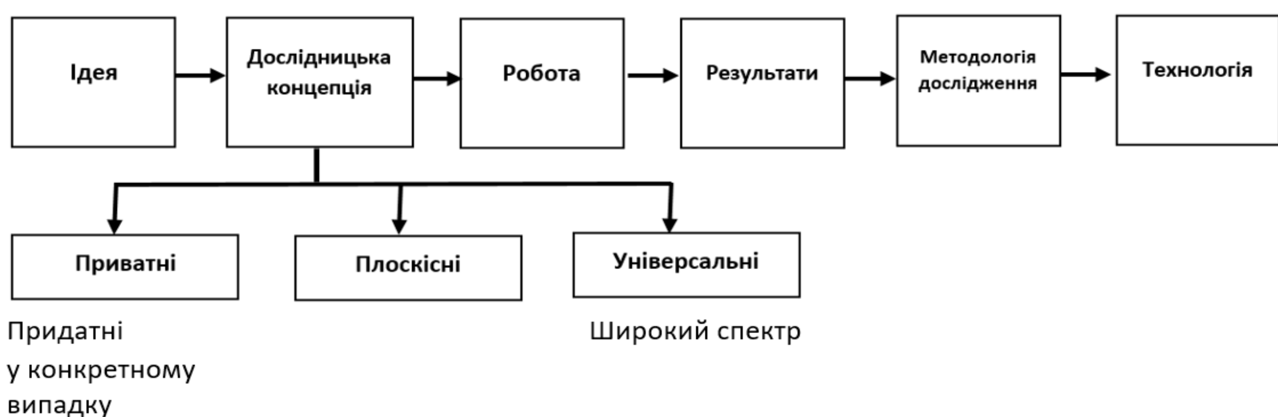

Рисунок 5.17 – Схема дослідницької концепції Г.С. Попова

Про користь дослідницької концепції:

– зберігає наукові відкриття;

– має багатофункціональну реалізаційну систему застосування;

– дослідницькі концепції можуть комбінуватися між собою, щоб відкрити таємниці минулого і майбутнього.

5.2.6. Комплексування кримінологічних концепцій

Складність і важкодоступність кримінологічної інформації призводить до підвищення вимог до об'єктивності, узгодження і перевірки джерел інформації, сегментації дослідження (за можливості використання різних каналів інформації і фактологічного матеріалу. Комплексування дослідницької концепції відбувається в збірці законів і закономірностей різних наук: у використанні міждисциплінарних (збірки конкретно наукових досліджень з різних предметних областей); крос-дисциплінарних (що перетинають і з'єднують різні дисциплінарні дослідження в систему і комплекс); метадисціплінарних зв'язків (виводять систему наукових досліджень на метарівень, що дозволяє перевірити концептуальну збірку комплексу і системи).

Ця збірка може відбуватися і в формуванні конкретно-соціологічних досліджень, оскільки в кримінології все більш гостро постає вимога відходу від обмеженості спеціалізованих наукових теорій для підвищення ефективності практично орієнтованих досліджень.

При цьому варто відзначити, що кримінологічне комплексування, не суперечить «класичним етапам» конкретно-соціологічного дослідження в формуванні методологічної та методичної його частин. Як зазначає Н. Черниш в загальному вигляді етапи проведення конкретно-соціологічного дослідження розгортаються в такій послідовності:

– Виявлення проблемної ситуації.

– Формулювання проблеми дослідження.

– Розробка програми конкретно-соціологічного дослідження.

– Проведення соціологічного дослідження.

– Аналіз отриманої соціологічної інформації.

– Підготовка науково обґрунтованих рекомендацій за результатами дослідження.

– Прогноз ситуації на майбутнє [Черниш Н., 2004, с. 411].

Підводячи підсумки зазначимо, що перед соціологом-кримінологом в стратегії і тактиці дослідження, в формуванні методологічної та методичної частини дослідження одними з ключових стоятимуть проблеми: доступності інформації, адекватного підбору джерел, їх збору та аналізу, як відповіді на питання посилення соціологічного дослідження та максимального усунення недоліків цих видів джерел, використання мультипарадигмальної, між- і крос і метадисциплінарної збірки, проблеми верифікації даних і результатів дослідження.

Література до розділу 5

Параграф «Теорії дослідження агресії та злочинності»

1. Головин Н.Н. Наука о войне: избранные сочинения. /Сост И.А. Вершинина Москва : Астрель. 2008. 1068 с.
2. Ярошевский М. Г. История психологии: От Античности до середины XX в. Москва : Академия, 1996. 416 с.
3. Лафатер Иоганн Каспар. Сто правил физиогномики. Пер. с немецкого Никиты Скородума. Москва : Мир Урании, 2008. 152 с.
4. Ломброзо Ч. Преступление. Новейшие успехи науки о преступнике. Анархисты ; Сост. и предисл. В.С. Овчинского. Москва : ИНФРА-М, 2004. 320 с.
5. Иншаков С.М. Криминология: Учебник. Москва : Юриспруденция, 2000. 432 с.
6. Случевский В.К. Итальянская школа криминалистов. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона* : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). Санкт-Петербург, 1890–1907. т. XIIIa (1894). С. 581-584. Электронный ресурс. URL: https://ru.wikisource.org/wikiЭСБЕ/Итальянская_школа_ криминалистов.

7. Ашаффенбург Густав. Преступление и борьба с ним : уголовная психология для врачей, юристов и социологов ; сост. и вступ. ст. В.С. Овчинского, А.В. Федорова. Москва : Инфра-М, 2013. 239 с.
8. Ферри Э. Уголовная социология. Москва : Инфра-М, 2018. 658 с.
9. Лист фон Ф. Задачи уголовной политики. Преступление как социально патологическое явление. Москва : Инфра-М, 2010. 110 с.
10. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. Москва : Инфра-М, 2017. 188 с.
11. Тард де Г. Преступник и преступление. Сравнительная преступность. Преступность толпы. Москва : ИНФРА-М, 2010. 391 с.
12. Robert Cario, Jocelyne Castaignède, Paul Mbanzoulou (2013). L'œuvre de Jean Pinatel, criminologue français (1913-1999). Electronic resource. URL: https://www.enap.justice.fr/sites/default/files/histoire_parcours13_pinatel_article_jean_pinatel_enap_2013.pdf (дата обращения 20.06.2021).
13. Histoire & Patrimoine pénitentiaire. Jean Pinatel criminologue 1913-1999. Electronic resource. URL: https://www.enap.justice.fr/histoire/ jean-pinatel-criminologue-1913-1999 (дата обращения 20.06.2021).
14. Scott Appelrouth, Laura Desfor Edles. Emile Durkheim. Foundations of the Classic Sociological Theory. *Scott Appelrouth; Laura Desfor Edles. Classical and contemporary sociological theory: text and readings*. Pine Forge Press, 2007. P. 101-102.
15. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии ; пер. с фр. и послесловие А.Б. Гофмана. Москва : Наука, 1990. 575 с.
16. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение ; пер. с фр., составление, послесловие и примечания А.Б. Гофмана. Москва : Канон, 1995. 352 с.
17. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд ; пер. с фр. с сокр.; под ред. В.А. Базарова. Москва : Мысль, 1994. 399 с.
18. Мертон Р.К. Социальная теория и социальная структура (фрагменты) ; под общ. ред. В.В. Танчера; реферативный перевод и вступ. статья В. Костинской. Киев : Ин–т социол., 1996. 112 с.

19. Sellin, Johan Thorsten. Culture conflict and crime. New York : Social Science Research Council, 1938. 116 p.
20. Sellin, Thorsten Culture Conflict and Crime. *American Journal of Sociology*. Volume 44, Number 1, July, 1938. P. 97-103. Electronic resource. URL: https://www.journals.uchicago.edu/doi/pdf/10.1086/217919 – https://doi.org/ 10.1086/217919.
21. Прозументов Л.М., Шеслер А.В. Криминология в США и странах Западной Европы. Томск : Томский филиал. РИПК МВД РФ, 1997. 30 с.
22. Кантер Д. Криминальная психология ; пер. с англ. Тарабанова Е.М. Харьков : Гуманитарный центр, 2021. 352 с.
23. Sutherland E.H. (1973 [1942]). Development of the theory. *K. Schuessler (Ed.). Edwin H. Sutherland on analyzing crime*. Chicago : University of Chicago Press. P. 13-29.
24. Sutherland E.H. (1973 [1943]). Wartime crime. *K. Schuessler (Ed.). Edwin H. Sutherland on analyzing crime*. Chicago: University of Chicago Press. P. 120-128.
25. Cressey D.R. (1960). Epidemiology and individual conduct: A case from criminology. *Pacific Sociological Review*. 3. P. 47-58.
26. Cressey D.R. (1960). The Theory of Differential Association : An Introduction. *Social Problems*. Volume 8. Issue 1. P. 2-6. Electronic resource. URL: https://doi.org/10.2307/798624.
27. Akers R.L. (1998). Social learning and social structure: A general theory of crime and deviance. Boston : Northeastern University Press.
28. Matsueda R.L., Heimer K. (1987). Race, family structure, and delinquency : A test of differential association and social control theories. *American Sociological Review*. 52. P. 826-840. Electronic resource. URL: http://dx.doi.org/10.2307/2095837.
29. Matsueda Ross L. Sutherland, Edwin H. (2010). Differential Association Theory and Differential Social Organization Encyclopedia of Criminological Theory.

Editors: Francis T. Cullen & Pamela. Sage Publications. P. 899-907. Electronic resource. URL: http://dx.doi.org/10.4135/9781412959193.n250
30. McCarthy B. (1996). The attitudes and actions of others : Tutelage and Sutherland's theory of differential association. *British Journal of Criminology*. 36. P. 135-151. Electronic resource. URL: http://dx.doi.org/10.1093/oxfordjournals.bjc.a014062.
31. Blumer H. (1939). Collective behavior. *R.E. Park (Ed.) Principles of sociology*. New York: Barnes & Noble.
32. Blumstein A., Cohen J. (1987). Characterizing criminal careers. *Science*. 237. P. 985-991.
33. Зонди Л. Каин: Образы зла ; пер. с нем. и ред. В. Джоса. Москва: «Когито-Центр», 2013. 215 с.
34. Комлев Ю.Ю. Теории девиантного поведения: учебное пособие. Казань : КЮИ МВД России, 2013. 302 с.
35. Шур Эдвин М. Наше преступное общество: Социальные и правовые источники ; пер. с англ. Ю.А. Неподаева ; с предисл. и под ред. чл.-кор. АН СССР В.Н. Кудрявцева. Москва : Прогресс, 1977. 326 с.
36. История компании «Эль-Аль» 70-е годы. Электронный ресурс. URL: https://www.elal.com/ru/About-ELAL/About-ELAL/History/Pages/Decade-70.aspx (дата обращения 12.06.2021).
37. Ginsburg Mitch. How to thwart a gunman at 29,000 feet, by the only pilot who ever did (24 March 2014, 2:14 pm). Electronic resource. URL : https://www.timesofisrael.com/how-to-defeat-airplane-terrorists-from-the-only-pilot-who-ever-foiled-a-skyjacking/ (дата обращения 12.06.2021).
38. Scott A. Bonn. The Birth of Modern Day Criminal Profiling (May 26, 2015). Electronic resource. URL : https://www.psychologytoday.com/us/blog/ wicked-deeds/201505/the-birth-modern-day-criminal-profiling (дата обращения 12.06.2021).

39. Viana Claudius James Brussel. O «Sherlock Holmes do divã» Electronic resource. URL : https://canalcienciascriminais.jusbrasil.com.br/artigos/ 323127699/james-brussel-o-sherlock-holmes-do-diva (дата обращения 12.06.2021).
40. Bestie Mensch (The Human Beast) – Thomas Müller. Electronic resource. URL : https://kalafudra.com/2009/03/23/bestie-mensch-the-human-beast-thomas-muller/ (дата обращения 12.06.2021).
41. Шалагин А.Е., Хрусталева О.Н. Теории преступного поведения: от истоков к современности. *Вестник Казанского юридического института МВД России*. 2018. Т. 9, № 4. С. 556-564.
42. Рущенко І.П. Соціологія злочинності : Монографія. Харків : Вид-во Націон. ун-ту внутр. справ, 2001. 370 с.
43. Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti. Vol. 31: Scar/Soc. / 1949. / XIX, ((Ripr. facs. dell'ed.: Roma, 1936/ 1026 p.

Параграф «Емпіричні дослідження агресії та злочинності»

1. Giovanni Gavetti, Jan W. Rivkin (2005). How strategists really think : Tapping the power of analogy. *Harvard Business Review*. Volume 83, Number 4. P. 54-63.
2. Катона Г. Кертес И. По следам преступления. Москва : Юридическая литература, 1982. 192 с.
3. Кантер Д. Криминальная психология ; пер. с англ. Тарабанова Е.М. Харьков : Гуманитарный центр, 2021. 352 с.
4. Brown Ryan Andrew, Helmus Todd C, Rajeev Ramchand, Palimaru Alina I., Weilant Sarah, Rhoades Ashley L., Hiatt Liisa (2021). Violent Extremism in America. Interviews with Former Extremists and Their Families on Radicalization and Deradicalization. RAND Corporation. 134 p.
5. Мальцев Олег, Лунев Виталий. Философия Юга Италии. Днепр: Середняк Т.К., 2020. 443 с.
6. Черниш Н. Соціологія : курс лекцій. Львів : Кальварія, 2004. 543 с.

РОЗДІЛ 6
ТИП СВІТОГЛЯДУ І СОЦІАЛЬНО ПРИЙНЯТНА / НЕПРИЙНЯТНА АГРЕСІЯ У СУСПІЛЬСТВІ

У книзі Лі Чайлда «Джек Річер, або Постріл» і однойменному фільмі головний герой Джек Річар, майор, відставний військовий дізнавач дає таку характеристику мотивації служби в армії: «В армію йдуть чотири типи людей. Для перших, як для мене, це сімейна традиція. Другий тип – патріоти, що рвуться послужити своїй країні. Третій тип – ті, кому просто потрібна робота. А до четвертого належать ті, хто хоче вбивати. Армія – єдине місце, де це можна робити легально».

Розуміння того, що відбуваються суттєві зміни в світогляді цілого покоління, і того, що це безпосередньо пов'язане з формуванням мережевих відносин, спільнот і субкультур, їх медіації (посередництва) в процесах виробництва і ділових комунікаціях, обміну, розподілу і споживання. Базові виробництва поступово насичуються автоматизацією, штучним інтелектом, ланцюжки поставок все більше інформатизуються, організації в багатьох галузях визначені світовим розподілом праці і замовленням комплектуючих для збірки та обслуговування в різних країнах, особливо в ІТ сфері.

Все це вимагає уважного соціально-філософського і соціологічного осмислення.

Спочатку зробимо коротку рекогносцировку генезису і стану історичних типів світогляду. Вони визначаються «історичними», в розумінні послідовності виникнення, при цьому історичність не означає, що попередній тип світогляду «зник». Він просто не домінує в суспільній свідомості, але іноді вони швидко, як в «калейдоскопі», змінюють один одного або створюють «неймовірні» конгломерати.

Оскільки мова йде про світогляд, розглянемо питання в послідовності специфіки світогляду; соціальної спільноти як носія світогляду (розуміючи, що в кінцевому рахунку носієм світогляду є конкретна людина); суб'єкти, які

формують смисли і суб'єкти, які ці смисли втілюють; сюжетні смислові одиниці; подія, що визначає динаміку смислів, і основний суб'єкт цієї події. Після визначення специфіки історичної домінації того чи іншого типу світогляду, визначимо контури перспективи і смисли майбутнього. Оскільки ми окреслили напрямок нашого дослідження перейдемо до викладу основного змісту.

Першим за походженням розглядається міфологічний тип світогляду, його особливістю є архаїчне опосередковане розуміння світу через колективне несвідоме в давніх типах – архетипах (К. Г. Юнг). Міфологеми одиниці, елементи міфу є єдністю реального і фантастичного. При цьому межа між потойбічним і поцейбічним відсутня [В.І. Воловик, 2002]. Людина за допомогою ритуалів як активний діяч впливає на міфічну сферу, вона належить як реальності, так і фантастичному світу. Одночасно можна відзначити божественну, героїчну і людську лінії оповіді, оскільки міфи – це продукт усної культури. Пряма усна передача інформації визначає міфічне. Так, щодо легенд, Мартін Бубер писав, що вони можуть бути джерелами дослідження віри і тих травм, які отримані колективно-родовою спільнотою. І поки легенди є актуальними для роду вони зберігаються, і навпаки, зникають при появі офіційного хронологічно впорядкування. «Легенда – це найбільш бажаний спосіб фіксації поточної історії, але тільки до тих пір, поки родове життя сильніше державного порядку ... Лише тільки останній виявиться сильнішим за перше, хронікально-впорядкована написана історія, яка виникла знову, зазвичай відтісняє в тінь колись популярні народні форми» [Зонди Л., 2013а, с. 38].

Носіями міфічного світогляду є територіальні спільноти – села, селища, поліси. Обмін легендами відбувався на торжищах, святах, там, де соціальна комунікація і розповіді будили фантазію, інтерес, і вражали. У розгляді суб'єктів осмислення міфічного світогляду в усно комунікативній культурі ведучі позиції в осмисленні займали жерці, а у практиці міфозастосування – старійшини, вожді і правителі.

У подіях, що визначають динаміку соціальних відносин, основними міфічними засобами були чари як зв'язаність реальних і чарівних (фантастичних)

сюжетів і архетипів. Суб’єктом-діячем цього чарівництва ставав чарівник і герой.

Другим за часом походження є релігійний історичний тип світогляду. У релігійному світогляді відбувається подвоєння світу на потойбічний і поцейбічний (В. Воловик) і людина вже не впливає ритуалом на потойбічний світ. Якщо в міфічному світогляді можливі навіть подорожі героїв в підземний світ, хоч і з ризиками і великими складнощами, то в релігійному світогляді таку подорож описано тільки у Данте в колах пекла в супроводі архангела Михаїла і Вергілія.

Зв’язок з духовним світом відбувається як партиципація у вигляді або проекції (наприклад, Яхве Моїсея носив характеристики його володаря «авелізованого Каїна» по Л. Сонді [Зонди Л., 2013a, с. 115-116; Зонди Л., 2013b, с. 22] або інкорпорації (Бог в серці духовної людини).

Релігія як «зв’язування» в соціальних інститутах мала свою соціальну спільноту, найчастіше монархічну або автократичну державу, оскільки здійснювалося в тих чи інших співвідношеннях державної і теократичною влади. Як мінімум це проявлялося в сакралізації влади або протилежним процесом була секуляризація церкви. Носієм релігійного світогляду, що закріплює в сакральності ієрархії і устрою влади (а, іноді, десакралізації її, і все одно в боротьбі за владу). Відзначимо і основних суб’єктів осмислення.

Такими суб’єктами осмислення сакралізації в її основних одиницях осмислення – теологемах, були священики, а вірозастосовниками – проповідники і лицарські релігійні ордени.

Комунікативна культура передачі смислів пройшла етапи від манускриптної (передачі і перепису джерел, а часто й їх ідеологічних змін), а пізніше, в першодрукованій культурі текстів – однією з основ для утворення церковних шкіл та університетів. Водночас форматувався міфологічний світогляд в напрямку синтезування в релігійний. Так для неписьменних віруючих ця трансформація здійснювалася через традицію усної передачі – проповіді і візуального мистецтва, що тиражувалося в скульптурах і фресках, а пізніше в гравюрах-відбитках.

Основними подіями, що смисловизначають динаміку, були дива. Диво є подією, що вражає уяву і уявлення про смисл, і в релігійному світогляді таку роль грала символічна психологія, в центрі якої образи-уявлення віри. Символічна психологія, спиралася на колективне несвідоме, але вже моделювала і обґрунтовувала механізми впливу – як сакралізацію і духовну «геометрію» соціокультурної поведінки і діяльності.

Суб'єктами чуда як події ставали святі, чудотворці, які визнавалися церквою і монархією. Ряд святих показує все різноманіття основних теократичних типів від святих королів і царів, патріархів і священиків, воїнів, мучеників і т.д.

З філософським, і тим, що виріс з нього, науковим світоглядом, завжди пов'язували вільнодумство і пошук раціональних основ знання, мудрості. Філософський світогляд формувався як в полісах, так і в релігійному носії – монархічній державі, але став домінуючим світоглядом в епоху Відродження, сформувавши проект Нового часу, проект науки. Основні ідеї царства розуму і мудрості визначалися ідеалами мудрості, істини, справедливості, людино і державо центризму. Ці ідеї довго пробивали собі дорогу. Основна збірка ідей відбувалася у відстоюванні ролі громадянина і городянина, оскільки відносини громадянської спільноти вимагали раціональної аргументації, доказів практикою і результатів пошуку законів і закономірностей.

Основними суб'єктами осмислення ставали філософи і вчені, які здійснювали теоретичну і практичну діяльність. При цьому користувачами знань стали інженери, державні діячі та підприємці, перші в створенні дослідних зразків і моделей, другі в створенні системи виробництва і комерціалізації. Національна держава, відкидаючи сакралізацію влади, здійснювала пошук єдності в поділі і балансі влади, одиницями сенсу ставали раціонально обґрунтовані моделі.

Основними подіями, що визначають динаміку смислів, були відкриття, які здійснював вчений новатор. У поділ влади і сфер життєдіяльності держави з'явився цілий ідеологемний і контекстуальний ряди прототипів новаторів в економіці, політиці, культурі, техніці, військовій справі і т.д.

Саме національні держави стали основними двигунами індустріального і мас-медійного суспільства з переходом від друкованих (газети, зовнішня реклама) до радіо, телебачення, тобто до технічних засобів масової інформації.

Сучасний перехід через діджиталізацію від мас-медіа до референтної контактно-масової комунікації в соціальних мережах і відцифровування основних носіїв смислів, образів. При цьому емоції визначили комунікативну основу нового світогляду, в якому знаходили місце і попередні типи світогляду, і, в той же час, формувалася своя специфіка. Носіями цього світогляду стали наддержавні утворення у вигляді соціальних мереж, пошуковиків, банків даних, таких як Вікіпедія тощо.

Якщо раніше припускали, що це буде інформаційно-когнітивний світогляд, то зараз виходячи з істотної специфіки це, скоріше, інформаційно-пошуковий світогляд, який формує свої смисли і практики, як, власне, і поділ праці з переважанням процесу пошуку інформації та контенту, формується в напрямку цього пошуку. Цей світогляд ґрунтується на суспільстві споживання і гіперреальності, але не зводиться до них, що геніально передбачене та проаналізоване Ж. Бодріяром.

Оцифровані смисли складають величезну Інтернет пам’ять з бібліотеками, архівами, виставковими залами, і навіть цирками (те, що школа О. Мальцева-Г. Попова відносить до статичних блоків пам’яті) зі своїми запасниками і платними залами. В цих блоках оцифрованої інформації можливі спотворення і потрібна верифікація. Одночасно інформація передається споживачеві у вигляді потоку і стрічок, або за допомогою пошукових систем зі своїм рейтингом презентації результату (за який ведеться особлива боротьба). Все це вимагає від споживача – користувача, юзера постійного ковзання, серфінгу, інформаційно-територіальною локалізацією в соціальних групах і спільнотах.

Основою інформаційно-пошукового світогляду є не знання, але інформація (ін-форма), новизна, емоції і враження потоку відомостей, часто без знання. Інформаційно-пошукове новинне мислення знаходиться під домінацією афектів і емоцій, спроби їх раціоналізувати в концепції емоційного інтелекту, поки в практиці стрічок і потоків не дуже успішне.

Йде відкат у доповненому і віртуалізованому цифровому середовищі до неоміфічного, до того, що Умберто Еко позначив як неофеодалізації, в образах раннього середньовіччя з локалізацією і роздробленістю, з неожерцями-експертами і старійшинами.

Суб'єктами осмислення інформаційно-пошукового світогляду є медійники (в тому числі суб'єкти соціальних мереж – блогери, експерти, інстаграмщики, Амбасадори сайтів і фірм, і т.д.) і ті, хто застосовує контент, якими є контекстуальні і тематичні стратеги, рекламники, маркетологи, таргетологи, SMMники, яких я позначаю як інформаційні та мережеві технології, підкреслюючи їх цілеорієнтовані, алгоритмічні, тиражовані і штучні характеристики діяльності.

Основні події, що визначають динаміку цього світогляду, є «ньюси», нові контенти, (нове, що привертає увагу), їх одиницями є контентогеми, суб'єктами контенту і контексту є ньюсмейкери, які в першому наближенні діляться на привабливу повсякденність і, рутинізацію потоку інформації, екстремальну катастрофічність, екстремальні девіації, субкультурні спільноти.

Мережеві технологи, інформаційно-пошуковий світогляд формують свою неоміфічну і неорелігійну прототипологію: хейтер, троллер (в міфології клікуші), «викривачі фейків» (прототип інквізиторів і цензорів), астротурфери (інтернет-зазивали), блогери (герої, юродиві і блазні інформації) пранкери і шахраї (трикстери) і т.д.

Раціоналізація починає заміщатися афектацією і мімесісом (наслідуванням) мас в емоційному зараженні. Чутливість визначає крайні форми емоції – катастрофізація свідомості, яка приходить на місце ідеології безпеки та ризику в суспільстві споживання. Інформаційно-пошукова система в структурі економіки займає нішу надприбутків, в обміні, розподілі, швидкості доставки індивідуалізованих, масово-афективних ланцюжках споживання з посередництвом інформаційно-пошукових оцифрованих систем.

Для розуміння формування майбутнього і перспектив розглянемо також крайні негативні екстреми, прикордонні характеристики.

У міфологічному світогляді майбутнє визначається як ненаукова форма антиципації (випереджаюче відображення) – пророцтво, що пов'язано з традицією усного опису кінцевої події, пов'язаної з діючими персонажами. Вкрай негативним вважається усе, що визначається як зло, у вигляді ворога, чужого, лиходія, порушника обітниць, потоку мороку і жаху (у греків і римлян це ріка Стікс), а також підземного світу. Так, ріка Стікс приводила до безпам'ятства і забуття навіть богів, що не стримали своїх присяг і обітниць, на сім років. Сам підземний світ в аналітичній психології К.Г. Юнга, був скоріше відображенням витіснених страхів, тіньової сторони психіки людини. Найчастіше в міфах як відзначав Фрейзер присутній природний катаклізм, наприклад, міф про потоп, міфи про відплату і т.д. Ці катаклізми визначають образи страхів. У релігійному світогляді майбутнє визначається прозрінням, одкровенням, пророцтвом, найбільш яскраві образи комунікації ще на етапі манускріптної передачі знань. Наприклад, що визначено, в ісламі – як «Мактуб» – «так сказано в книзі», передбачається в книзі долі.

Багато дослідників як раз стверджують, що послідовність і хронологія Біблії і Корану визначили історизм релігійного мислення – його лінійність. Так одна з гіпотез, наприклад пояснення самої спекулятивної книги пророцтв Нострадамуса розглядається як твердження зворотного подієвого ходу пророцтв в Біблії. Майбутнє визначене есхатологією, з апокаліпсисом, зі страшним судом і відродженням. Крайні форми страху представлені у вигляді відплати за гріх як страшний суд, ці образи представлені візуально, у образотворчості церковного живопису, наприклад, у І. Босха «Сім смертних гріхів і чотири останні речі» і П. Брегеля старшого «Сім смертних гріхів» і «Сім чеснот (справ милосердя)». У цих роботах, особливо у І. Босха, страх формувався образами хвороби, смерті, страшного суду з виходом в рай чи пекло (в якому страшні монстри здійснюють відплати за гріхи).

У філософському і науковому світогляді майбутнє визначається прогнозуванням і науковою фантастикою – науковими видами антиципації, науково обґрунтованими припущеннями про майбутнє. Пік наукової (точніше науково-технічної прогностики припав на 70-80 роки XX століття.

Таблиця 6.1

Концептуалізація типу світогляду (Лепський М.А., 2021)

Тип світогляду	**Інституційний масштабний носій, який формує середовище**	**Система смислів**				**Сфера агресії**	
		Подія	*Суб'єкт смислу*	*Суб'єкт практик і смислу*	*Сюжетна одиниця, елемент*	*Соціально прийнятна агресія*	*Соціально неприйнятна агресія*
Міфологічний	Поселення, село, поліс, територіально-родова спільність	Чари	Жрець (чарівник)	Старійшина, вождь	Архетип, міфологема	Герой, воїн	Набіги, вороги, лиходії, варвари
Релігійний	Монархічна держава і церква як інститут сакралізація влади	Диво	Святий (чудотворець)	Проповідник, місіонер	Прототип (життєпис), теологема, догма	Іррегулярні і регулярні війська, державні пірати (капери, пірати, корсари), офіцери і солдати на службі монарха або церкви, інквізиція	Бунти, безчинства, лиходії, розбійники, пірати на свій страх і ризик; противники держави, єретики
Філософський і науковий	Національна держава, наука як раціоналізатор влади	Відкриття, нове знання	Вчений, новатор філософ	Інженер, інноватор	Прототип-модель, ідеологема, закономірність	Збройні сили держави, військово морський флот, військово-повітряні і аерокосмічні сили, правоохоронці.	Несправедлива війна, злочин, збройні сили противника, терористи, злочинці
Інформаційно-пошуковий	Наддержавні структури, Інтернет як інститут інформаційної глобалізації, афективної-інформатизації	Ньюс, (нова інформація, новий контент)	Ньюсмейкер, медійник (в тому числі блогер)	Соціально-інформаційний технолог (-SMMник, інтернет маркетолог і рекламіст, IT-технолог, програміст і т.д.)	Неоміфологічний архетип, тематична міфологема.	Інформаційне право і захист приватної і суспільної практики, Інформаційні війни, інформаційні війська, інформаційні найманці.	Репутаційні війни, плітки, чутки, фейки, інформаційний шлак (хейтер, троллер, боти і т.д.), інформаційне піратство і хакерство.

Вкрай негативні екстреми розглядалися як наукове моделювання прогнозів-попереджень глобальних криз, погроз загибелі всього людства в результаті світових воєн, природних та технологічних катастроф. Відповідно, формувалися теорії «глобального похолодання», «глобального потепління», ядерної зими, епідемій, поширення масових видів зброї і т.д. Саме ці теоретичні напрямки дозволяли світу утриматися в холодній війні між двома світовими системами без масштабних катастроф і формувати діалог між ними.

Сучасний інформаційно-пошуковий світогляд, заснований на афективно-інформаційній міфології визначений поверненням до архетипів на глобальному рівні і їх тиражуванням у віртуальному світі, іноді повертається до ненаукових антиципацій експертів, інформаційних та мережевих технологів в катастрофізації свідомості, емоційній афективності, яка привертає увагу і утримує її, в формуванні паніки і «зараження», в наслідуванні і депривації як інформаційно маркетингових стратегій в соціальних мережах. І це найважливіша складова гіперреальності – катастрофізація свідомості. Вона заснована на страху смерті від глобальних загроз, які можуть носити науково-раціоналізований характер глобального масштабу, але не бути об'єктивно, науково дослідженими. Різноспрямовані масштабні загрози терористичного, військового, природного, соціального, біосоціального (надприродного), техногенного характеру все частіше носять афективно-ажіотажні властивості катастроф гіперреальності.

Необхідно відзначити, що пандемія COVID 19 мала як медичні реальні наслідки, так і інформаційно діджиталізовані – з активізацією он-лайн технологій, інформаційного замовлення доставок, фізичного дистанціювання, формування інформаційно-пошукової нормальності.

Висновки і перспективи подальших досліджень

Підведемо підсумки, інформаційно-пошуковий світогляд, як неоміфічна гіперреальність має свою специфіку складання просторів міфічного, релігійного і філософсько-наукового світоглядів, при цьому пов'язана з афективно-інформаційною міфологією, як поверненням до архетипів на глобальному рівні і їх тиражуванням у віртуальному світі, поверненням до ненаукових антиципацій експертів, інформаційних та мережевих технологів в катастрофізації свідомості,

що володіє найбільш сильним (емоційно-афективним ефектом) залучення уваги і його утримання, При цьому катастрофізація свідомості визначена інформаційною панікою і «зараженням» в наслідуванні і депривації, що часто стає інформаційно-маркетинговою стратегією в соціальних мережах. Одночасно формується і прототипологія інформаційно пошукового світогляду в суб'єктивній складовій: медійники та інформаційно-мережеві технологи. Динамічні події, визначені увагою до інформаційного потоку і стрічки, позначені як новий контент і його основними суб'єктами є ньюсмейкери.

Пошукова спрямованість спрощує і робить поверхневим ковзання уваги і актуалізує пам'ять до поверхневих події, а збірка уваги відбувається у інформаційних повідомленнях, що відхиляються від норми і катастрофізації свідомості. Катастрофізація свідомості заснована і експлуатує страх смерті від глобальних загроз, які можуть носити науково-раціоналізований характер глобального масштабу, але не бути об'єктивно, науково дослідженими. В результаті основною суперечністю інформаційно-пошукового світогляду є боротьба наукового пошуку істини і інформаційного пошуку афективних вражень і постправди, що обов'язково буде розглянуто у подальшій науковій перспективі досліджень.

Література до розділу 6

1. Воловик В.І. Вступ до філософії: навч. посібник. Запоріжжя : Просвіта, 2002. 160 с.
2. Зонди Л. Моисей: Ответ Каину ; пер. с нем. и ред. В. Джоса. Москва : «Когито-Центр», 2013. 175 с.
3. Зонди Л. Каин: Образы зла ; пер. с нем. и ред. В. Джоса. Москва : «Когито-Центр», 2013. 215 с.

РОЗДІЛ 7
ВЕРБАЛЬНА АГРЕСІЯ І «ОТРУЙНИЙ» РЕСЕНТИМЕНТ: АВЕЛЬ НА СЛУЖБІ У КАЇНА АБО МОЇСЕЯ

Дослідження вербальної агресії є недостатньою, в тому випадку, коли люди обмежуються лише констатацією факту, що це словесна (тобто не фізична) і, начебто, якось, навіть не така небезпечна агресія, або просто уточнюють, що вона буває відкрита або прихована. Одночасно глибокі дослідники розуміють, що слово, як відображення другої сигнальної системи, є не менш небезпечним або розвиваючим, володіє конструктивною чи деструктивною (шкідливою) спрямованістю. Культура усної передачі, на другій сигнальній системі, без особливої складності може переходити в першу фізичну.

Значно складніше йде справа з тим, що реалізується у вербальній і текстовій агресії. І тут, на наш погляд, варто звернутися до питань таких спонукань як етика і мораль в значенні глибинної психології Ліпота Сонді, яку він прекрасно розкрив в образах Каїна і Моїсея як відповіді Каїну. Одночасно опосередковано в дослідженні знаходився образ Авеля, з одного боку, як друга сторона прояву Каїна – об’єкт заздрості, помсти, вбивства і гріхопадіння Каїна, з іншого боку, як етап слухняності після вбивства наглядача, втечі і слухняності пастуха у Моїсея, що випереджає етап становлення теократичного діяча і чудотворця.

Але і в першому і в другому випадку Авель не став об’єктом дослідження сам по собі і розвиток цього прототипу, обумовлено тим, що він не став жертвою злочину і помсти, але реалізує у своєму житті свої базові характеристики. Наведемо лише таблицю за критеріями, які виділив Ліпот Сонді, і за якими він порівняв Каїна і Моїсея, ми додамо характеристики Авеля, для розуміння читача, про що йде мова.

Друге завдання, яке ми вирішуємо в нашому дослідженні це механізм реалізації основних установок як ставлення до світу, інших людей і до себе і характеристик, які формують і формуються в цих відносинах.

Дослідження Авеля як слухняного, жертовного, виконавчого прототипу, приводить нас до повернення проблеми ресентимента, як складного комплексу зі своєю специфікою спонукань і «двигунів». Тому розглянемо основні тенденції ресентимента як деформованої авелізації, відсутності визнання своєї слабкості і компенсації її гіперреальністю каїністичного характеру.

На наш погляд, існує два напрямки авелізації з різними основами і проявами: авелізація від слабкості, яка веде до ресентименту і, власне, ресентимент є головним формуючим процесом;

Авелізація від сили, як шлях подолання, в якому вдосконалення йде по шляху посилення, ґрунтуючись на таких характеристиках Авеля як відповідальність і дисципліна ставить каїністічну деструктивну енергію на службу розвитку і формує шлях Моїсея, шлях конструктивної агресії.

Проблему ресентимента в філософії підняв Фрідріх Ніцше, який після видання роботи «По той бік добра і зла» написав другу роботу, як відповідь на хвилю критики і звинувачень. Ця відповідь стала спонукальною силою роботи «Генеалогія моралі» в дослідженні ресентимента.

У соціології значний внесок в дослідженні цього питання здійснено Максом Шелером, на результати дослідження якого ми будемо неодноразово звертати увагу.

Ресентимент як складний комплекс переживань має свої характеристики, етапи становлення і механізми.

У ресентименті можна в якості основних складових виділити наступні аспекти:

Афективна складова, наявність таких афектів як помста, гнів, заздрість, ненависть, підступність (які не подолані і не реалізовані).

Меморіальна складова як інтенсивне переживання і циклічність повторення цих емоцій (як спогад і переживання відчування), емоції носять негативний відтінок ворожості, злість незалежна від активності «Я».

Силова складова, проявляється в нестачі сили, в слабкості як неможливості відповісти на ситуацію і, як наслідок, слабкість проявляється в імпульсивності афектів, які без розрядки циклічно повторюються, а неміч заснована на ґрунті страху підлеглого (в соціально статусних відносинах) або на відповідальності перед соціокультурними нормами і страхом санкцій, як відсутності навичок відстоювання своєї соціальної та особистої позиції, думок, інтересів без програшу і без ескалації конфлікту.

Ціннісно-світоглядна складова, яка проявляє процес компенсації слабкості через переорієнтацію афективної енергії з ситуації та її вирішення на обґрунтування і створення норм виправдання і удар доводиться на реальні цінності. Це відбувається через неможливість задовольнити спрагу ворожості, змінюючи цінності через світ фантазій або брехню і самооману.

Як писав Ф. Ніцше: «– “Я нічого не бачу, але тим більше я чую. Це крадкий, підступний, ледь помітний шепіт і нашіптування у всіх кутах і закутках. Мені здається, що тут брешуть; кожен звук липне від цукрової ніжності. Слабкість слід перебрехати в досягнення, це безперечно – з цим положення таке, як Ви говорили”, –

– Далі!

– “а безсилля, яке не віддає, – в «доброту»; боязку підлість – в «смиренність»; підпорядкування тим, кого ненавидять, – в «слухняність» (саме тому, про кого вони говорять, що він наказує це підпорядкування, – вони називають його Богом). Необразливість слабкого, саме боягузтво, якого у нього вдосталь, його жебрацтво, його неминуча доля бути завжди очікучим отримує тут занадто лагідне ім’я – «терпіння», воно настільки ж добре зветься чеснотою; невміння помститися за себе називається небажанням мстити, може бути, навіть прощенням («бо вони не відають, що творять, – тільки ми відаємо, що вони

творять!»). Кажуть також про «любов до своїх ворогів» – і пітніють при цьому”.» – (1 розділ, 14 фрагмент) [Ніцше Ф., 2012. Т. 5, с. 263]

У цій складовій ресентимент проявляється як знецінення достоїнств і результатів інших, те, що в психоаналізі З. Фрейда називається «кастрація», у Ф. Ніцше «повстання рабів в моралі», у Макса Шелера «девальвація цінностей».

Помста чи інша форма ворожості витісняється в фантазію або відбувається помста часто уявним ворожим ставленням, при зовнішній демонстрації лояльності. Георг Зіммель акцентував увагу на життєвий потік «абсолютно цілісний і безперервний, і ми, лише підійшовши до нього з заздалегідь упередженим поняттям, викроюємо з нього той чи інший шматок, який становить, однак, настільки ж невід’ємну його приналежність, як і будь-яка інша його частина, що протікає між будь-якими моментами часу. Якими б не були відносно різькими кордони між окремими вчинками, на які зовні розділяється наша поведінка, внутрішнє життя все ж не складається з брехні, потім – мужнього рішення, потім – розбещеності, потім доброчинності і т.д., але утворює безперервну плинність, в якій кожна мить є цілим, що безупинно оформляється, перетворюючим цілим, де жодна частина не може бути різко відмежована від іншої і де кожна частина виявляє свій сенс лише всередині і з точки зору всього цілого» [Зиммель Г., 2006, с. 28].

«Безперервною цілісністю належить здійснити даний усезагальністю, разом з цим життям, ідеал себе самого, сутність якого ... не зводитися до загального доброго умонастрою», що ... потребує додаткових норм ... Морально необхідний вчинок «потрібний лише в силу своєї приналежності до цілісного ідеально визначеного життя. Бо обов’язок передбачає завжди можливість (що так чи інакше розуміється) відповідності або невідповідності йому нашої дійсності». [Зиммель Г., 2006].

Варто відзначити і протилежне – неповноцінність вимушення, що виходить з фрагментарності людини, яка втратила або не здобула цілісність, неповноцінність особистості, яка намагається знайти цілісність в ресентименті, в уявному обов’язку, а не в практиці соціального вчинку.

Макс Шелер акцентує увагу, не погоджуючись з Г. Зіммелем, що оцінювання благородної людини не ґрунтується на порівнянні себе з іншими, підкреслює важливий схоплений істотний момент і відрізняє благородну і підлу людину: «Те, що Зіммель називає позицією «благородства», полягає в тому, що ціннісно-порівняльний «вимір» моєї цінності і цінності іншої людини ніколи не стає основною умовою для осягнення моєї власної цінності і цінності іншого і що цей вимір ніколи не обмежує і не піддає змістовній селекції ті цінності, які осягаються мною і іншим ... Саме природне почуття власної гідності, що супроводжує «благородну людину», як тонус – м’язи, дозволяє їй спокійно вбирати в себе все різноманіття змістів і форм позитивно цінного, яке є в інших людях, і «бажати» їм того ж – вільно і щедро, без тіні заздрості. Усвідомлення того, що в універсумі позитивно цінного ще більше, наповнює «благородну людину» радістю і робить світ в її очах ще більш гідним любові, ніж раніше» [Шелер М., 1999, с. 28].

Подібне розуміння подолання і розрядки ресентимента у благородних людей стверджує і Ф. Ніцше. «Сам ressentiment шляхетної людини, якщо вона оволодіває ним, здійснюється і вичерпується в негайній реакції; тому вона не отруює; з іншого боку, її, як правило, і зовсім не буває там, де вона неминуча у всіх слабких і немічних. Невміння довгий час серйозно ставитися до своїх ворогів, до своїх лих, навіть до своїх злодіянь – така ознака міцних і цільних натур, в яких превелика пластична, відтворююча, зцілююча і стимулююча забудькуватість сила ... Така людина одним ривком струшує з себе безліч гадів, які окопуються в інших; тільки тут і можлива, допустивши, що це взагалі можливо на землі, – справжня «любов до ворогів своїх». Як багато поваги до своїх ворогів несе в собі благородна людина! – а така повага і виявляється вже мостом до любові ... ».

Для розмежування механізму оцінювання благородного і підлого Макс Шелер вводить поняття почуття власної гідності. Він так пише про це оцінюванні: «Почуття власної гідності, властиве «шляхетній людині, яке вона не

зводить до особливих почуттів окремих якостей» – і тут він продовжує лінії цілісності Георга Зіммеля, так само відносячи її до складової сутності і буття.

«Саме тому, порівнюючи, вона може спокійно констатувати, що інший «перевершує» її в тій чи іншій «здібності», та і взагалі – у всіх здібностях. Це анітрохи не применшує природженого почуття цінності власного буття, яке не потребує того, щоб його доводили і виправдовували якимись успіхами або здатністю їх домагатися, а в крайньому випадку може бути лише ними «перевірено». Навпаки, глибинний корінь «підлості» (в точному смислі слова) полягає в тому, що відчуття власної гідності і гідності іншого засноване тільки на схоплюванні відносини між власною цінністю і цінністю іншого, а також в тому, що взагалі ясно усвідомлюються тільки ті якості, які представляють собою «можливі» диференційні значення між власною цінністю і цінністю іншого» [Шелер М., 1999, с. 29].

Георг Зіммель, і слідом за ним Макс Шелер, акцентують увагу на шляху гідної людини як шляхетної, самоцінної людини і сфери її аксіології – перевірки через об’єктивний світ цілісної людини і шлях підлості – оцінювання через інших людей (основа заздрості, ревнощів і прагнення до конкуренції).

Особистісна складова ресентимента відбувається через ціннісне ставлення ворожості як збірки внутрішнього світу і відносин між людьми, які часто прикриваються мімікрією (докладніше про соціальної мімікрії див у роботі А.С. Лобанової [Лобанова А.С., 2004]). Ресентимент як відношення засноване на знеціненні інших, ворожості, слабкості як особливого способу вразливості, брехливості часто формує стійкі характеристики людини, а відкладена реалізація негативної енергії стає ілюзорними цінностями самообману.

На мій погляд, найбільш наочним ресентимент, як «отруйне відношення» агресії, виявляється в «методі Трістана» з фільму-екранізації «Собака на сіні» 1977 року, коли замість визнання ситуації відбувається знецінення іншої людини.

Поради Трістана з фільму
«Собака на сіні» (1977)
муз. Г. Гладкова, сл. М. Донського

Все це так – архітектура.
Вас від недуги вилікую,
Ви мені довіртеся, як лікарю,
Допоможе вам моя мікстура.

На дівчат дивіться з потрібної точки,
Наливайте з медової бочки,
Тільки дьогтю додавайте до меду.
Вникнути попрошу в мою методу:

Якщо ви на жінок занадто ласі,
У принадах шукайте недоліки.
Стане відразу все набагато простіше:
Дівчина струнка, ми скажемо: мощі!

Розумницю ми назвемо потворою,
Добру оголосимо навіженою.
Ласкава – стало бути, липучка,
Тримає себе строго – значить, злючка.

Назвемо кокетливу повією,
Скажімо про веселу – під мухою.
Пухкенька – скоро лопне з жиру,
Щедру перехрестим в марнотратку.

Ну, а бережлива? – охрестимо в сквалигу!
Якщо маленька? – Зростом з фігу!
Якщо росла? – Тоді верзила!
Через день, дивись,
Через день, дивись,
Через день, дивись,
Любов охолола!

Соціальна складова ресентимента формується в стосунках людей з людьми, і формує відносини людей, як ставлення до себе, до інших людей і до світу, з афективною ворожістю, яка занурюється в структуру особистості і світогляд. При цьому людина включена в структуру різних масштабних соціальних груп та спільнот, а в процесі цілеспрямованої діяльності до масштабних суб’єктів або в неусвідомленому, несвідомому – до масштабних мас. Саме ця включеність, яка відображена образом слухняного і жертовного Авеля, робить з одного боку, можливими масштабні соціальні зміни – розвиток, в значенні прогресу, з іншого боку, і негативні соціальні зміни, масові вбивства, соціальні і техногенні катастрофи.

У соціальній складовій відображаються не тільки питання обов’язку як відповідальності та дисципліни по відношенню до особистості як цілісності, а й до суспільства, як писав Георг Зіммель «вже в обов’язку кожного окремого вчинку лежить відповідальність за всю нашу історію» [Зіммель Г., 2006, с. 58].

Ресентимент Авеля варіативний, оскільки фрагментований окремими вчинками в соціокультурному обов’язку, у виправданні соціокультурними прийнятними нормами своєї відповідальності і слухняності, своєю жертовністю. При цьому в цих діях відбувається, власне, масштабування сили складових, соціальних суб’єктів, соціальних груп, спільнот, інститутів, товариств, оскільки

саме дисципліна, відповідальність і старанність дозволяють змінювати світ навколо себе. Одночасно неусвідомлені дії повинності, часто зняття з себе відповідальності за кінцевий результат при наявності дисципліни, веде до виправдання підпорядкованістю і старанністю антигуманних дій масштабних соціальних суб'єктів, як то геноцид чи соціоцид, військові злочини або злочини перед людством.

Ресентимент часто пов'язаний з бунтом, «страшним і нещадним», і в цьому питанні важливим є з'ясування його відносин з депривацією. У соціальних відносинах ресентимент є родовим процесом по відношенню до соціальних процесів депривації (спочатку депривація розглядається як неповноцінність і нестача чого-небудь). Проблема депривації стала класичною в соціології в результаті робіт С.А. Стоуферра, Р.К. Мертона, Т.Р. Гарра [Гарр Т.Р., 2005].

До розуміння депривації дуже близьким, а точніше родовим, є розуміння ресентимента в соціальних відносинах.

Макс Шелер «Максимально сильний заряд ресентимента повинен бути в такому суспільстві, де, як у нас, майже рівні політичні права і, відповідно, формальна, публічно визнана соціальна рівноправність сусідить з величезними відмінностями у фактичній владі, у фактичному майновому стані і у фактичному рівні освіти, тобто в такому суспільстві, де кожен має «право» порівнювати себе з кожним і «не може зрівнятися реально». Тут абсолютно незалежно від індивідуальних характерів і переживань в самій структурі соціальності закладений потужний заряд ресентимента, з яким суспільству доведеться рахуватися. З цим фактором поєднується інший, завдяки якому мстиве почуття тим швидше переходить в ресентимент, чим довше цей стан триває, безперервно відчутним як непідвладний волі стан «ображеності»; у чому більшою мірою образа сприймається як доля» [Шелер М., 1999, с. 21].

Отруйний ресентимент пов'язаний не тільки з соціальним рівнем, в цій соціальній складовій, але й з онтологічним буттєвим рівнем заперечення іншої людини як такої, як того, хто не включений в його соціальні відносини. Цей ресентімент зараз особливо видно в соціальних мережах в коментарях під

постами тих чи інших авторів, коментатори намагаються «вбудувати себе» в чужий пост, але обов'язково для них значущий, часто не розуміючи сенс або трактування автора, піддавшись тільки на афект резонансу того чи іншого словосполучення. Насправді вони демонструють партиципацію до «невідформатованого їх точкою зору» і критикою ситуації. Особливо ресентиментна критика притягається до відомих людям.

З цими явищами пов'язане те, що Макс Шелер визначав як найсильніший, «отруйний» ресентимент «заздрість, спрямована на індивідуальну сутність і буття іншої особистості: екзистенціальна заздрість. Вона немов безперестанку нашіптує: «Все я тобі можу пробачити, тільки не те, що ти існуєш і що ти є істота, яка ти є, тільки не те, що не я є те, що є ти; що «Я» не є «Ти»! «Така заздрість з самого початку немов би позбавляє іншу особу права на існування, яке сприймається як «гніт», «виклик», применшення до незначних розмірів власної особистості» [Шелер М., 1999, с. 25]. Для ілюстрації автор наводить екзистенціальну позицію «ворога» маючи на увазі Гете, коли пише:

«Ти ображений ворогами?
Але як же можуть бути друзями
Ті, для кого докір живий
Не тільки ти – весь вигляд твій».

Розгляд ресентимента і його соціальної форми депривації відображає особливості формування гіпперреального світу підлеглих, але таких, що прагнуть в безсиллі до свободи Авелів. Тому зупинимося на основних типах реалізації профілю Авеля, як можливих напрямків його розвитку.

Ресентиментний шлях – це шлях слабкості Авеля, цілком доповнюється зовнішнім керівником Каїном, «вбивцею», який використовує ресентиментний тип відносин в технологіях «пліток», «чуток», «хейтерства, «троллінгу», в цілому «чорних» мережевих технологіях інформаційних воєн. Цей процес особливо актуалізується, якщо є умови анонімності ресентимента, що резонує з фантастичним світом відкладених афектів і гіперреальності ворожості – «весь світ йде на мене війною» (В. Цой).

Ресентиментно близьким до цього шляху є – шлях фарисеїв, крикунів і критиканів. Цей шлях Макс Шеллер визначив як шлях «відступника», в реалізації ресентимента без подолання слабкості, так реалізується шлях критики попереднього, не з метою вирішення проблем і досягнення нового, але помсти і знецінення попереднього, критика заради зловтішання і задоволення руйнування, заперечення не тільки того, що віджило, але і того, що володіє позитивним потенціалом життя. Це те, що відображено в першому куплеті «Інтернаціоналу» (Музика: П'єр Дегейтера. Слова: Аркадій Якович Коц) з вибірковим втіленням у ресентименті. Нагадаємо ці слова:

Вставай прокляттям затаврований,
Весь світ голодних і рабів!
Кипить наш розум обурений
І в смертний бій вести готовий.

Весь світ насильства ми зруйнуємо
До основ, а потім
Ми наш новий світ побудуємо,
Хто був ніким той стане всім!

У цій революційній пісні перша частина характеризує афекти формування ресентимента – аж до масового підйому і «кипіння розуму», але є і зняття напруги ресентимента через дію – «смертний бій». Друга частина, цілком характеризує резонанс з ресентіментом критика і відступника «весь світ насильства ми зруйнуємо до основ», ось тільки на відміну від революціонерів-діячів (Моїсеїв або Каїнів) ресентиментний тип будівництво нового світу буде заперечувати, саботувати або делегувати комусь. Ця третя частина, будівництва нового відрізняє ресентимент від подолання. Будівництво на відміну від руйнування для них нецікаве, дратує і позбавляє фарисеїв і критиканів задоволення. Зате четвертий процес приймається – «хто був ніким – той стане всім», оскільки саме в цьому відображається логіка перебудови цінностей і прагнення до швидкісного соціального ліфту з самих низів – «нікого» до самого верху – «всього». «Встати усім будучи ніким» – ось мрія ресентимента.

Відступники завжди зображують «жертв попереднього режиму», а оскільки вони тепер у більшості, що перемогла «нікого», своє безсилля вони доповнюють репресивним апаратом насильства держави (часто тоталітарного) або бунту мас (як стихії безсвідомого). При цьому помилкове відчуття сили безсилих реалізується в «наклепах за очі», стукацтві, анонімках, доносах, плітках і чутках – в дорозі підлих (використовуючи термінологію Г. Зіммеля) Цей шлях масовізації ресентимента є основою різних видів терору і репресій. Знецінюються будь-які позитивні якості і результативність, аж до фізичного знищення гідних, які не перебувають в етиці і цінностях світогляду рабів. Шлях фарисеїв – це не тільки шлях повстання рабів, тих, що не мають світогляду вільних людей, а й шлях ресентимента з соціальним статусом, але безсилим в масштабуванні розвитку. Ця невідповідність безсилих і некомпетентних людей реалізується в ресентиментному шляху використання апарату насильства. Як в «Новому завіті» фарисеї використовують машину насильства Римської імперії для збереження статусу «жерців», в знищенні Ісуса Христа руками римлян, обґрунтовуючи гіперреальну карту свого світогляду «перших серед рабів». Цей шлях отруйного ресентимента Авель на службі Каїна, цей шлях близький до шляху Каїна, вбивці, який вбиває не сам, а з допомогою тексту, рішення, які масштабуються через інститут насильства, наприклад, державний.

Існує і шлях нікчеми, екзистенціальне знецінення ресентимента спрямоване при цьому не тільки на інших, але і на себе. Наведемо приклад, який дав у майстерному описі малолітньої злочинності після другої світової війни у Франції Ромен Гарі в творі «Велика барахолка», в якій чітко простежується оціночна метафізика ресентимента як «нікчемності» і анонімності. Найчастіше кримінологія подібну метафізику розглядає за допомогою теорії диференціальних асоціацій Сазерленда.

Кейс вивчення ресентимента «нікчемності» і «відступника»

Дозвольте, юначе, дати вам пораду: будьте вище. Паріть, юначе! Розкрийте крила і паріть, співвідносьте свої дрібні неприємності з нескінченністю, з астральним простором, з вселенською метафізикою, тільки тоді ви усвідомите справжній масштаб всіх наших цінностей. Все це мікроскопічні речі, чуєте, юначе ... – Він підняв палець. – Мі-кро-ско-пі-чні! Зрада, геройство, злочин, любов – все це, юначе, при правильній перспективі, при широкому горизонті стає до смішного незначним. Прямує до нуля! Зникає! – Він подався до

мене. – Потрібно тільки скласти систему поглядів, а потім змінити кут зору. Візьмемо, наприклад, таке поняття, як совість. Совість – штука громіздка, незручна, вона змушує вас нести важкий тягар, адже вірно? Припустимо, отруїли ви ненароком ціле сімейство, наприклад, грибами. Поки ви будете дивитися на це очима людини, істоти з пороху земного, інакше кажучи, з пилу, ви, зрозуміло, будете страшно переживати, вас замучить совість, ви більше ніколи в житті не доторкнетеся до грибів. Але встаньте духом, юначе, перенесіться на інший рівень, розширте свій кругозір до масштабів Сонячної системи та подивіться вниз, на Землю, – і ви вже нічого не відчуєте. Немає більше жодної совісті, ніяких грибів і ніяких людей в помині – все людство, якщо дивитися в мій метафізичний телескоп, – всього лише маленький плювочок, який, запевняю вас, нічого не варто взяти і стерти. Вам відразу стане легко, тягар провини розтане, і ви будете вільні робити все, що завгодно ... чуєте, юначе: все, що завгодно! Не будемо уточнювати. Ось це і є справжня свобода. Коли не відчуваєш нічого, крім якогось умиротворення, нічого, нуль емоцій, священний Ганг, нірвана! Коли ви подорослішаєте і станете часом відчувати тривожний свербіж, ознака совісті, що прокинулася, жваво злітайте на вищий рівень. Рекомендую вам зараз же приступити до вивчення метафізики, юначе, це приємне і повчальне заняття. У нашому суспільстві, з його великими досягненнями і сантехнічними спорудами, метафізика прямо-таки б’є ключем і розливається, як я вже сказав, священним Гангом. Воно вбирає її всіма своїми порами, а коли просочується наскрізь, починає виділяти. Особисто я виливаю метафізику з ранку до ночі – по роботі потрібно, і щасливий, коли вдається гарненько нею заправитися. Відніміть у мене метафізику – і що залишиться? – Він знизав плечима. – Що, скажіть на милість, залишиться? Жалюгідний старий, за яким суд та тюрма плачуть, ось і все. Доводиться вибирати: або поліція, або метафізика. Ну, тобто це я не про себе кажу, а так ... взагалі ...

Вандерпут замовк. Брат з сестрою дивилися на нього з подивом .. Напевно, не звикли до таких одкровень. А старий взяв гумовий кружечок і став гидливо розглядати.

– Так ось, – продовжував він, – найголовніше – це осягнути споконвічне співвідношення величин. Зіставте, кажу вам, себе з нескінченністю, з астралом, з Богом – я, зрозуміло, вживаю це слово в найширшому сенсі, – немає нічого більш втішного, ніж метафізичне усвідомлення своєї нікчемності. Братство нулів-одинаків, де кожен порожнистий нуль підпирає сусіда і кожен сам по собі, суспільство нулів, любов між нулями, зяяння, порожнечі, ніщо – до чого ж чудово, чесне слово!

Він старанно облизав і заклеїв конвертик, висякався вхолосту, але шумно і тривожно, потім зацьковано подивився на всі боки, ніби дивуючись, як це він тут опинився.

– М-да ... Так до чого це я, а, Леонс? – запитав він.

– От уже не знаю, – відповідав Леонс, дивлячись на нього в упор. – З вами ніколи не знаєш, що до чого. Все у вас темно, заплутано, наперекосяк, шкереберть, задом наперед і догори ногами.

– Мабуть, так, – сказав старий, із задоволенням погладжуючи вуса.

– Ви, тату, великий майстер виляти і петляти. Стежити за вами – пропаща справа. Женешся, женешся – і все по колу, а наздоженеш – ви знову дременули.

Старий схвально кивав і вичищав чорним довгим нігтем лівого мізинця бруд з-під нігтя правого вказівного.

– Вас не схопиш. Вас ніколи ніде немає. Ви вмієте сховатися, випаруватися ... Правда, Жозетте?

– Правда, – відгукнулася дівчина. – Інколи і дивитися-то на вас ніяково – здається, чиниш недобре.

– А це тому, – старий урочисто підняв жовтий від тютюну палець, – що у мене таке єство – не переношу, коли на мене витріщаються. На мене не можна дивитися, мені це протипоказано. Та й всі ми такі – не виносимо, щоб на нас дивилися. У житті важливо бути непомітним.

Він збив картуз на потилицю, смикнув себе за вус і, вперто дивлячись у бік, направив на мене брудний палець:

– Запам’ятайте, юначе, головне в житті – не опинитися в потрібному місці в потрібний час, ось і вся премудрість. Треба, підібравши живіт і не відкидаючи тіні, спритно пробиратися крізь хащі років, щоб ні за що не зачепитися. Так воно все влаштовано. А зробити це можна тільки в поодинці. І ніяк інакше! Життя – як вбивство, тут спільників мати небезпечно. Важливо, щоб тебе не спіймали на гарячому як такого, що живе на цьому світі. Можете не вірити, юначе, залежить лише від вас, але тисячам людей це вдається. Вони залишаються невидимками, в цілковитому розумінні слова невидимками! До них просто-напросто не пристає доля – не прилипає. Вони її минають. Чули вислів «людська доля»? Так ось, вона їм не дістається. Доля з них – як з гуся вода. Обливає їх тепленьким душем, але вони непромокають. Такі люди вмирають у глибокій старості, зовсім дряхлими, уві сні, і це їх перемога! Вони всіх обдурили! Їх ніхто не помітив! Це диво! Жити невидимкою – велике мистецтво, запам’ятайте, юначе, запам’ятайте сьогодні, зараз. Весь час пригинатися, перевіряти, чи немає дощу, перш ніж висунути носа на вулицю. Весь час озиратися, прислухатися, чи не йдуть за тобою слідом, намагатися стати ма-ахоньким-малесеньким, ось такусенькім! Бути і по правді пилом! Знаєте, юначе, я переконаний, що якщо бути гранично обережним, то навіть смерть вас не помітить. Обійде стороною. Упустить. Важко помітити чоловічка, який добре сховався. Можна дожити собі розкошуючи до похилого віку, але, зрозуміло, потайки. Життя, юначе, запам’ятайте міцно-міцно, – це виключно питання маскування. Якщо не порушувати маскування, все піде найкращим чином. Дивіться, адже будь-який поважний старець щасливо уникнув своєї молодості. Молодість – небезпечна штука. Страшно небезпечна. Уникнути її важко, але можна. Наприклад, вашому покірному слузі це вдалося. Ви ніколи не думали, юначе, які колосальні запаси розсудливості і обачності потрібні для того, щоб проскрипіти ... ну, хоч до п’ятдесяти років? А мені вже цілих шістдесят! Фе-но-ме-нально! Адже життя безперервно вас переслідує, труїть, розставляє капкани, спокушає, стрибає вам на шию ... раз – і готово! – не встигнеш охнути, як ти вже живеш і дихаєш, а там, дивись, раздишався, увійшов у смак – і все, пиши пропало! .. Деякі, юначе, так шалено закохуються в життя, що готові померти, аби з ним не розлучатися. Ось ваш покійний батюшка ... втім, гаразд, не будемо. Я не кажу, що треба обірвати всі зв’язки зі світом – ви скажете, це неможливо, і будете, звичайно, праві, – але хоча б звести їх до мінімуму. Вдихати рівно стільки повітря, скільки потрібно, щоб не задихнутися. Повітря – найлютіший ворог! Їм-то життя вас і заманює і охмуряє. Тільки-но набереш повні легені повітря – зараз же рвонеш вперед. І все, пиши пропало!

Ромен Гарі «Велика барахолка»

Наступним в шляху слабких є шлях «каїнізованого Авеля» – шлях шахрая, який подібно Фламбо в творах Честертона, не вбиває, але психологічно знущається над жертвами шахрайства – несе під пахвами поліцейських або знущається над ними в своїй невловимості. На цьому шляху ресентимент повторюється, але розряджається «шахрайством», тобто повністю не подоланий, але володіє шляхом демонстрації іншим своєї переваги в акті брехні і обману. Тут навантаження Каїна трансформується у Авеля через ворожість обману, як дія переваги при високій ймовірності (або уявлення про неї) або можливості поразки в прямому конфлікті.

Наступний шлях – це шлях подолання слабкості. У чудовому фільмі «Управління гнівом» 2003 року у чудовій грі Джека Ніколсона і Адама Сендлера комедійно показано перехід головного героя до конструктивної агресії, до захисту свого життя, особистості, досягнень і любові. Це ілюстрація шляху Авеля в посиленні особистості, як постановка надзавдань і за допомогою конструктивної агресії, подолання себе, відстоювання своєї самоцінності, як підвищення рівня сили і результативності. На цьому шляху Авель визначає дисципліну, відповідальність, служіння, а відповідь Каїна – Моїсей визначає організацію життя і її рішучість як інкорпорацію духовно цінного – «Бог в серці» і власну дієздатність в масштабних суб'єктах конструктивної спрямованості. Прототипом цього шляху є шлях лицаря, сходження – в релігійному значенні Святого Георгія (Юрія) Переможця (в концепції копінга О. Мальцева).

Це шлях подолання не тільки слабкості Авеля, а й тяги до вбивства Каїна, в селекції сили і рішучості, дисципліни і відповідальності, у двотактності «каїнізованого Авеля» – як посилення і підвищення рішучості, і зняття конфлікту підвищення агресивності і етичних норм – у формуванні конструктивної агресії.

Окремо відзначимо і шлях Моїсея, «авелізованого Каїна» (за Ліпотом Сонді), який від вбивства наглядача (у відновленні справедливості), біжить і виконує роль послуху пастуха у жерця (етап авелізації) і виконує волю Бога не як проекцію, а як інкорпорацію («Бог в серці»). Це шлях, який відповідає в концепції копінга О. Мальцева – шляху Святого Михаїла, що перекладається «як Бог». У Ліпота Сонді – це шлях історичного діяча-теократа. При цьому розглядається саме символічне значення подолання як реального, так і потенційного «вбивці» (в психотерапевтичному або соціально-технологічному сенсі). На цьому шляху безсилля Авеля і його ресентимент долається як прощення, шлях любові, каяття як жертовність сил і зусиль, підвищення рівня дієздатності і результативності в розвитку людини і суспільства.

При використанні інструментальних осей агресії необхідно відзначити таке. Ресентимент має не тільки прихований прояв, але можливим є і його прямий прояв – інвектива, образа і звинувачення, з метою нанесення шкоди

честі, гідності, репутації людині або організації, руйнування фізичного (психосоматичного), психічного, соціального або духовного здоров'я і дієздатності.

Я в ресентименті як складному комплексі переживань виділяю такі складові: *афективна складова*, наявність таких афектів як помста, гнів, заздрість, ненависть, підступність (які не подолані і не реалізовані); *меморіальна складова* як інтенсивне переживання і циклічність повторення цих емоцій (як спогад і переживання відчування), емоції носять негативний посил ворожості, злість незалежні від активності «Я»; *силова складова*, виявляється в нестачі сили, в слабкості як неможливості відповісти на ситуацію і як наслідок слабкість проявляється в імпульсивності афектів, які без розрядки циклічно повторюються; *ціннісно-світоглядна складова*, яка проявляє процес компенсації слабкості через переорієнтацію афективної енергії з ситуації і її вирішення на обгрунтування і створення норм виправдання і удар доводиться по реальних цінностям, в порівнянні себе з іншими і знеціненням гідних, це відбувається через неможливість задовольнити спрагу ворожості , змінюючи цінності через світ фантазій або брехню і самообман. Ресентимент як комплексний процес є проявом «шляху підступного» (Ф. Ніцше, Г. Зіммель, М. Шелер) і його подолання визначає «шлях гідного». Крайня форма шляху «підступного» – екзистенціальний ресентимент як позбавлення іншої особи права на існування в системі цінностей в одночасному применшенні своєї особистості до рівня нікчеми.

У співвідношенні прототипів (Авеля, Каїна, Моїсея) виділені наступні напрямки реалізації **в шляху слабких**: *ресентиментний шлях* – це шлях слабкості Авеля, цілком доповнюється зовнішнім керівником Каїном, «вбивцею», який використовує ресентиментний тип відносин в технологіях «пліток», «чуток», «хейтерства», «троллінгу», в цілому «чорних» мережевих технологіях інформаційних воєн; *шлях фарисеїв*, крикунів і критиканів, цей шлях Макс Шеллер визначив як шлях «відступника», в реалізації ресентимента без подолання слабкості, так реалізується шлях критики попереднього, не з метою

вирішення проблем і досягнення нового, але помсти і знецінення попереднього, критика заради зловтіхи і задоволення руйнування; шлях «каїнізованного Авеля» – шлях шахрая, що не вбиває, але психологічно знущається над жертвами шахрайства, в цьому шляху ресентимент повторюється, але розряджається «шахрайством», тобто повністю не подоланий, але володіє шляхом демонстрації іншим своєї переваги в акті брехні і обману;

У реалізації **шляху сильних** виділені: *шлях «лицаря»* – як шлях подолання слабкості, не тільки слабкості Авеля, а й тяги до вбивства Каїна, в селекції сили і рішучості, дисципліни і відповідальності, у двотактності «каїнізованого Авеля» – як посилення особистості, як постановка і рішення надзавдань, і підвищення рішучості, і зняття конфлікту підвищення агресивності і етичних норм – у формуванні конструктивної агресії; шлях державного діяча, шлях Моїсея, «авелізованого Каїна» (за Л. Сонді), який пройшов через етапи подолання Каїна, послух Авеля до інкорпорації теократії (інкорпорації «Бог в серці») або холікратії (цілісності суспільства).

Колективний Авель, не тільки знаходиться на службі «справжніх буйних» Каїна або Моїсея, в своїй соціальності, адаптивності, слухняності і жертовності служить масштабуванню деструктивної або конструктивної агресії, а й реалізується в ресентименті, як «отруйному світогляді», того, що Ф. Ніцше називав «повстанням рабів» в знеціненні результативності гідності, що активізувалося в розвитку Інтеренет-інститутів інтерактивної масової інформації, соціальних мережах, блогах і т.п., в напрямку формування троллінгу, буллінгу, інвективи і т.д.

Література до розділу 7

1. Ницше Ф. К Генеалогии морали (пер. К. Свасьяна). *Ницше, Фридрих. Полное собрание сочинений: В 13 томах* ; Институт философии. Москва : Культурная революция, 2005. Т. 5: По ту сторону добра и зла. К генеалогии морали. Случай «Вагнер»; пер. с нем. Н.Н. Полилов, К.А. Свасьян. 2012. С. 230-381.

2. Зиммель Г. Индивидуальный закон (К истолкованию принципа этики). *Зиммель Г. Избранные работы* ; пер. с нем., сост. А. Жаровский; ред. А. Юдин. Киев : Ника-Центр, 2006. С. 11-60.
3. Шелер М. Ресентимент в структуре моралей. Санкт-Петербург : Наука, Университетская книга, 1999. 231 с.
4. Лобанова А.С. Феномен соціальної мімікрії. Київ : Ін-т соціології НАНУ. 2004. 300 с.
5. Гарр Т.Р. Почему люди бунтуют. Санкт-Петербург : Питер. 2005. 462 с.

РОЗДІЛ 8
АГРЕСОРИ: БІОФІЛИ VS НЕКРОФІЛИ, СУБ'ЄКТ ЖИТТЯ VS СУБ'ЄКТ СМЕРТІ VS ЖЕРТВА

8.1. Агресори: проблеми поведінки і суб'єктності

Дослідження агресії, її конструктивних і деструктивних проявів звертає увагу на зміщення смислів з готовності в екстремальній ситуації робити «крок назустріч» до садизму і жорстокості; зі смислу сили як благодіяння, наприклад в роботі П. Брегеля старшого до насильства, як злочину.

У той же час проблематика насильства, як негативного прояву агресії та узаконеного насильства як захищеної правом агресії, як відображення сили і безсилля має в соціальних відносинах, досліджуваних соціологією агресії найважливіше значення.

Насильство неодноразово опинялося в центрі дослідження різних філософів давнини та сучасності, які відстоювали ту чи іншу позицію, приймаючи або відкидаючи насильство, визначаючи свободу насильства або обмежуючи його. Насильство і агресія перебували в центрі уваги таких науковців, як З. Фрейд, К. Хорні, Е. Фромм, К. Лоренц, Р. Берон, Д. Річардсон та ін. Однією з перших узагальнюючих робіт з проблеми психології агресії людини стала робота Р. Берон, Д. Річардсон «Агресія» (в англійському варіанті «Людська агресія») [Берон Р., Ричардсон Д., 1997].

Для розуміння проявів агресії корисним є опис агресії Бассом в характеристиках: фізична – вербальна, пряма – непряма, активна – пасивна.

Ми в цій класифікації не згодні з визначенням активної і пасивної агресії – про це ми вже писали в параграфі, в якому визначалося поняття агресії. Оскільки агресія узагальнює як біологічні та соціокультурні форми поведінки, так і діяльність, тому вона за визначенням активна, відмінністю є лише внутрішня активність і зовнішня, закритість або прихованість і проявленість, відкритість. Тому другий критерій в класифікації Басса вимагає зміни, як і вдосконалення

власне розмежування на фізичну і вербальну, оскільки і тут немає критеріальної точності, як можливості виміряти агресію.

Таблиця 8.1

Характеристики агресії за Бассом

Тип агресії	Приклади
Фізична – активна – пряма	Нанесення іншій людині ударів холодною зброєю, побиття або поранення за допомогою вогнепальної зброї.
Фізична – активна – непряма	Закладка мін-пасток; змова з найманим вбивцею з метою знищення ворога
Фізична – пасивна – пряма	Прагнення фізично не дозволити іншій людині досягти бажаної мети або зайнятися бажаною діяльністю (наприклад, сидяча демонстрація)
Фізична – пасивна – непряма	Відмова від виконання необхідних завдань (наприклад, відмова звільнити територію під час сидячої демонстрації)
Вербальна – активна – пряма	Словесна образа або приниження іншої людини.
Вербальна – активна – непряма	Поширення злісного наклепу або пліток про іншу людину
Вербальна – пасивна – пряма	Відмова розмовляти з іншою людиною, відповідати на її питання і т.д.
Вербальна – пасивна – непряма	Відмова дати певні словесні пояснення чи пояснення (наприклад, відмова висловитися на захист людини, яку незаслужено засуджують)

На наш погляд, необхідно додати засновану на «вербальності» і «невербальності» психічну і соціальну агресію, при цьому ми враховуємо, що в психічній і соціальній агресії існує як фізична і вербальна, так і опосередкована медійна складова (які можуть включати фізичні, вербальні і текстові складові). Удосконалення типології агресії пов’язане, перш за все, з формуванням інформаційно-пошукового, діджиталізованного неоміфологічного світогляду і нових форм агресії, в якій початкові приклади використовуються з типології Басса, як ті, які перевірені практикою і показали свою ефективність в аналізі. Вони, в розгляді окремо, є недостатніми для подальшого вивчення форм агресії, оскільки можуть не тільки бути пов’язаними один з одним, але і в різній мірі комплексуватися (об’єднуватися в комплекс) в різних форм агресії.

Таблиця 8.2

Типологія агресії (Лепський М.А., 2021)

Тип агресії	Приклади
Фізична – відкрита – пряма	Нанесення іншій людині ударів холодною зброєю, побиття або поранення за допомогою вогнепальної зброї.
Фізична – відкрита – непряма	Закладка мін-пасток; змова з найманим вбивцею з метою знищення ворога
Фізична – прихована – пряма	Прагнення фізично не дозволити іншій людині досягти бажаної мети або зайнятися бажаною діяльністю (наприклад, сидяча демонстрація)
Фізична – прихована – непряма	Відмова від виконання необхідних завдань (наприклад, відмова звільнити територію під час сидячої демонстрації)
Вербальна – відкрита – пряма	Словесна образа або приниження іншої людини.
Вербальна – відкрита – непряма	Поширення злісного наклепу і пліток про іншу людину
Вербальна – прихована – пряма	Відмова розмовляти з іншою людиною, відповідати на її питання і т.д.
Вербальна – прихована – непряма	Відмова дати певні словесні пояснення чи пояснення (наприклад, відмова висловитися на захист людини, яку незаслужено засуджують)
Текстова – відкрита – пряма	Текстова дискримінація людини, її приниження і удар по основним ідентичностям в текстовій формі.
Текстова – відкрита – непряма	Поширення неправдивої інформації про іншу людину, соціальну групи, організацію, спільноту
Текстова – прихована – пряма	Відмова спростовувати неправдиву і хейтерську інформацію про людину соціальну групу, організацію, спільноту.
Текстова -прихована-непряма	Відмова перевіряти хейтерську або неправдиву інформацію, знімати емоційну пристрасність і незаслужене звинувачення людини, відмова захисту від текстової інформаційної атаки) соціальної групи, організації, спільноти.
Психічна – відкрита – пряма	Знищення психічної стійкості людини атака психічного здоров’я.
Психічна – відкрита – непряма	Вплив на психічний клімат навколо людини, створення ситуації нетерпимості до особистості.
Психічна- прихована – пряма	Психічне ігнорування спілкування і взаємодії з людиною, її потреб, інтересів і т.д.
Психічна-скрита-непряма	Відмова в підтримці психічного розвитку та допомоги людині, що опинилася в ситуації психічної агресії.
Соціальна – відкрита – пряма	Дискримінація, сегрегація та геноцид (соціоцид) особистості, соціальної групи, спільноти в агресивних діях.
Соціальна – відкрита – непряма	Руйнування репутації, соціального капіталу і «особи» (соціально-рольової значущості) особистості, соціальної групи, спільноти.
Соціальна – прихована – пряма	Негативна стигматизація, формування образу «ворога», використання «мови ненависті» до особистості, соціальної групи, спільноти.
Соціальна – прихована – непряма	Відмова від позитивної конструктивної комунікації та взаємодії з особистістю, соціальною групою, спільнотою.

Насильство в процесі формування особистої перспективи носить суб'єктивний характер, отже, залежний від позиції людини, її спрямованості, володіння ситуацією і позитивної сили волі (безволля або негативного свавілля).

Насильство як деформація особистості, що визначає деформацію соціальної перспективи, як викривленого кута зору на розвиток себе, оточуючих людей і суспільства. Деформація особистості визначає як специфіку прийняття рішень, так і специфіку виконання і втілення тих чи інших рішень. Тому деформації особистості особливо небезпечна у випадках досягнення цими людьми влади приймати і реалізовувати рішення або в ситуаціях нестійкості складної системи, коли визначається напрям розвитку (точка біфуркації в теорії синергетики). У ситуації нестійкості соціальної системи рішення однієї людини може змінити хід історії.

Крайня форма прояву деформації особистості, яка проявляється в насильстві, вивчалася Е. Фроммом у роботі «Некрофіли і Адольф Гітлер». **Некрофілія** – це крайня форма деформації особистості, яка насильство визначає в якості безумовної форми досягнення своєї любові до мертвого. Розширення некрофілії проявляється як цілісна тенденція деформації соціальної перспективи, оскільки відображає єдність людей у злі. Динамічна зміна соціальної картини світу некрофілією направлена на збільшення деструктивного компонента, на обмеження міри життя тільки існуванням, руйнування одушевлення і одухотворення життя, а значить скорочення душевності і духовності в соціальній дійсності. Некрофілія як тенденція формування деформованої соціальної перспективи вимагає об'єднання біофілії у добрі, готовності біофілії «припиняти агресію мечем», протистояти некрофілії. Кінцева форма деформації особистості завжди має можливість керувати більш масштабними соціальними суб'єктами, про це доказово, на прикладах етології писав К. Лоренц, стверджуючи, що маси йдуть за лідером, що відхиляється від норми. Протилежним поняттям по відношенню до «некрофілії» є поняття «біофіліі». **Біофілія –** це крайня форма розвитку особистості, яка захист і розвиток життя визначає в якості безумовної форми досягнення своєї любові до живого.

Крім крайньої форми деформації особистості, не менш важливим у вивченні деформації особистості, що впливає на соціальну перспективу, є проблема невротичного прагнення до влади, яку поставила і ретельно проаналізувала учениця З. Фрейда – К. Хорні.

Карен Хорні досліджувала два основні шляхи заспокоєння від тривожності. *Перший шлях – це пошук любові і прихильності, заспокоєння, як шлях посилення контакту з іншими. Інший шлях – це пошук влади, престижу і володіння, заспокоєння через ослаблення контакту з іншими і зміцнення власного становища.*

Прагнення влади відрізняється у нормальної людини і невротика. Відчуття влади може виникати у нормальної людини в результаті реалізації її переважаючої сили, чи то фізичної сили або здатності, чи розумових здібностей, або зрілості і мудрості. Її прагнення до влади може бути викликано також певною особливою причиною, пов'язаною з родиною, політичною або професійною групою, батьківщиною або науковою ідеєю. Однак невротичне прагнення до влади народжується з тривожності, ненависті і почуття власної неповноцінності. Інакше кажучи, нормальне прагнення до влади народжується з сили, невротичне – зі слабкості. Карен Хорні описує умови невротичного прагнення до влади, як зняття тривожності. Це культурна значимість престижу і влади; наявність неможливості або нездатності зняти тривожність шляхом любові і прихильності; можливість використовувати владу і престиж як канал витіснення ворожості.

Невротичне прагнення до влади характеризується такими проявами. По-перше, невротик буде прагнути керувати іншими, а також контролювати себе. Він хоче, щоб не відбувалося нічого, що не схвалювалося б ним або чого він не був би ініціатором. По-друге, це прагнення наполягати на своєму. Нетерплячість тісно пов'язана з цим аспектом прагнення до влади. Ще одне відношення, яке утворює прагнення до влади, – це прагнення ніколи не поступатися, не здаватися. Погодитися з чиєюсь думкою або прийняти пораду, навіть якщо вона вважається правильною, сприймається як слабкість, і одна думка, щоб так вчинити, викликає роздратування. Додатковою особливістю, яка виникає в результаті нав'язливого

бажання домінувати, є не здатність людини встановлювати рівноправні відносини. Якщо вона не стає лідером, то відчуває себе повністю втраченою, залежною і безпорадною. Вона настільки прагне влади, що все, що виходить за межі її влади, сприймається як власне підпорядкування [Хорні К., 1993, с. 261-277].

Невротичне прагнення до влади не враховує міру життя, оскільки в центрі рішень знаходиться власна персона, яка прагне компенсувати свою неповноцінність. У цьому випадку людина стає фактором деструктивного впливу на міру життя оточуючих – придушенням, утиском прав, егоїстичними обмеженнями, і, врешті-решт, може перерости в некрофілію. Необхідно відзначити, що насильство може здійснюватися ситуаційно, в стані афекту людини, коли спонтанна поведінка не обмежена знанням і відчуттям міри життя, але це тема окремого дослідження.

С. Рубінштейн назвав суб'єктом ту людину яка визначає життя сама, а тому по-своєму і тим самим інакше, ніж інші. **Суб'єкт життя** – це своєрідний ідеал, оптимальний спосіб здійснення життя, який проявляється в тому, як будуються вчинки, лінії поведінки на основі бажань і реальних можливостей. Шлях до цього ідеалу, який передбачає реалізацію цінностей життя, моральних цінностей доступний усім. Але чим менш моральне навколишнє життя, тим більше життєвої стійкості, особистої мужності потрібно людині. Тому часто життя конкретних людей є лише прагнення і рух до цього ідеалу. Різні люди в різній мірі прагнуть і можуть реально організувати своє життя як ціле, з'єднати його окремі плани, сфери, виділити головний напрямок. Суб'єкт життя в екстремальних умовах стає суб'єктом виживання, протидіє об'єкту виживання, в якості якого виступають смертоносні природні явища і суб'єкт смерті. Якщо в нормальних умовах суб'єкт життя організовує свій життєвий шлях як ціле, виходячи сукупності відносин особистості до життя, що склалося, то в екстремальних умовах діяльність суб'єкта життя визначена необхідністю збереження свого життя. Крім активного ставлення до навколишнього світу

може бути і пасивне споглядальне ставлення. В екстремальних умовах пасивне ставлення призводить до того, що людина стає **жертвою.**

Протилежним поняттю «жертва», розглядається поняття **«злодій», суб'єкт смерті**. Життєдіяльність не вичерпується тільки позитивним змістом, тобто спрямованістю життя на життя, добро. У життєдіяльності певних людей присутня спрямованість на смерть – некрогенез. Носіїв некрогенезу ми називаємо «злодіями». Суб'єкту смерті протистоїть жертва, яка розглядається як об'єкт руйнування і смерті. Чи володіє суб'єкт життя високим рівнем агресії, думаю так, але перш за все, конструктивною агресією, спрямованою на захист і розвиток життя, на сублімацію імпульсів у творчу діяльність, у досягнення і розвиток світу. Це творці розвитку і нового, того що перетворюється в новаторство та інновації, мірою яких залишається міра життя і його розвитку, на відміну від заходів смерті – незворотнього руйнування. Високий рівень агресії характеризує і лиходія, який спрямовує свою силу або слабкість (через імпульс агресії) у помсті іншим людям, заздрості і перекладанні відповідальності, як усвідомленого саботажу в розвитку міри смерті, у незворотному руйнуванні світу. Жертва має низький рівень агресивності, що проявляється не тільки в характеристиках безсилля, а й недієздатності в своєму житті, в нездатності діяти проти суб'єкта смерті.

Якщо суб'єкт смерті в зрізі творчості, творить руйнування, не створює нове, але руйнує, то жертва не тільки не здатна до творення нового, життя, але і не здатна протистояти «геростратам», руйнівникам.

Тут не варто плутати відносини суб'єкта життя, лиходія і жертви з «трикутником долі» Стівена Карпмана, обґрунтованого їм в трансакційному аналізі в 1968 році «жертва – рятувальник – переслідувач». Оскільки у Карпмана – це сценарне доповнення невротичної взаємодії персонажів, які змінюють амплуа в цьому трикутнику, і тяжіють до самоорганізації форм взаємодії, що психічно відхиляються. Суб'єкт життя – це точно не рятувальник, це суб'єкт, який пізнає і діє оптимально в конкретно-історичних умовах, тісно пов'язаний з реалізацією біофілії і протистояння некрофілії. Злодій – це не

просто переслідувач, це суб'єкт руйнування життя, що тяжіє в своїй тенденції до некрофілії.

З цими положеннями безпосередньо пов'язані проблеми навчання агресії. Навчання агресії відбувається як на усвідомленому, так і несвідомому рівнях і безпосередньо пов'язано з типом світогляду і соціальних відносин в суспільстві – соціально схвалюваних і соціально несхвалюваних видів агресії. При цьому ми їх відмежовуємо від конструктивних і деструктивних форм агресії, оскільки не всі соціально схвалювані форми агресії є конструктивними, як, втім, не всі соціально несхвалювані форми агресії є деструктивними, часто суспільство несхвалює конструктивні новаторські форми діяльності, які вимагають агресивності в подоланні соціальної відсталості і конформності.

Дослідження суспільних проблем на сучасному етапі захоплюється теоріями управління і самоорганізації, концепціями успішного діяння, через призму яких люди впливають на своє майбутнє, на свою перспективу.

В теорії управління усі чинники розмежовуються, перш за все, як керовані і некеровані. Більшість методів, розроблених в управлінні, спрямовано на зменшення впливу некерованих факторів. Але при цьому не розглядається проблема свавілля керуючого і його впливу на міру життя оточуючих людей, суспільство і природу. Введення системним підходом і кібернетикою поняття зворотного зв'язку пом'якшило свавілля людей, очікуванням наслідків, але не вирішило проблему свавілля і насильства.

Підвищенню керованості ситуаціями, які складаються під час формування особистості, може сприяти знання теорії соціального навчання Бандури. Ця теорія пояснює засвоєння, провокування і регуляцію агресивної поведінки [Детальніше Берон Р., Річардсон Д., 1997, с. 92-124].

Роберт Берон і Дебора Річардсон показують, що перший досвід агресивної поведінки діти отримують в сім'ї: «Реакція батьків на неправильну поведінку дитини, характер відносин між батьками і дітьми, рівень сімейної гармонії або дисгармонії, характер відносин з рідними братами і сестрами – ось фактори, які

можуть зумовити агресивну поведінку дитини в сім'ї та поза нею, а також впливати на його відносини з оточуючими в зрілі роки».

Таблиця 8.3

Теорія соціального навчання Бандури

АГРЕСІЮ МОЖНА НАБУТИ ЗА ДОПОМОГОЮ:
Біологічних факторів (наприклад, гормони, нервова система)
Навчання (наприклад, безпосередній досвід, спостереження)
АГРЕСІЯ ПРОВОКУЄТЬСЯ:
Впливом шаблонів (наприклад, збудження, увага)
Неприйнятним зверненням (наприклад, нападки, фрустрація)
Спонукальними мотивами (наприклад, гроші, захоплення)
Інструкціями (наприклад, наказами)
Ексцентричними переконаннями (наприклад, параноїдальні ідеї)
АГРЕСІЯ РЕГУЛЮЄТЬСЯ:
Зовнішніми заохоченнями і покараннями (наприклад, матеріальна винагорода, неприємні наслідки)
Вікарним підкріпленням (наприклад, спостереження за тим, як заохочують або карають інших)
Механізмами саморегуляції (наприклад, гордість, вина)

Так, дослідження малолітніх вбивць, проведене Мак-Карті, показало, що вони (злочинці) походять з «сімей, де панує атмосфера безладу і безмовності, де байдужість до почуттів інших часто йде рука об руку з фізичною жорстокістю і недостатньою підтримкою і зацікавленістю» в житті дитини. І тут велику роль відіграє стиль сімейного керівництва. Навчання агресії відбувається в родині, з одного боку, демонстрацією жорстокого покарання, з іншого боку, ненавмисним заохоченням до агресивної поведінки (відсутністю покарання за агресію). І тут проблема не тільки контролю (ступеня опіки і поінформованості батьків) і послідовності (постійності пропонованих вимог до дітей), що вірно показали дослідження Паттерсон і Стаутхамер-Лебер, але також проблема адекватності форми контролю та подачі вимог. **Єдиним правильним підходом для батьків проти розвитку агресивної поведінки дитини – це створення атмосфери дружби, довіри і навчання, а не повчання, тиску жорсткою опіки, і демонстрації всезнайства.**

Але погана або конфліктна обстановка в сім'ї може істотно погіршити і відносини з однолітками у дворі і в школі через відчуття провини дитини або

нерозуміння батьків, зайнятих своїм конфліктом. У цьому випадку з'являється тенденція поведінки що відхиляється від норми і потрапляння в погану компанію.

Погана атмосфера в сім'ї (лайка і насильство) можуть посилюватися запальністю, непоступливістю, замкнутістю дитини, що пов'язана з відчуттям знедоленої людини серед однолітків, низькою самооцінкою і поганою успішністю, що призводить до ототожнення себе з однолітками з поведінкою, що відхиляється. У цьому випадку необхідний аналіз помилок дитини з одночасним і поступовим підвищення ним власної оцінки.

В цьому випадку позитивна атмосфера в школі, в колективі організації, у вищому навчальному закладі, спрямована на формування взаємної поваги може дати позитивний результат, за допомогою поваги товаришів, колег, наявністю «віддушини», вихованням самоконтролю. До того ж проблемна дитина має можливість злість, що накопичилася переорієнтувати в фізичні і психофізичні вправи, коли відбувається певне очищення втомою і справедливою оцінкою праці дитини, а пізніше підлітка. У той же час **учитель, тренер, керівник (в залежності від того, хто здійснює цілеорієнтацію) повинен проявити такт, поєднуючи помірне, але невідворотне покарання за агресивну поведінку і психологічно заохочувати працьовитість, сталість і уважність учня, студента, молодого співробітника.**

Необхідно не перестаратися з покараннями. Як показали дослідження психологів (Бандура, Перрі, Бассі та ін.) покарання не повинні навчати агресії. Деформація покарання, як навчання агресії, може проявляється в наступному:

– Учень може сприймати лише статусний момент – покарання (це агресія), дозволено сильнішим, старшим або тим, хто займає вищу посаду.

– Покарання може викликати тільки опір, якщо воно надмірне, незаслужене або здійснюється без переконливого пояснення.

– Покарання не повинне акцентувати увагу на болі, оскільки в пам'яті залишиться лише біль, а не проблема і шлях її вирішення.

Покарання має лише припиняти агресію, при цьому потрібні не загрози і муки дитини, а пошук правильної альтернативи, що повинні показати дитині батьки, вчителі, тренер або керівник на робочому місці. Вони повинні крок за кроком створювати стійку мотивацію до неагресивної поведінки, при постійному зростанні самостійності і творчості учня, студента, співробітника. Але вибір правильної альтернативи поведінки повинен залишатися за людиною, як суб'єктом життя.

Навчені агресії проходить також в школі, навчальних закладах і у дворі, в організаціях. *У цьому навчанні головну роль відіграють проблеми ієрархії, території і комплексу факторів, що підсилюють або послаблюють агресію.*

Таблиця 8.4

Типологія ґвалтівників по Точу

Тип	Опис
Ті, що підтримують свою репутацію	Побоюються, що нічого з себе не представляють, і намагаються переконати інших, що насправді вони – люди відкриті і безстрашні.
Ті, що захищають свою репутацію	Намагаються захищати власний образ від зневаги, в основному уявної, з боку інших.
Ті, що потурають собі	Впевнені, що інші існують тільки для їх обслуговування, і проявляють гнів, коли їм відмовляються підкорятися.
Ті, що захищають «статус»	Агресивно виступають проти інших через місце, яке вони займають в суспільстві (наприклад, ватажки банд).
Хулігани і садисти	Отримують задоволення від нанесення шкоди іншим; вибирають в якості жертви слабших; несправедливо отримують перевагу.
Ті, що захищаються	Вдаються до агресії через сильні побоювання, що самі стануть жертвою, якщо не завдають удару першими.

У спілкуванні з однолітками у багатьох хлопців зберігається конкуренція, але деяким хлопцям легше показати свої лідерські здібності за допомогою агресивної або загрозливої поведінки, якщо немає інших здібностей, на які спрямована дитина. І заняття певного статусу впливає на поведінку дитини не тільки в знайомому середовищі, а й у відношенні з незнайомими хлопцями, оскільки складається стереотип поведінки. Загрозлива і агресивна поведінка поступово формує готовність протистояти відповідним загрозам і агресії. А, значить, дитина розвивається в бік вдосконалення агресії. У таких дітей

починають формуватися риси, які в своїй типології досліджував і описав Точ [Берон Р., Ричардсон Д., 1997, с. 208-215].

У формуванні суб'єктності ми зустрічаємося з такими процесами як окультурення агресії і її інституціалізація.

8.2. Формування суб'єктів як окультурення і інституалізація агресії

Розглянемо базові категорії «суб'єкт», «культура», «окультурення». Суб'єкт, це поняття, що відображає діяча, що пізнає і реалізує діяльність (відтворюючу, перетворюючу, творчу, пізнавальну, ціннісну, комунікативну, освітню і т.д.). Суб'єкт має найважливіші характеристики, такі як цілепокладання, здатність ставити цілі як очікуваний результат; вольовою складовою, здатністю долати перешкоди і витримувати напруги в результаті діяльності; раціональністю, здатністю до розумової діяльності як усвідомлення всього процесу результативної діяльності; свободою вибору і рішучістю досягати поставлених цілей; результативністю як здатністю завершувати розпочате, здійснювати цілепокладання до завершення за допомогою і формуючи знання, вміння і навички.

Водночас, суб'єкт розглядається як ідеальний тип (як суб'єкт життя), про це вже було сказано, в формуванні таких якостей як відповідальність, самосвідомість, своєчасність, зрілість, принциповість, активність та ініціативність. В цьому випадку кінцевими носіями суб'єктивності є конкретні люди (індивідуальний масштаб суб'єктності), які є носіями і масштабних суб'єктів – груп, спільнот, класів і соціальних страт, держав і людства.

В той же час, суб'єкт як ідеальний тип виступає з позиції суспільства як сукупність соціокультурних вимог до людини (відношення людина – суспільство), які формують особистісні якості (властивості), у вирішенні суспільних завдань в конкретно-історичних умовах (діяльнісне відношення).

Саме тому суспільство, соціальне оточення формують суб'єктність і як правило, цей процес називають соціалізацією, включенням в соціальність індивіда і подальша зміна соціальних відносин, взаємодій, цінностей і норм

(ресоціалізація) або, в більш широкому сенсі, включення людини в культуру. Культура нами розглядається (визначення В. Воловика) як результати людської діяльності.

Оскільки агресія, в значенні конструктивної агресії, багато в чому є двигуном вольових відносин, дієздатності, рішучості, окультурення агресії є найважливішим процесом формування діяча – актора, в його активності, як неусвідомленої, соціокультурної поведінки, так і суб’єктності, усвідомленої активності – діяльності.

Окультурення агресії – це соціальна діяльність, результатом якої є особлива форма агресії як спрямована культурою і соціальними взаємодіями поведінка і діяльність.

Окультурення агресії, часто виступає в результаті інституціалізації, як закріплення соціально значимої діяльності і її результатів в соціальних інститутах, як трансляторах стійких соціальних відносин і взаємодій через норми, санкції, регламенти, ідентичності і механізми їх формування.

Окультурення як інституціалізація – це механізм створення постійних або як мінімум стійких соціальних відносин, які продукують або відтворюють ту діяльність, яка визначає (створює межі), направляє, змінює (кількісно – прискорює / гальмує, якісно), перетворює (в інші форми і змісти) значимий соціальний процес, в нашому випадку – агресію.

Окультурення агресії не тільки суб’єктивує соціальний світ – створює суб’єктів, створює дійсність – світ діючих людей, а й об’єктивує діяльність – робить її об’єктивним фактором життя, що існує поза свідомістю людини, і спрямовує діяльність на конкретні об’єкти виробництва, відтворення і перетворення.

У результаті інституціалізації і, в цілому, процесу окультурення агресії відбувається пошук і формування каналів перетворення соціально несхвалюваної, деструктивної агресії в соціально схвалювану конструктивну агресію. Хоча варто враховувати, що схвалюваність і конструктивність не одне і теж, оскільки було в історії і соціокультурній практиці різних держав багато

форм деструктивної агресії, які були соціально схвалюваними в різні епохи, які в цілому відомі і до сих пір існують як «полювання на відьом», як боротьба з інакомисленням під приводом «стигматизації» іншомислення як зла.

І навпаки, часто соціально несхвалюваною була конструктивна агресії, наприклад, в рішучості зруйнувати людиноненависницькі позиції, які, наприклад, захищалися узаконеним насильством, такими як, інквізиція в середні віки або гонінням на конструктивну опозицію у тоталітарних суспільствах.

Безпосередньо спрямування до соціокультурних каналів агресії відбувається різними соціальними інститутами в різних формах і на різних рівнях організації суспільства.

Коротко охарактеризуємо їх. По-перше, розглянемо їх за ступенем пов’язаності з конкретним індивідом, референтності або нереферентності, соціальної близькості, впливовості на формування якостей і здібностей індивіда. По-друге, розглянемо соціальні інститути з позиції функціоналу і ролі в окультуренні саме агресії індивіда.

Так першою групою соціальних інститутів, окультурення агресії є сім’я, школа, ком’юніті (поселенська громада).

Сім’я як соціальний інститут відтворює родові практики і програми поведінки та діяльності, взаємодії з іншими сім’ями та збірку соціокультурних практик в ідентичності, мові, професійній спрямованості, є соціальним ліфтом, формує домогосподарство як економіку, та морально-етичні регулятори і цензори як правила, норми і цінності устрою сім’ї (якщо можна так сказати «домобуд»).

Одночасно сім’я визначає статусно-рольові моделі поведінки в сім’ї як цілісності. При архаїзації суспільства, його спрощенні, виникають цілі групи людей, зі своїми технологіями і механізмами, входження в сім’ю як соціальний ліфт вищих верств суспільства. У сучасному суспільстві це частина установок у молодих дівчат образу «вдалого заміжжя» або схеми відбору грошей у «багатих» сімей за рахунок правової або кримінальної системи.

Відомі різні форми сімей як придушення агресії – «пуританські сім’ї», в яких механізми придушення агресії, часто є агресивними механізмами компенсації агресії в соціально схвалюваних формах. Іншою крайньою формою є сім’ї з крайньою розбещеністю і відсутністю морально-етичних цензорів, які можуть мати соціальну результативність в одному поколінні, але через розбещеність як не формування суб’єктності в наступних поколіннях втрачають соціальну результативність, на думку криміналу втрачають «фарт», «вдачу». Саме ці покоління перебувають під тиском технологій «мисливців» або «мисливиць» за сімейним багатством, відомих як такі явища «жигало», «альфонси», «коханки», «утриманка» і т.д.

Одночасно в сім’ях формуються професійні переваги реалізації агресії – сім’ї професійних військових, правоохоронців, мисливців, м’ясників, пожежників, водіїв, слюсарів, теслярів і т.д.

Школа, розглядається в широкому сенсі, як інститут освіти, з боку індивіда, як референції з системою освіти, при цьому ми враховуємо і мезо рівень соціальних відносин (з боку держави і суспільства як система освіти в конкретній державі, країні – профіль освіти, вимоги до нього з боку держави).

Школа (дитячий садок, ясла, середня школа, профтехнічна освіта, коледжі та вища школа) до недавнього часу розглядалася як діяльність по досягненню трьох цілей – виховної, освітньої та розвиваючої, в єдності формування знань, умінь і навичок. Пізніше з триєдиної мети була виключена виховна, як мета, яка може бути пов’язана з формуванням морально-етичних регуляторів активності. Трохи пізніше розвиваюча мета була перетворена в формування креативності та інноваційності, що обмежило розвиток відтворюючою творчістю, оскільки інноваційність є наступним етапом новації і новаторства, які, як раз і вимагають конструктивної агресії. Креативність багато в чому мистецтво конструювання, створення, було перетворено за допомогою бенчмаркінгу (інновацій за аналогією з іншими) до модифікації вже наявного або того, що прийшло з країн новаторів.

Замість системи знань, умінь, навичок була запропонована система компетенцій – носить конкретний, часто вузькодіапазонний характер, вузько-

орієнтованого знання без універсалізму. Університети починалися з ідеї універсальних знань, які можна застосувати в різних сферах – як основи, особливих знань – факультативних (звідси факультети) і спеціалізованих знань (звідси і спеціальності). Необхідно відзначити, що інституціалізація агресії проводилася в дитячому саду і яслах як підготовка до школи навчання, формування культурних загальних образів, подій-свят, статусно-рольової визначеності вихователь, нянечка – діти, спектаклях і постановках на ранках. Виховання велося в управлінні взаємодією та грою, тренування роботи з емоціями як імпульсами і організацією повсякденності, гри, навчання, їжі, сну, самообслуговування.

Школа, до не давнього часу, формувала систему дисципліни, тренування в освоєнні достатнього обсягу знань для освіченості і повноліття людини. Професійна та вища освіти формували систему відтворення суспільного і економічного виробництва в країні. З боку індивіда професія була пошуком покликання, як «сродної праці» за Г. Сковородою.

Одночасно формувалися системи оцінювання і ієрархізації в навчанні, які супроводжувалися дедалі більшим руйнуванням спрямованості освіти на відтворення людини, особистості і професіонала. Окультурення агресії формувалося як тренування, гра, дисципліна і відповідальність – формування соціокультурної поведінки, в патернах, фреймах і стереотипах, в тому числі управління імпульсною агресією.

Виховання формувало морально-етичні регулятори агресії, цінності, норми і ритуали в соціальній взаємодії, компенсаторні механізми помилок (нерезультативності) і вдосконалення прийняття рішень. Освіта – за визначенням здійснювалася як сприйняття і робота з «живими образами» безпосереднього сприйняття і опосередкованими образами – уявленнями, на основі яких формувалася логіко-понятійна (а пізніше теоретична) і практична діяльність. В освіті відбувалося перемикання на знання, на раціональні форми освоєння дійсності і реальності, ґрунтуючись на неусвідомленій соціокультурній поведінці, чуттєвому і емоційно-афективному сприйнятті. При цьому основним

було знання. Руйнування логіки освіти як формування суб'єктів життя, звелося до ерудиції – до вивчення набору фактичного матеріалу для випускного (або вступного) тестування, як спрощення освіти і відсутності регуляторів агресії і раціоналізації конструктивної агресії як її визначення та демаркація від деструктивного виду.

Розвиваюча мета в інституті освіти в ідеальному типі була спрямована на формування цілісності, освіченості і самостійності особистості в динаміці до кращого, до висхідного розвитку, саме на це були спрямовані принципи дидактики, починаючи з Яна Амоса Комінского. Варто відзначити досліди окультурення агресії в освітній практиці Костянтина Дмитровича Ушинського, Льва Семеновича Виготського, Антона Семеновича Макаренка, Василя Олександровича Сухомлинського та інших. Особливо Макаренко А.С. і Сухомлинського В.О.

У книгах «Прапори на вежах» та «Педагогічна поема» Антон Семенович Макаренко показав практику роботи над суб'єктивністю особистості малолітніх злочинців і безпритульних, які дісталися в спадщину після жовтневої революції та громадянської війни. Ці роботи як, втім, і популярна свого часу книга Леоніда Пантелєєва і Григорія Білих «Республіка ШКІД» наочно продемонструвала проблеми і напрямки освіти, виховання і розвитку при руйнуванні однієї системи освіти і створення нової системи при кардинальній зміні політичного режиму.

Слід зазначити роль ком'юніті, територіальної громади, яка починається з «кварталу» або «двору», і часто пов'язана не тільки з формуванням територіальних систем виживання, агресії за територію, а й пов'язана з «тінню» соціальних відносин, кримінальним навчанням в злиднях, щодо «тіньового» або «чорного ринку», ці явища особливо показові в повоєнний або постреволюційний час. Ці соціальні відносини формуються в бандах, спільнотах, територіальних і молодіжних субкультурах. Ці процеси талановито зобразив Жоржі Амаду в «Генерали піщаних кар'єрів», який був екранізований і став культовим для дворових субкультур в Радянському Союзі в кінці 70-х років XX століття. Детально формування молодіжної субкультури і романтизації

американського гангстерського стилю життя в післявоєнній Франції талановито показав Ромен Гарі у своєму творі «Велика барахолка».

Ком'юніті визначає не тільки процеси самоврядування в субкультурах, контактних установах церкви, армії, права, економіки, політики і т.д., які є складені своїм специфічним чином в територіально-поселенській структурі, але, і в цілому, відображає територіально-просторову збірку контактних з людиною інститутів права, економіки, медицини, освіти, політики і т.д., як фрактальний принцип зменшення масштабу держави до окремо взятої територіальної громади села, містечка, міста, столиці, так і територіального устрою району, області, регіону, країни.

Мезо-інститути, соціальні інститути середнього рівня характеризують різні соціальні функції організації життєдіяльності – узаконеного насильства як здійснення схвалюваної в суспільстві справедливості, а в ідеальному типі справедливості взагалі – в армії, правоохоронних органах, судовій і виконавчій системі – і інституті права; збереження відтворення життя і здоров'я – в медицині; відтворення соціальності в інституті освіти; відтворення виробництва економіки і бізнесу – в професійному вимірі в інституті освіти, а в практично-діяльнісної – в інститутах виробництва, розподілу, обміну, споживання (інститутах економіки); в місцевому самоврядуванні та громадських організаціях – в інститутах громадянського суспільства.

У контактних, референтних для людини системах окультурення агресії відбувається (крім інститутів сім'ї, школи, ком'юніті, і інститутах узаконеного насильства і професійній сфері) в інститутах спорту і субкультурах, як компенсація накопиченої агресії в соціально-схвалюваних формах, які, слід відзначити, не завжди носять конструктивний характер, але частіше за все конструктивно сприймаються суспільством, якщо не стають видом криміналу і не служать рекрутизації в кримінал. Так світ бойових мистецтв виховав чимало гідних людей, чемпіонів, переможців, людей з великої літери. При цьому варто відзначити, що в Радянському Союзі в момент розвалу країни, так званої «кримінальної революції» дуже велика кількість солдатів або «піхоти»

організованої злочинності були вихідцями з агресивних субкультур та бойових мистецтв (боксери, каратеки, борці), як, втім, і відставники з інститутів узаконеного насильства – офіцери силових структур.

Необхідно відзначити, що стереотипи інститутів релігії як інституту, що стримує неконструктивну агресію, теж не витримують критики, оскільки можуть як гальмувати масову агресію, так і розпалювати її в радикалізації релігійних смислів, в ідентифікації «свої – чужі». Але що є безумовним це те, що як інститути релігії, так і засоби масової інформації є агентами окультурення агресії в суспільстві за допомогою морально-етичних обмежувачів, смислового поля міфологічного, релігійного, інформаційного протистояння або солідарності. Вони ж можуть визначати, провокувати, знижувати масштаб і рівень агресії та її конструктивний або деструктивний характер.

Одночасно ці інститути можуть виконувати функції не тільки пропаганди, мобілізації або конкурування, а й виховні, освітні і розвиваючі функції, входячи в союз з інститутами освіти. Питання, як завжди, полягає в мірі, що якісно визначає ці соціальні інститути, коли інститути можуть перейти з діяльності окультурення в сторону конструктивної агресії в бік деструктивної агресії, або навпаки; з боку розвитку людини в сторону «розлюднення», деградації, або навпаки. Розглянемо це питання на прикладі інституту спорту – шкіл рукопашного бою і субкультур.

8.3. Окультурення агресії в спорті на прикладі рукопашного бою

Окультурення агресії в рукопашному бої пов’язане з питаннями відносин тренер – учень – інший учень (товариш, партнер або конкурент). Найважливіші питання в окультуренні агресії в бік конструктивної дієздатності пов’язані з суб’єктною роллю школи бойових мистецтв, і, перш за все, з роллю тренера – його мірою суб’єктності життя; розвиток особистості або деформації, а значить і тиражуванням першого або другого, створення розвиваючих або деформуючих відносин в школі бойових мистецтв.

Щодо рукопашного бою проблема деформації особистості проявляється в можливості становлення невротичної особистості в якості тренера, який може компенсувати свою неповноцінність щодо учнів в вигляді агресії. Тому знання зазначених характеристик особливо важливе для батьків, що віддають своїх дітей у руки тренера. У той же час у рукопашних боях тренер не повинен бути аморфним або «пухким», оскільки рукопашний бій спрямований на виховання дисципліни і самодисципліни. В іншому випадку рукопашний бій стає жорстоким і небезпечним за своїм визначенням.

Основним підходом у розмежуванні тренера невротичного складу від нормального тренера – є міра, наявність або відсутність прагнення самоствердитися за рахунок учнів, придушити їх особистість, або – і це головне для тренера як суб'єкта життя, – направити особистість учня на самоконтроль і розвиток. Цей критерій повинні враховувати і ті, хто тренуються і їхні батьки. У той же час хороший тренер повинен припиняти прояви агресії і придушення одним учнем іншого, в іншому випадку він виховає невротиків. Один з яких буде компенсувати комплекс неповноцінності за рахунок іншого, а інший набуде цього комплексу.

Саме тому важливо з перших кроків в залі навчити учнів: «Поважати школу! Поважати тренера! Поважати товариша!». При цьому важливо, щоб сам тренер був прикладом. **Мені доводилося пояснювати тренерам, які тільки починають свою діяльність, що залежно від того як молодий тренер відноситься до свого вчителя, до своїх учнів і яку атмосферу відносин створює між учнями, його учні будуть ставиться до нього (як вчителя), а вони, свою чергу, до своїх учнів, зберігаючи духовну атмосферу школи.** Коли учень, що перший раз приходить в зал він на питання: «Навіщо ти прийшов у секцію?», відповідає: «Навчитися битися!». Але багато хто з тих, хто прийшов в зал насправді хочуть навчитися бити інших. Тому завдання тренера показати відмінність між умінням бити інших (бути агресором і насильником), і умінням миттєво убезпечити агресора – бути людиною, яка звучить гордо, навіть якщо доведеться «отримати» від більш сильного, але безумовно краще досягти

майстерності, як наближення до невразливості. Проблема навчання самообороні – це не навчання тому, як принести шкоду людині або навіть вбити її, не навчання лиходіїв. Завдання самооборони – це збереження себе фізично, душевно і духовно, і припинення будь-якого виду агресії, яку б загрозу вона не несла.

У той же час навчання самообороні – це виховання людей, які готові постояти за себе і інших, але не виховання інертних і «пухких» жертв. Принципи самооборони в цілому підкреслюють значення зворотного зв'язку – агресор може і повинен отримати рикошетом результат своєї агресії. Той хто узяв в руки меч, повинен бути готовим загинути від свого меча. У той же час в розумінні самооборони необхідно з'ясувати межу між **навчанням деструктивній агресії і вмінням їй протистояти**

Якщо тренер вже виявив подібні риси у своїх підопічних, йому необхідно зруйнувати стереотип поведінки, показати нонсенс (безглуздість такої поведінки) або створивши яскравий образ безуспішності такої поведінки в розвитку людини. Якщо самостійних зусиль не вистачає в цьому випадку необхідно порадитися з психологом.

Зворотною стороною статусних, ієрархічних відносин в колективі хлопців є занижена самооцінка тих хлопців, які в груповій ієрархії займають нижні місця або навіть відкинуті. Дуже часто саме таких хлопців батьки приводять в школи рукопашного бою, «щоб спорт зробив з них мужиків». З такими учнями необхідний такт, оскільки спочатку вони бояться опинитися в центрі уваги, оскільки у дворі або в школі це означає стати об'єктом для насмішок і агресії. Тому тренер повинен стежити за включенням (адаптацією) цих хлопців, як, утім, і інших в єдину психологічну атмосферу дружби, товариства і взаємодопомоги. **На початковому етапі адаптації таких дітей особливо важливі методи заохочення, які окриляють таких хлопців. Надалі вони повинні відчути, що вони повноцінні в колективі, як в заохоченні, так і в покаранні, як в тренувальному процесі, так і в міжособистісних стосунках хлопців. Таких, нібито «знедолених», хлопців необхідно розворушити, дати можливість відчути, що вони не гірші за інших, а в чомусь перевершують товаришів. А**

ті в свою чергу, в чомусь перевершують їх. Показати, що їх розвиток як людини і бійця пов'язаний з розвитком великодушності і духовності.

Не менш складною проблемою є пізнання насильства на своєму досвіді. Дуже сильним і стійким мотивом до занять бойовими мистецтвами, на жаль, є досвід жертви. Хлопці, які постраждали від фізичного насильства однолітків, старших хлопців або групи, йдуть в спортзал з бажанням навчитися бити і помститися кривдникам, рідше розібратися, де вони схибили і чи був можливим інший результат.

Цей стимул у багатьох учнів поступово може перерости в стійку звичку або інтерес до бойових мистецтв на все життя. Специфіка роботи з такими хлопцями полягає в тому, що всі технічні та бойові дії, які вони отримують в залі вони свідомо чи підсвідомо порівнюють з ситуацією насильства з минулого. В їх бажання входить швидке навчання ефективним діям, які не дадуть збій в ситуації насильства. **Найголовнішим завданням, яке повинен вирішити тренер є навчання учня «перемозі над собою». Ще Будда казав, що «переможець не може бути щасливим, оскільки залишається нещасний переможений. Щасливий тільки той, хто вміє перемогти себе». Коли людина перемагає себе, вона уже не залежить від навколишніх умов, вона діє як цілісність, позбавлена деформації сприйняття. Адже саме адекватність бойових дій характеризує ефективність бойового мистецтва.**

Як тут не згадати дзен-буддійську притчу про пустельника Дзуікане, який досяг просвітління. Він завжди звертався до себе: «Дзуікан», – говорив він і потім відповідав: «Так. Дзуікан? Так!». Звичайно, він жив зовсім один в своєму невеликому дзендо, звичайно, він знав, хто він такий, але іноді забувався і, коли б це не сталося, він звертався до себе: «Дзуікан? Так!» [Судзукі Т., 1992, с. 124].

Кожна людина повинна пам'ятати ким вона насправді є, не забуватися і не ставати тим, ким вона не є і ким бути не хоче. Іноді треба собі про це нагадувати. Необхідно учня підвести до розуміння того, що те, що трапилося насильство не повинно управляти ним, але він повинен навчитися управляти ситуаціями

насильства. І не тільки захищаючи себе від насильства інших, але і захищаючи інших від свого насильства.

Спустошення залежностей, що сковують духовний розвиток стверджували і даоси. Тому іноді дуже корисно дати можливість про ці речі подумати учневі. Багато корисного учень може отримати, розмірковуючи над текстом «Дао де цзин».

Проблема ієрархії може проявлятися і в спробі неформального лідерства на тренуванні. Ці проблеми можуть знайти свій вияв у спробах учнів перевірити свою майстерність в спарингу з «граючим» тренером. Таким проявам повинна бути протиставлене положення справ в залі і громадська думка, взаємоповага учнів, і можливість змагальної практики «зарозумілого» учня. Тренер повинен бути більше, ніж один з бійців, він повинен стати духовним наставником. Але якщо він не зміг донести до учня, ці моменти, то припинення дій такого учня повинно бути достатньо жорстким.

Тому формування ієрархії в школі бойових мистецтв має відбуватися тільки одним шляхом – через духовний та фізичний розвиток, що формально закріплений атестацією та змаганнями. В цілому необхідно навчити учнів розумінню, що за кожну свою дію вони відповідають самі й жодна група (наприклад, компанія) не стоятиме за них, якщо їх дії не вірні. У агресивній групі усі сміливі, тільки куди дівається ця сміливість, хвастощі і ієрархія насильства, коли треба відповідати перед законом. Не дарма давні мудреці говорили, що «людина народжується і живе в суспільстві, але вмирає сама». Іншими словами, **людина повинна бути незалежною від вибору зла і насильства**, і нав’язування бездуховності.

8.4. Субкультура як індивідуалізована міфологічна компенсація у сучасному суспільстві

Субкультури мають власне поле дослідження, тому ця проблематика вимагає демаркації, визначення предметності вивчення в соціогуманітаристиці.

У Радянському Союзі «субкультури» розглядалися в 80-90 х роках ХХ століття як молодіжні течії, жодним чином не причетні до основної комуністичної ідеології виховання молоді. Ці течії розглядалися як суцільно шкідливі, західні, що ведуть «молодь від правильного шляху розвитку в неправильне русло «здаватися», а не «бути». Субкультури, які разом з рок-н-ролом, хіпі, бітниками, нарівні з «Радіо свободою», довгим волоссям, джинсами і поп-культурою, швидше досліджувалися як контркультура радянському способу життя. На противагу їм радянська течія створювала самодіяльні групи і клуби, які включали в свою роботу рішення партії і комсомолу, а значить були суспільно схвалюваними. Багато в чому саме з них виростали субкультури, коли ідеологічний контроль був втрачений. Наприклад, з клубів туристів формувалися екстремальні субкультури, любителі Кастанеди, буддизму; з клубів мотокросу – байкери; з військово-історичних клубів – ігровики і т.д. З суспільно схвалюваних клубів з'явилися молодіжні рухи, пов'язані з музикою, танцями, неофіційними видами спорту, уболівальниками і т.д. Одночасно формувався і «андеграунд», в правилах якого було знаходитися якнайдалі від державних органів, і тим більше не належати до офіційної ідеології. 90-і роки, з розвалом СРСР, привели до появи маси субкультур, багато з яких стали живильним середовищем для кримінального світу і злочинних дій. Так, відомий рух «люберів» (за назвою міста Люберці) обґрунтовував своє неприйняття панків, рокерів і т.п. як чужих – з неправильними і шкідливими установками.

Ці всі рухи більше досліджувалися в соціології молоді, ніж в соціології кріміналу. Переклад роботи Елвіна Тоффлера «Футурошок» дещо змістив акцент, оскільки американський футуролог розглядав субкультури як рух в майбутнє. «Це крихітна, але справжня субкультура, загублена в величезному і складному світі найбільш високорозвиненої в технологічному відношенні цивілізації в світі. Цій дивній групі віддана не лише пристрасть таксиста, а й його час і гроші. Вона впливає на його сім'ю, його друзів, на його думки. Вона вводить ряд стандартів, за якими він судить себе. Коротко кажучи, вона дарує йому те, що багато хто з нас з зусиллями шукають: самоідентифікацію. Технологічно

розвинені суспільства, далекі від того, щоб бути одноманітними і монотонними, подібні стільникам з вельми колоритними угрупованнями – хіпі та любителі старих автомобілів, теософи і фани «літаючих тарілок», аквалангісти і парашутисти, гомосексуали, комп'ютерники, вегетаріанці, спортсмени, бодібілдери, і «Чорні мусульмани». Сьогодні нищівні удари суперіндустріальної революції буквально розколюють суспільство. У нас збільшується число цих соціальних анклавів, груп і міні-культур майже так само, як число моделей автомобіля. Ті ж самі дестандартизуючі сили, які створюють більший індивідуальний вибір продуктів і творів культури, дестандартизують і наші соціальні структури. Ось чому з уявною раптовістю з'являються такі нові субкультури, як хіпі. Дійсно, ми живемо під час «субкультурного вибуху.»» [Тоффлер Е., 2002, с. 310-311].

І через час ми зіткнулися з величезною різноманітністю субкультур, з досить складними критеріями визначення їх характеру – конструктивного чи деструктивного. Пізніше з'явилися ряд досліджень субкультур, але в контексті соціології культури, в якій вони розглядалися як спільноти людей з меншим масштабом, ніж культура. Саме цей «вододіл» – культура, субкультура і контркультура – як і раніше залишається основним у вивченні цього явища. За час роботи факультету соціології та управління Запорізького національного університету з 2001 року, у нас студенти під керівництвом викладачів вивчали різні субкультури – уболівальників і фанів, ігровиків, любителів комп'ютерних ігор, Емо, «правильного харчування», «рок музики» і т.д. Найчастіше використовувалися методи включеного структурованого і напівструктурованого спостереження, інтерв'ю, рідше контент-аналіз публікацій ЗМІ про субкультури і інтерв'ю з представниками субкультур.

Зупинюся на деяких роздумах про субкультури. По-перше, субкультури істотно відрізняються від інших спільнот людей, наприклад, таких, як організація або інституціональні об'єднання, меншою стійкістю, сформованою ієрархією (тут швидше представлена ієрархієзована мережа), формально закріпленими санкціями і нормами. Одночасно в субкультурах переважають

неформальні норми і санкції, які значно ближче до звичаїв, ніж до традицій і права.

По-друге, субкультури відрізняються від випадкових груп і рухів, таких, як натовп, оскільки об’єднані загальними спонуканнями і інтересами, а також тим, що можна назвати «ядром субкультури», про що ми напишемо трохи пізніше. Якщо натовп формується виключним чисельно на основі поведінки і лише побічно може бути спрямований на вирішення завдань, то субкультура – це мережа соціальних відносин, що володіє як самоорганізацією, так і управлінням на основі інтересу і приналежності до групи.

По-третє, субкультури відрізняються від великих соціальних груп, інтереси яких ідентифікуються за допомогою їх ролі в суспільному виробництві, соціальній структурі суспільства, оскільки вони відносяться до об’єднань, заснованих на приватних, а не колективних інтересах. Якщо глобальні, масштабні групи (соціальні спільноти, страти і класи), можуть і не носити референтний характер, бути не контактними, але все одно мати спільні інтересами, то субкультури референтні, контактні і володіють скоріше особливим і конкретним, індивідуалізованим характером, ніж загальним.

В основі субкультури перебувають кілька протиріч:

– між формальним і неформальним, яке проявляється в конфліктах «хочу, але не можу» (конфлікти самооцінки і намірів), «не повинен, але буду» (формальною соціокультурною поведінкою і компенсацією неформального витісненого) – з цього протиріччя випливає компенсаторний характер субкультур;

– з цим протиріччям пов’язана опозиція «підпорядкування колективу – індивідуальна свобода», в контексті гетерономії-автономії;

– протиріччя між «будинком» і «мандрами».

Дещо детальніше зупинюся на останній суперечності як джерелі розвитку субкультури, що відображається в різних формах цього протиріччя, які можна позначити як двигуни субкультур.

Ці двигуни безумовно пов'язані з рішенням і першого протиріччя і характеризуються компенсаторною спрямованістю. По-перше, субкультура компенсує «улаштованість» повсякденного життя, його ритм повсякденності, буденність, у нескінченному зв'язку «дім» – «робота» або «дім» – «навчання», тобто улаштованість професійного та сімейного життя, яка пригнічує особисті, індивідуалізовані інтереси, пригнічує бажання і спонукання. Позначимо, цей двигун як «вихід з дому» №1, оскільки центром збірки повсякденності є дім, в міфології цей двигун можна позначити як «поклик до мандрів».

По-друге, субкультура є компенсацією невлаштованості повсякденності, професійного та сімейного життя, коли «убогість повсякденності» не відповідає індивідуальним вимогам. Це також «вихід з дому», позначимо його №2, але рушійна сила тут дещо інша – «знайти себе» або «випробувати себе». У субкультурі цей двигун пов'язаний з лідерством і положенням в ієрархієзованій мережі, і це положення визначене субкультурними випробуваннями і статусно-рольовими значеннями.

По-третє, це двигун, який ми позначимо як «подорож поза домом», в поле невідомості і невизначеності, в якому важливий не тільки вихід зі звичної території, але і зіткнення з іншими субкультурами, не завжди лояльними, а, нерідко, і ворожими до цієї референтної групи. Це пов'язано з неформальним контролем іншої території, поза близькістю від відомого простору, з уже сформованими балансами і взаємодією. Звідси особливого значення набуває «невизначеність і невідомість».

По-четверте, цей двигун позначимо як субкультура в реалізації інтересу, як дії і зусилля «заради чогось». Тут також присутня міфологічна складова «чарівний засіб» – «перемога своєї команди» у вболівальників, екстремальне керування автомобілем, мотоциклом-конем, володіння мечем або будь-яким іншим інструментом – в залежності від субкультури і набуття «чарівних навичок», що викликають визнання в субкультурі або символіки приладдя. Двигун – отримання «жаданого» предмета, не завжди зрозумілого для всіх, але значущого в цій референтній групі, об'єднаної індивідуалізованим інтересом.

Цей двигун прекрасно працює в «міфологічному» механізмі «чарівного засобу», чим користується ціла індустрія для субкультури, наприклад, «зоряних воєн», коміксів «Марвел», «DC», як, втім, і інших субкультур.

По-п'яте, двигуном є спонукання «заради когось», це тяжіння до субкультури є привабливою силою особистості (рішучості, впевненості, переконаності і т.д.) або пошуку супутника / супутниці (любові, дружби), іншого кола спілкування, що відрізняється від в повсякденності. Часто цей двигун в молодіжному середовищі пов'язаний з процесами наслідування, заздрості, моди, визнання. У більш старшому середовищі це визнання і приналежність до предмета гордості серед тих, хто розуміє. Іншими словами, це набуття певних значущих відносин, відсутніх в світі повсякденності.

Субкультури тяжіють, перш за все, до міфологічного світогляду, який на відміну від релігійного світогляду, не володіє жорстким поділом на потойбічний і поцейбічний світи. Міфологічний світогляд визначає можливості дій за допомогою власних сил і спонукань, ритуалізованої поведінки в досягненні того, що здається трансцендентним поза субкультурою, а в релігії було б потойбічним. Звідси таке значення субкультури, що компенсує формальний світ і повсякденні практики, як реалізацію витісненого, часто «дитячих мрій», адреналінового підйому, практики сильних емоцій радості або гніву, втечі від печалі, з домінацією минулого, і тривоги, з домінацією майбутнього – в тимчасову перспективу моменту, сьогодення. У відмові від нав'язування суспільства індивіду як меморіальних практик минулого, так і очікування майбутнього – в ідеологізації та політизації держави.

Одночасно в субкультурах люблять філософствування, яке часто голосно називають «філософія субкультури», по суті зводиться до набору ідей, легенд, і супроводжуючих символів – що утворюють «ядро субкультури». Як і у всякому міфологічному світогляді, в «ядрі субкультури» є «легенда про виникнення субкультури», «легенди про героїв і їх становлення», «легенди про чарівні засоби». На наш погляд, перелік правил субкультури цілком доречно позначити як «яса» – за аналогією зі склепінням звичаїв Чингісхана, що значно пізніше

знайшло значення традиції та права. Як відомо Яса (ясак – тюрк. або джасак, йосун – монг.) Кожен раз підтверджувалася наступниками і складалася як з висловів засновника – Чингісхана, так і власне з переліку правил, недотримання яких призводило до субкультурних санкцій за вибором спільноти.

Це те, що в ясі описував Г.В. Вернадський: «З моєї точки зору, Яса як ціле в жодному разі не може бути охарактеризована як звичайне законодавство. Вона була монгольським імператорським законом, сформульованим Чингісханом; і самі монголи розглядали її саме в цьому світлі. Для них вона була узагальненою мудрістю засновника імперії; і ми знаємо, що вони вважали Чингісхана богонатхненним Сином Неба. Вірменський історик Григор з Алканца записав історію появи Яси на базі почутого від монголів. Хоча її не можна розглядати як точну в деталях, вона адекватно передає дух монгольського ставлення до Чингісхана і до справи його життя. Згідно Григору, коли монголи «усвідомили своє становище, досить пригнічене своїм нещасливим і бідним життям, вони звернулися по допомогу до Бога, Творця неба і землі, і уклали з ним велику угоду, підкоряючись його велінням. За наказом Бога у них з’явився ангел у вигляді орла з золотим пір’ям і заговорив їх власною мовою з вождем, якого звали Чанкез (Чингіз) ... Потім янгол повідомив їм усі веління Бога ..., які самі вони називають ясак ... Яса була талісманом, що забезпечує перемогу на полі битви. Як вказує О.М. Поляк, монголи і тюрки приписували Великій Ясі полумагічну владу»» [Вернадський Г.В., 1997, с. 106-107].

Якщо «звичаєвий» розглянутий механізм єдиний, то цілі різні – у монголів Яса служила формуванню цілісності законів і способу життя кочівників, а в субкультурі «сакралізації» звичаїв служить більше талісманом перемоги в досягненні індивідуалізованих інтересів.

Крім звичаїв в «ядрі» субкультури найважливішу роль відіграє «структура таємниці», оскільки індивідуалізований інтерес завжди «підігрівається цікавістю», а міфологічна ритуалізація виконує функцію актуалізації та взаємодії в поведінці з субкультурними «архетипами». Відсутність розмежування на посюстороннє і потойбічне в процесі героїзації в субкультурі пов’язана з

досяжністю статусу героя і можливої близькості зі «справжніми героями» субкультури, що істотно відрізняється від героїзації і недосяжністю героїв популярної культури. Легенди формують і своє поле смислів, і свою «субкультурну» мову, що відображає конкретне знання в субкультурі або субкультурну гіперреальність, з її симуляціями і вигадками.

Одним з найважливіших компенсаторних механізмів заперечення або добудови формальних суспільних вимог, обґрунтованих ідеями, домінуючими в суспільстві, є раціоналізація ідей субкультури. Раціоналізація ідей субкультури обґрунтовує і робить прийнятними індивідуалізовані інтереси, як в рамках цілісності життя (доповненої повсякденності субкультурою), рішення змістовних проблем, при цьому часто заперечує цінність життя. У змістовних ідеях переважає простота, фрагментарність і еклектичність, що парадоксальним чином примиряється зі смисложиттєвими цінностями суспільства або протиставляється їм, оскільки в субкультурах відбувається як розщеплення суспільства, так і індивідуалізоване упорядкування хаосу на мікросоціальному контактному рівні відносин між людьми. Ці цінності часто носять опонуючий характер «уявному» в субкультурі суспільству.

Організація субкультури має мережеву, індивідуалізуючу лідерську, слабоієрархієзовану структуру, яка може носити як конкуруючий, так і солідарний характер, або з’єднувати їх.

Таким чином, субкультура, як індивідуалізуюча міфологічна компенсація хаосу, масовості і підпорядкування, відображає «свободу волі індивіда» в референтних, контактних соціальних взаємодіях. Субкультури суттєво відрізняються від таких «упорядкованих» спільнот як «соціальна організація» і «соціальний інститут» саме своїм неформальним характером, що компенсує соціально і формально прийняте. Одночасно субкультури відрізняються від стихійних, невпорядкованих груп, таких як натовп і випадково зібрані на одній території люди (наприклад, пасажири в маршрутці), своїми спільністю індивідуалізованих інтересів і референтною контактною взаємодією на основі

відбору людей в субкультуру, вони мають значення слабо ієрархічних соціальних мереж лідерського плану.

В основі субкультури перебувають такі протиріччя, що її розвивають, як дихотомії «формальне – неформальне», «колективне – індивідуальне», «підпорядкування – свобода», «дім – мандри», повсякденності і особисто визначений вихід з неї. Ці протиріччя визначають такі двигуни субкультур, як «вихід з дому» – «поклик мандрів» (вихід із повсякденності) і «випробування себе» (героїзація життя), «мандрівка поза домом» (пригоди), реалізація інтересу -«заради чогось», отримання жаданого предмета – «чарівні засоби» і «чарівні навички»; «заради когось» – отримання привабливих соціальних відносин.

Міфологічний світоглядний характер субкультур визначено реалізацією власних сил і мотивів в референтній групі в ритуалізованій поведінці досягнень, що компенсує нав'язаний світ повсякденності в соціокультурних практиках формальності і підпорядкування, практик емоцій радості і гніву, втечі від печалі, з її домінацією минулого, і тривоги, з домінацією майбутнього – в тимчасову перспективу моменту, сьогодення. У відмові від нав'язування суспільства індивіду як меморіальних практик минулого, так і очікування майбутнього – в ідеологізації та політизації держави.

Міфологічне осмислення, що претендує в субкультурі на статус «філософствування» як набір ідей і легенд («легенда про виникнення субкультури», «легенди про героїв і їх становлення», «легенди про чарівні засоби»), і супроводжуючих символів (субкультурної «форми» одягу, вигляду, татуювань, значків, ритуалів взаємодії) – утворює «ядро субкультури». В ядро субкультури також входять: перелік звичаїв і безперечних цитат – «яса», що володіє функціоналом «талісмана перемоги» і «напівмагічною владою»; «структура таємниці» зі своїми випробуваннями її відкриття, ритуалами і взаємодія з архетипами; героїзація, як статусно-рольова визначеність героя; «субкультурна мова», що відображає конкретне знання в субкультурі або субкультурну гіперреальність з її симуляціями і вигадками; індивідуалізовані

інтереси та ідеї рішення змістовних проблем в опонуванні «уявному суспільству».

Література до розділу 8

1. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. Санкт-Петербург : Питер, 1997. 336 с.
2. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ ; пер. с англ. В.В. Старовойтова; Общ. ред. Г.В. Бурменской. Москва : Прогресс, 1993. 480 с.
3. Судзуки Т. Наука Дзен – Ум Дзен. Киев : Преса Украины, 1992. 176 с.
4. Тоффлер Э. Шок будущего ; пер. с англ., науч. ред. П.С. Гуревич. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2002. 557 с.
5. Вернадский Г.В. Монголы и Русь ; пер. с англ. Е.П. Беренштейна, Б.Л. Губмана, О.В. Строгановой. Тверь : Леан; Москва : Аграф, 1997. 480 с.

ТЕМА 9
ҐРУНТ, СЕРЕДОВИЩЕ, СФЕРА І СВІТИ АГРЕСІЇ: ТЕРИТОРІЯ І ПОСЕЛЕНСЬКА СТРУКТУРА

9.1. Проблема території у насильстві

Дослідження впливу території на проблему агресії, на мій погляд, талановито провів етолог, нобелівський лауреат Конрад Лоренц.

Досліджуючи агресивну поведінку тварин, К. Лоренц перш за все, розглядав, яку користь отримують тварини від існування інстинктів агресії. Внутрішньовидова агресія служить збереженню виду, проявляючись як відштовхування між особинами, дозволяючи поширюватися виду по території.

Розподіл особин пов'язаний з так званою «критичною реакцією». Як під час нападу хижака на здобич або при цькуванні хижака його жертвами, так і при внутрішньовидовій агресії існує функція бойової поведінки, яку К. Лоренц разом з Х. Хедігер називає «критичною реакцією». «В англійській мові вираз «битися, як загнаний в кут щур» символізує відчайдушну боротьбу, в яку боєць вкладає все, тому що не може ні втекти, ні розраховувати на пощаду. Ця форма бойової поведінки, найлютіша, мотивується страхом, найсильнішим прагненням до втечі, що не може бути реалізована, тому що небезпека занадто близько. Тварина, можна сказати, вже не ризикує повернутися до небезпеки спиною – і нападає сама, з горезвісною «мужністю відчаю». Саме це відбувається, коли втеча неможлива через обмеженість простору – як у випадку з загнаної щуром, – але так само може діяти самка при необхідність захисту виводка чи сім'ї» [Лоренц К., 1994, с. 35-36].

Аналогії з людською агресією тут напрошуються самі собою. Але не менш важливим є дослідження залежності сили агресивної поведінки від ступеня знайомства з територією і віддаленістю / близькістю території до центру проживання. Чим ближче до центру контрольованої території, тим сильніше відсіч, і навпаки, віддалення від центру знижує опірність. У проявах підліткових

банд, що демонструють поведінку, яка відхиляється від норм, територія відіграє важливу роль, оскільки лідери можуть підтримувати свій вплив тільки на певній території і за певних соціальних норм, цінностей, поведінкових стратегій (нехай навіть і асоціальних). У цьому випадку проблема території – це збереження себе, своєї особистості в екстремальних умовах, збереження дистанції з небезпеками, що загрожують руйнуванням міри життя, рішучими діями щодо усунення цих небезпек, їх причин і проявів.

Так, А.К. Бєлов цілком обґрунтовано в проблематиці реакції в ближньому, рукопашному бою розглядає проблему особистої території людини. Характеристикою особистої зони, «дистанції загрози проникнення в зону інстинкту території» – є досяжність зброї до людини. Зближення в дистанції на вулиці, створює напругу у людини, але взаємозалежне від агресивних намірів зі своїми характерними проявами. Серед ознак агресії в сукупності з порушенням дистанції А.К. Бєлов виділяє такі ознаки: По-перше, рвучка активність того, хто порушує дистанцію, по-друге, осьова лінія його руху проходить через вас, не повз, по-третє, спроба створити додатковий, нічим, крім агресії, не виправданий рух при зближенні з вами [Бєлов А.К., 1994, с. 59-61].

З цими положеннями не можна не погодитися, оскільки вони дають сукупність просторових характеристик агресивної поведінки.

Але проблема території людини в дослідженні насильства набагато ширша просторових характеристик. Ця проблема також пов’язана з мірою життя, в її біологічних і соціальних характеристиках. Саме тому зарубіжні психологи досліджують вплив фрустрації, існування непереборних перешкод і екстремальних для організму природних умов з рівнем агресії. Стисла міра життя веде до соціального прояву критичної реакції. Постійні психологічні і фізичні перевантаження – це проблема не тільки стресу і дистресу, це ще проблема зниження рівня агресивної поведінки. Виходячи із цього, слід враховувати фактори, які посилюють і стримують агресію.

Місто в цивілізації пов’язувало поселенську структуру як країни, так і міждержавних відносин, а в сучасному технологізованому і диджиталізованному

світі набуває нових вимірів і пов'язаностей. Вже зараз існують мегаполіси, бюджет яких більший, ніж бюджет деяких держав, а процес глобалізації все більше створює щільність відносин з центрами когнітивних інновацій з високою людською ємністю ринку.

Місто все частіше розглядається як центр ваги, атракції своєю якістю життя його зручністю, це особливо рельєфно відбувається в державах з анклавною модернізацією і розвитком. Так, в сучасній Україні відбуваються міграційні тенденції не тільки в західні країни з високою якістю життя і з можливостями отримання високої заробітної плати, а й внутрішня міграція у великі міста, анклави розвитку з маленьких міст і сіл. Останні вступні кампанії абітурієнтів довели тяжіння випускників до столиці і центрів України, м. Київ, м. Львів, м. Харків та значно менше в інші міста.

Все це актуалізує розгляд міста в його істотних уявленнях, в знятому вигляді з «живих образів». Такими образами, які створюють методологічні метафори, за подобою яких досліджуються сучасні і майбутні міста і менш масштабні поселення, є «простір», «ґрунт», «середовище», «сфера».

Дослідження **простору** традиційно розглядається в відображенні таких важливих атрибутів, як *протяжність, взаєморозташування, структурність* і як така умова розвитку, в нашому випадку соціальної матерії, яка знаходиться в єдності і протилежності з часом. Далі, як правило, розглядається специфіка фізичного, біологічного та соціального простору. Сучасний діджиталізований комунікативний світ з соціотехнічними системами формує новий простір, який вже в розвитку Інтернет-простору зміщує відносини від дігіталізованих «поселенських», «осілих полів» в містах як стійких просторів отримання Інтернету (як раніше на роботі, вдома, Інтернет-клубах та Інтернет-кафе) до локальних полів Wi-Fi зон, 3G – 7G (і це не межа,) які стають простором і формують кочівницькі, номадні діджиталізовані культури. Фізичний, соціальний (в широкому розумінні, взаємодії між людьми) простір міста, взаєморозташування об'єктів дослідження: вулиць, відкритих просторів,

перехресть, вузли, центри і периферії, тощо, доповнюються соціально-технологічним виміром.

Більш того системи роботи з великими даними, наприклад, такі як Big Data і IBM Watson, що вже є штучним інтелектом, когнітивно пов’язують людей і комп’ютер, здатні сформулювати питання, давати відповіді і вчитися, використовуючи в якості елементів людей і їх інтелект, які, в свою чергу, доповнюються можливостями комп’ютерної техніки. IBM Watson – це потужний комп’ютер, який з маркетинговою епатажністю пропонували в 2016 році висунути на пост президента США. Міський простір стає smart-простором, оскільки аксесуари (прилади), що носить людина стають невід’ємним атрибутом роботи, розваг і повсякденного життя. Людина все більше бюджету свого часу витрачає на ці девайси, наприклад, смартфони, за допомогою яких здійснюється контроль здоров’я, покупки і продажі товарів і послуг, управління фінансами, системою життєзабезпечення міста, ремонт, навігація автомобілів тощо.

Навіть освіта нібито повинна боротися, перш за все, за кліпну свідомість учнів, їх увагу, можливі заходи цензури і заборони діджіталізірованих технологій і повернення в світ Гутенберга (в значенні концепції М. Мак-Люена), але цей напрямок не витримує конкуренцію з когнітивно-інноваційними системами, які потребують вдосконалення нових метанавичок: пошуку, відбору, верифікації та систематизації інформації та інших. Тому поступово буде відбуватися переорієнтація з партикулярної освіти на універсальну освіту, яка зцілює освіченістю, відновлює цілісне суспільство.

У цьому питанні ми наблизилися до методологічної метафори «середовища», цей онтологічний образ був привнесений кібернетичним системним підходом і екологією. Ці методологічні підходи та напрямки мають специфіку трансдисциплінарних і крос-наукових досліджень. Вони прийшли в методологію досліджень з біології та в механізми фрактального пертайлінга (просторового поширення і тиражування на території) отримали «прописку» в дослідженнях психічного (екологія психічного і психічна система), соціального (соціальна екологія, інвайроментальна соціологія і соціоекологічна система) і ін.

«Середовище», за своїм змістом, повинне відображати відносини трофічних зв’язків (пересування енергії, зараз це вже не тільки фотосинтез, а й рух енергії соціуму, смислів, емоцій і т.д.), конкурентної боротьби за трофічну нішу, умови для виживання і розвитку в цілісності відносин. Ці основні контексти переносяться на відносини в місті і мають свою методологічну і методичну спрямованість. Діджіталізоване середовище зараз має характер неофеодальної єдності референцій, індивідуалізації, протистояння анонімності і публічності, остання повністю руйнує приватність. Створюються нові діджиталізовані системи сентимента і ресентимента, епатажного хейтерства з моббінггом, буллінгом, троллінгом, спамом, ботами і подібним. Актуалізуються явища прокрастинації і спрощення духовного життя, наповнення діджіталізірованного світу інформаційним сміттям і архаїчними девіантними формами соціальних відносин в деетизаціі, деінтелектуалізації, розкультурення і навіть розлюднення.

Міське середовище знаходиться в небезпеці від кібератак на корпоративні інформаційно-комунікативні системи та енергетичне забезпечення, смарт-технології стають основою для смарт-терору і смарт-злочинності. Під впливом концепції середовища знаходиться і теорія соціальних мереж, яка в діджиталізованому світі соціальних Інтернет-мереж отримує нове звучання.

Індивідуалізація, референція і швидке інформаційне зв’язування створюють методологічну проблему міста як діджиталізованої комунікативної сфери, яка характеризується швидкими змінами, і має смисли метафори «атмосфери» з їх турбулентними, неврівноваженими потоками енергії, фінансів, інформації за допомогою діджиталізованих соціотехнічних відносин. На мою думку, дослідження специфіки сенсу методологічних метафор «простору», «середовища», «сфери» мають істотний евристичний потенціал щодо прогностичних тенденцій розвитку міста в дігіталізованому комунікативному світі.

9.2. Місто і агресія

В основу цього параграфа покладено дослідження, презентоване на Міжнародній конференції «Місто як навчальна аудиторія» (International Science and Practical Conference «City as a Classroom» 23-28 серпня, 2020).

Вивчення специфіки агресії в поселенських структурах таких як село і місто, володіє своєю проблематикою, яка включає пошук відповіді на такі питання: 1. Які агресивні відносини формуються в місті або селі? 2. Яка специфіка і профіль злочинів на цих територіях? 3. Які типи злочинців формує та чи інша поселенська організація (її клімат, фотоперіодичність, інфраструктура і т.д.)? 4. Як щільність населення впливає на агресивність і злочинність? Ці питання часто розглядалися в кримінології і вимагають особливого дослідження. Ми охарактеризуємо ставлення міста і агресії з позиції окультурення та інституціалізації городянина в місті, у відповіді на питання «З чого починається місто?» і як це пов'язано з агресією.

Постановка питання «З чого починається місто?» визначає розуміння того, як формується городянин, що визначає його соціалізацію, включення і освоєння культури міста, передачу і протиріччя з іншими культурами, становлення, розвиток і навчання людини в місті, а також простір і час її проживання, механізми спільного життя людей в тому, що вони наповнюють змістом і значенням міста. Одним з двигунів цього процесу є формування городянина як окультурення його агресії, в іншому випадку життя міста перетворюється на війну всіх з усіма.

Первісне для людини усвідомлення міста пов'язане з домом як притулком і центризмом інституту сім'ї, але перша збірка соціальних відносин відбувається не тільки в середовищі сім'ї, але і відносно зв'язку «сім'я-сусіди» – у дворі. У багатьох творах літератури, мемуарах та мікросоціологічних дослідженнях саме двір займає особливе місце, не тільки як простір повсякденності, а й простір формування соціальних відносин з іншими, та й, власне, характеру людини. Спочатку дитина отримує розуміння особистісних опор, коли гуляє у дворі під наглядом, мами, бабусь і дідусів, старшої сестри або брата. Ступінь контролю,

розширення простору діяльності, схвалення або несхвалення визначають здатність особистості ризикувати, брати на себе відповідальність [Колризер Дж., 2014, с. 119-132], розуміти відносини у дворі, які не завжди повністю відповідають закону, але швидко коригуються дворовими звичаями, нормами, фреймами і правилами. Так ось, центр збірки у нас – це двір, квартал, в Іспанії – barrio (іменник – квартал, район, сусідство, в дієслівній формі – підмітати і навіть красти), в Італії – cortile. Це центр збірки відносин на території проживання і у міжпоколінних взаємодіях. Саме тому така ідеалізація дитинства міських дворів: запорізьких, одеських, київських, пітерських, Арбата і т.п.

Райони та двори мають і свою тіньову сторону, пов’язану зі сферою агресії і криміналом, у вересні – грудні 2020 року студенти спеціальності «Соціологія», освітньої програми «Соціологія медіації та кримінології» робили ментальне картування презентаційної і тіньових сторін міста Запоріжжя або свого населеного пункту (м. Енергодар, смт. Покровське та ін.). Найчастіше тіньову сторону міста пов’язували з необлаштованістю, деградацією, наркоманією і алкоголізмом, вуличними злочинами насильством над особистістю.

Пізніше до взаємодії людей в районах і дворах додаються соціальні інститути (первинної соціалізації), які часто називаються за аналогією з вирощуванням і окультуренням природи – дитячий садок (аналогія вирощування рослин), дитячі ясла (аналогія вирощування тварин), пізніше школа і університет (початкове навчання в яких будувалося за аналогією з релігійним навчанням), після навчання соціалізація відбувається в професійному середовищі організацій і підприємств. Модульні концепції кварталів районів (спальних, торгово-побутових комплексів, адміністративних, культурно-історичних і ін.) Пов’язані саме з мікро- і мезо-розумінням міста як середовища.

Динамічне розуміння міста – це визначення міста як взаєморозташування будівель, архітектурних споруд на рельєфі місцевості і транспортних шляхів. Динаміка визначена швидкісною розмірністю руху, так «міста і поселення на шляху Святого Якова (Сантьяго-де-Кампостела)» відповідають динаміці руху паломників, їх світлоперіодічністю, культовими об’єктами і т.д., «місто для

людей» відповідає руху людей, які проживають в місті, перш за все, прогулянкам. Місто може бути співрозмірним велосипедному руху, автомобільному транспорту, авіаційному (вертольотам) і масовим потокам – метро і громадському транспорту. Усе це визначає техно-соціальну динаміку міста з домінацією технології переміщення, спрямованістю, орієнтування, яка визначає випадкові і періодичні зв'язку городян. Це обумовлює появу випадкових соціальних груп – перехожих, пасажирів громадського транспорту, які чекають на зупинках, а також професій, які обслуговують ці динаміки.

В соціальному плані динаміка міст – це не тільки поколіннєва динаміка, яка безумовно входить і важлива в соціологічному аналізі, а й міграційна динаміка – звідси такий інтерес до мігрантів, біженців (біжать від катастроф і воєн, «динаміка від») і економічним мігрантам (змінює місце проживання в пошуках кращого життя, «динаміка до»). Міграційні процеси визначають цілий комплекс досліджень: місць і компактності проживання, сегрегації, протистояння і освоєння культури міста і культури мігрантів, ресоціалізація та адаптація, витіснення приїжджими або приїжджих, криміналізація і т.д. Цими проблемами першою займалася чиказька школа соціології, заклавши певні традиції проблематики соціології міста. Проблема агресії тут проявляється в дискримінації і сегрегації «чужих», боротьбі за територію і формування «тіньових зон» міста.

Після активної фази військового конфлікту на Донбасі «тимчасово переміщені особи», громадяни України, селилися на підконтрольних Україні територіях, що відображено в дослідженні доктора соціологічних наук, професора О.Б. Іванкової-Стецюк, в різних формах – в компактному територіальному проживанні (це форма за аналогією була названа «гетто»), в розрядженій формі проживання, але зі стійкими соціальними зв'язками – «діаспора», і як, власне, громадяни України, без акцентування уваги на статус постраждалих, що включаються в життя міської громади.

Розглядаючи специфіку механізмів навчання в місті, необхідно звернути увагу на потоки тяжіння і відштовхування, що тісно пов'язано з методами

вивчення, відомими як «ментальне картування» – в місцях і просторах презентації міста, в які городяни ведуть своїх друзів для знайомства з містом, і «тіньовими», непрезентабельними місцями і просторами, в які точно приїжджих друзів не поведуть. Природно, простори атракції, тяжіння, володіли своїм центризмом і раніше: агора і культові споруди в полісах стародавньої Греції, в середньовічних містах – це центри влади (палаци і замки), релігійні споруди (центральні і помісні собори), торгові площі, університети і т.д. Так, під час Празького рейду в 2019 роки ми вивчили поліцентризм Праги, її 5 центрів формування влади і, відповідно, тяжіння периферії до цих центрів, що обумовлювало історичну специфіку формування соціальних відносин у місті, його «генератори енергії життя» [Лепський М., Дударєва І., 2019, с. 12-22].

Місто проявляється як середовище, сфера і поліморфні мережі. Середовище визначає умови формування соціальних відносин, локально і глобально, абстрактно і конкретно, сфера визначає спрямованість життєдіяльності людини, групи, спільноти в сукупності соціального простору і часу, соціальних інститутів як сукупності (в соціальній, економічній, політичній, культурній, військовій, технологічній сферах), мережі відображають самоорганізаційну специфіку зв’язків при відсутності жорсткого центризму, в конфігурації відносин.

В результаті місто, за своїм змістом, виступає як залежність від таких характеристик, як масштаб і щільність. Масштаб визначає «слід міста» в навколишньому середовищі, в продовольчому плані, в пов’язаності шляхів сполучення і торгівлі в схемі Ф. Броделя «село-містечко-місто-столиця». У психологічному і соціологічному зрізі Г. Зіммеля масштаб міста, точніше його збільшення, відображає зростання психологічного навантаження і роз’єднаності [Зиммель Г., 2002, с. 23-34]. Масштаб міст, близькість їх кордонів і взаєморозташування визначають і геополітичну зв’язаність (дуальні, триплетні міста, кола міст, пов'язані в маршруті міста і т.д.).

Щільність міст, як щільність проживання, визначає глобальні загрози і швидкість їх вражаючого фактору. І, навпаки, щільність міст визначає їхню

політичну, економічну, а також творчу та інтелектуальну ємність, нестача яких визначає застій і занепад. З щільністю міст безпосередньо пов'язані процеси джентрифікації (реконструкції занепалих міських кварталів, благоустрій та залучення заможних жителів), ревіталізації, відновлення, відтворення і пожвавлення міських просторів, включення в межі міста поселень-супутників, маятникової міграції з приміських зон, розквіту передмість і субурбанізації і т.д.

Практично центральною темою фантастичного твору Кліффорда Саймака «Місто» був уявний експеримент про те, до чого може привести катастрофічне зниження масштабу і щільності міст. Так, холодна війна, в якій центральною є атомна загроза, визначила в якості предмета ураження ядерним вибухом міста з високою концентрацією населення. Для подолання цієї загрози приймається рішення про деконцентрацію населення в передмістя в зручних спорудах-маєтках в індивідуалізованому модульному будівництві житла. З розвитком робототехніки, повітряного транспорту – гелікоптерів, інформаційної пов'язаності, замість міст стали розвиватися передмістя зі своїми психологічними проблемами і соціальним протистоянням неуспішному міському андеграунду. Деякі тенденції фантастики Кліффорда Саймака стають пророчими при іншій глобальній загрозі – пандемії, яку також пов'язують з щільністю населення.

Щільність міста визначає і інші важливі для вивчення значення, з позиції глобального значення міста, ієрархії влади, торгової і фінансової потужності, нових і традиційних технологій, індустріальних, інформаційних, когнітивних, культурних, громадських та інших просторів. Місто володіє і іншими вимірами з позиції семіотики, символіки, сенсу і прототипів для себе та інших. Все це фокусує дослідження міста при високій чутливості міста до технологій, як про це геніально написали брати Стругацькі у творі «Хижі речі століття», коли випадково відкритий вплив технологій на задоволення змінює повністю соціальні відносини, залежності і дієздатність людей, далеко не на краще. Фокусування сприйняття і усвідомлення міста безпосередньо пов'язане з «зумінгом» (наближення або видалення, зміни масштабу розгляду) вивчення

міста з фокусуванням дослідження на різному масштабі від будинку і двору до глобального значення, обрання рамок дослідження міста і його основних зв'язаностей і процесів. Все це визначає доцільність і міждисциплінарність дослідження міста історичними, експедиційними методами, а також інструментами візуальної антропології та соціології, ментального картування; символічного і семіотичного підходу, психології та соціології міста, системного, синергетичного, фрактального дослідження, діяльнісного та інституційного підходів. Вивчається людина і її дієздатність, повсякденність, спільноти, соціальні групи в стратифікації, діяльність різномасштабних суб'єктів, інноваційні зміни і інфраструктурно-технологічний розвиток. Таке різноманіття тем і аспектів вивчення все більше ставить питання про сутнісне і універсальне в різноманітті.

Тому питання: «З чого починається місто?» визначає лише тільки точку відліку для подальшого дослідження єдності в різноманітті міст, можливості розвитку людської цивілізації в майбутньому, окультурення агресії як формування дієздатності жителів міста і протистояння розлюдненню в місті і спустошенню простору.

Література до розділу 9

1. Лоренц К. Агрессия (так называемое зло) ; пер. с нем. Г.Ф. Швейника. Москва : Прогресс, 1994. 270 с.
2. Белов А.К. Славяно-горицкая борьба. Искусство атаки. Москва : Здоровье народа, 1994. 112 с.
3. Колризер Дж. Спасти заложника. Как управлять эмоциями, оказывать влияние па людей и разрешать конфликты. Практические советы от опытного переговорщика ; пер. с англ. Г. Любимовой. Москва : Мани, Иванов и Фербер, 2014. 336 с.
4. Лепский М., Дударєва І. Культурні коди та функціональні смисли поліцентризму міста (на прикладі Празького експедиційного рейду 2019 року). *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої*

Наддніпрянщини. Гол. ред. М.А. Лепський; Запорізький національний університет. Запоріжжя : КСК-Альянс, 2019. Випуск 40. Том 2. С. 12-22.

5. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь. *Логос: Журн. по философии и прагматике культуры*. 2002. № 3-4 (34). С. 23-34.

РОЗДІЛ 10
АГРЕСІЯ І ПРОБЛЕМИ ВИЖИВАННЯ

На наш погляд, виживання слід визначити як соціально-філософське поняття, що означає специфічну активність людини, соціальної групи, суспільства, спрямовану на самозбереження чи порятунок життя людей, людства, біосфери і довкілля в цілому [Лепський М.А., 1997].

Поняття виживання показує певний зріз життєдіяльності, за основу якого береться активність і спрямованість на збереження життя, в екстремальних умовах. Виживання є специфічною активністю в екстремальних для життя умовах, що спрямована на збереження життя. Але цим зрізом не вичерпується вся життєдіяльність, адже однією зі сторін життєдіяльності є людська активність не в екстремальних умовах, а в звичних, нормальних умовах існування. Крім того, життєдіяльність, на жаль, не вичерпується тільки позитивним змістом, тобто спрямованістю на життя. У життєдіяльності певних людей присутня спрямованість на смерть, тобто некрогенез.

Особливість виживання людини пов'язана як з адаптивно-адаптуючою природою, так і з її, людини, біосоціальною сутністю. Людині недостатньо зберегти тільки біологічне життя, їй необхідно зберегти свою соціальність, в якій вона проявляється як сукупність суспільних відносин. Тому соціальне виживання конкретної людини полягає в отриманні, збереженні та розвитку своєї особистості, своєї соціальності в суспільстві. Соціальне виживання залежить як від прямого зв'язку «людина-суспільство» (збереження і розвиток суспільства кожною особою), так і від зворотного зв'язку «суспільство – людина» (збереження і розвиток особистості суспільством). Соціальне життя людини протистоїть соціальній смерті, яка настає тоді, коли людина незворотньо втрачає свою соціальність.

Виживанню властивий ряд меж, серед яких виділимо наступні: суперечливість, альтернативність, незворотність, конкретно-історичний

характер, спрямованість на життя, екстремальність умов і індивідуально-особистісний характер виживання.

Суперечливість як риса виживання проявляється в різних аспектах. З одного боку, виживання веде до вирішення назрілих проблем життєдіяльності, до уважного вивчення небезпек людського існування, з іншого боку, виживання є проблемою, небезпека якої полягає в тому, що виживання є активність людини на межі можливостей, що веде до виснаження фізичних і духовних сил і може привести до незворотних наслідків не тільки для людини, але і для суспільства.

Виживання може служити втіленням здібностей і творчого потенціалу, духовно-моральних якостей, а може пробудити найнизинніші почуття і бажання (боягузтво, егоїзм, зрада, жорстокість, некрофілія) і привести до некрогенезу. Суперечливість виживання, далі полягає в тому, що існує діалектичне протиріччя між життям і смертю, яке є джерелом розвитку виживання.

Така властивість як альтернативність, пов’язана з тим, що вона передбачає необхідність вибору з двох або декількох можливих варіантів, рішення, напрямків, дій. Але навіть якщо для суб’єкта виживання існує тільки один варіант збереження життя, то у нього завжди є вибір між життям і смертю.

Залежно від конкретного змісту ситуації виживання альтернативність володіє різним ступенем складності, і для оптимального вирішення складної задачі в залежності від сфери виживання (політична, економічна і т.д.) додатково потрібні спеціальні методи і методики виживання.

Незворотність виживання виражається насамперед у незворотності життя, яке, як ми знаємо, закінчується смертю. Розвиток і згасання життя означає розвиток і згасання здатності до виживання, скорочення меж виживання. Тому незворотність життя вимагає від соціального виживання найбільш ефективних методів усунення небезпек життя, щоб не витрачати на це усе життя і усі сили, щоб виживання не стало метою життя. Значимість виживання зростає через неможливість повернути життя після смерті, тобто незворотності життя. Навіть якщо повірити в реінкарнацію, то це буде вже не те життя.

Така риса виживання, як конкретно-історичний характер, виражається в таких основних аспектах. По-перше, вона знаходить своє вираження в тому, що виживання в різних конкретно-історичних умовах має різну специфіку, відповідно ця специфіка накладає відбиток на детермінанти процесу виживання.

Ця історична специфіка виражається у небезпеках і способах виживання, характерних для того чи іншого періоду історії.

По-друге, конкретно-історичний характер виживання проявлявся в класовому і соціально-груповому характері виживання. Людина, соціальна група могли виявитися суб'єктом виживання, в силу своєї класової, національної, релігійної приналежності. Наприклад, при боротьбі класів, соціальних груп, етнічних конфліктах, боротьбі одного конфліктуючого угрупування з іншим, що може вестися до повного знищення однієї зі сторін. Це і геноцид, і класовий терор і т.п. Прикладів у всесвітній історії безліч.

Однак поряд зі специфічними властивостями, конкретно-історичне виживання володіє і загальними властивостями: як біосоціальне явище воно формується і розвивається як один із способів, що дозволяють суб'єкту історичного процесу – особистості, соціальній групі, суспільству ефективно взаємодіяти з умовами дійсності і смертоносними факторами, що змінюються. У цьому сенсі виділення виживання з суспільної практики сприяє розвитку навичок ефективно діяти в суперечливому альтернативному світі, в екстремальних умовах.

Важливою характеристикою виживання є спрямованість на життя, на збереження міри життя. Вона, ця спрямованість, проявляється по-різному у кожного суб'єкта виживання, але прагнення до життя є загальним для усіх суб'єктів виживання.

Відзначимо відмінність між такими властивостями як незворотність виживання і його спрямованість на життя. Якщо «незворотність виживання» наголошує на тому, що виживання є суттєвою необхідною характеристикою життя, то «спрямованість на життя» характеризує виживання як механізм

збереження або відновлення динамічної рівноваги життя в екстремальних умовах.

Адже, як вже зазначалося раніше, знання способів виживання, меж виживання знецінюються, якщо лежать мертвим вантажем, і справжнім виживанням є активна біофілія, яка бореться зі смертоносними факторами і некрогенезом.

Не менш важливою рисою виживання є наявність екстремальних умов життєдіяльності та індивідуально-особистісний характер кожного окремо взятого випадку виживання. Що ж таке нормальне і екстремальне функціонування саморегульованої системи? Нормальним визначається такий стан системи, коли зберігається динамічна рівновага, а зміна істотно важливих параметрів відбувається в допустимих межах. Умови, за яких зберігається функціонування системи як динамічної рівноваги, є нормальними.

Екстремальне функціонування системи починається тоді, коли відбувається така зміна суттєво важливих параметрів, в яких змінні значення досягають і виходять за межі допустимих змін. Екстремальні умови характеризуються граничними значеннями або перевищенням допустимих меж істотно важливих параметрів, що визначають динамічну рівновагу у функціонуванні системи.

Здатність саморегульованої системи відновлювати або виводити на новий рівень динамічну рівновагу, а також сукупність механізмів, що забезпечують цей процес можна назвати здатністю до виживання, виживанням.

Слід зазначити те, що допустимі межі істотно важливих параметрів для окремої саморегульованої системи є індивідуальними, тому норми для певного типу систем є усередненими. Гомеостазіс залежить як від зовнішніх умов, стану навколишнього середовища, так від внутрішнього стану динамічної рівноваги, тобто внутрішніх умов.

Екстремальні умови, крайні, граничні, прикордонні умови життєдіяльності, характеризуються, з одного боку, об’єктивністю, зовнішньої заданістю, існують поза суб’єктом і ззовні впливають на нього, з іншого боку,

суб’єктивністю, тому що викликають максимальну напругу життєвих сил і внутрішніх резервів суб’єкта.

Екстремальні умови можуть бути як біологічними, так і соціальними. Біологічні екстремальні умови – це умови граничні для біологічної життєдіяльності (температурний режим і максимально допустимий час перебування в ньому, вологість і зневоднення і т.д.). Іншими словами, можна сказати, що екстремальні умови представляють собою перешкоди або неможливість задовольнити вітальні потреби.

Соціальні екстремальні умови – це умови, граничні для соціальної життєдіяльності особистості, соціальної групи, соціуму. Соціальне виживання характеризується не просто неможливістю задоволення соціальних потреб, а неможливістю задоволення соціально значущих потреб, що ведуть до збереження життя і розвитку всього людства, в якому буде можливість реалізуватися кожному.

Необхідно відзначити і те, що екстремальні умови характеризуються наявністю об’єкта виживання, а не просто небезпекою, як потенційного об’єкта виживання. В іншому випадку всі наші життєві умови були б екстремальними. Екстремальні умови зустрічаються в нашому житті часто і як це не парадоксально звучить, надзвичайно рідко хто-небудь вмирає природною смертю, від старості. Практично завжди причиною смерті є різні захворювання – серцево-судинні, онкологічні, інфекційні. Крім захворювань, причинами несвоєчасної смерті можуть бути випадкові і насильницькі смерті.

Виживання виступає як специфічна людська активність в умовах, що загрожують життю життєдіяльності особистості, соціальної групи, суспільства. З цього випливає, що специфіка виживання, з одного боку, залежить від екстремальних для життя умов, в яких людська активність набуває визначеність і значення виживання, з іншого боку специфіка виживання визначається людською активністю, а значить виживання детерміновано біосоціальною природою людини і кожен окремий випадок виживання носить індивідуально-особистісний характер.

При цьому, якщо поняття «самозбереження життя» несе перш за все навантаження відносин суб’єкт-об’єкт (С-О), то поняття «порятунок» відображає більшою мірою суб’єктні відносини (С-П), хоча порятунок передбачає, що порятунок може як би вторгатися у відносини суб’єкта і об’єкта виживання, своєрідним посередником (С-П-О). Виживання об’єднує дві сторони цього взаємозв’язку, тобто виживання – виступає не тільки як спрямованість суб’єкта на збереження себе і усунення небезпеки або об’єкта виживання, а й порятунок життя іншого суб’єкта виживання, що визначено в поняттях спаситель і рятівник.

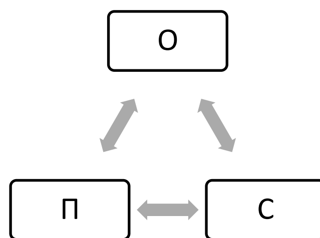

Рисунок 10.1 – Взаємозв’язок між суб’єктом, об’єктом та порятунком

Аналіз проблеми виживання дає можливість визначити поняття, що відображають суттєві сторони процесу виживання, його внутрішнього аспекту – самозбереження, і зовнішнього – порятунку.

У процесі вивчення виживання можна виділити такі поняття:

Суб’єкт виживання – індивід, соціальна група, суспільство, що діє в екстремальних умовах, пізнає їх; учасники виживання, чия здатність до виживання випробовується. Сюди ж можна віднести і професійних рятувальників, виділивши їх дещо окремо.

Щоб розглянути ідеальний суб’єкт виживання, необхідно вивчити оптимальну модель пізнання надзвичайних ситуацій та діяльності в екстремальних умовах. Природно, не можна обійти увагою той факт, що пізнання людини, як сукупності суспільних відносин, неможливо, без розгляду людини як учасника соціальної групи, суспільства. Специфікою суб’єкта виживання в рукопашному бою є той факт, що тренування, змагання та бойові

умови визначені відносинами фізичного насильства, з різницею лише в нормах і обмеженнях прояву насильства.

Об'єктом виживання є те, на що спрямована діяльність суб'єкта виживання. Це – процеси або об'єкти, які можуть привести суб'єкт виживання до загибелі, до несвоєчасної або насильницької смерті, те, що безпосередньо відчуває здатність виживання. Поняття «об'єкт виживання» тісно пов'язане з поняттям «небезпека», «загроза», «ризик».

Небезпеку можна визначити як потенційний об'єкт виживання. А об'єкт виживання можна розуміти як реалізовану небезпеку. Але зв'язок між об'єктом виживання і небезпекою може бути і зворотній, пізнана небезпека може бути об'єктом виживання в минулому, після екстремальної ситуації пережитий об'єкт виживання або подібний до нього об'єкт стає небезпекою.

Небезпеки можуть відрізнятися за рівнем охоплення: *глобальні* (радіоактивна, хімічна, бактеріологічна, екологічна і т.д.), результатом якої можуть бути глобальні наслідки; *локальні* (промислові і т.д.), результатом якої є локальні наслідки і місцеві, що охоплюють меншу територію. Небезпеки бувають повсякденні (побутові, професійні тощо) і не повсякденні, тобто такі, що досить рідко зустрічаються або несподівані для даного суб'єкта. У цій класифікації небезпеки рукопашного бою характеризуються як місцеві та професійні (пов'язані з діяльністю).

Про деякі небезпеки ми дізнаємося, як про нещасні випадки. Для нещасних випадків характерний несподіваний збіг обставин, при якому раптово з'являється небезпека і максимально швидко переростає в об'єкт виживання. Нещасні випадки зазвичай пов'язують з повсякденними небезпеками (порушення правил дорожнього руху, техніки безпеки), але бувають і не повсякденні нещасні випадки (аварії поїздів, авіакатастрофи тощо). Нещасні випадки в більшості своїй відбуваються через необережність і неуважність суб'єктів виживання або через невміння адекватно реагувати на зміну ситуації, нещасні випадки можуть відбуватися з вини людей, відповідальних за обслуговування об'єктів або процесів, які становлять небезпеку (наприклад, в

авіакатастрофах дуже часто з'ясовується неточне обслуговування літаків, в катастрофі потягів – обслуговування шляхів сполучення). Необережність в рукопашному бою проявляється як недотримання спортсменами правил техніки безпеки і недостатня увага самостраховці.

Нещасні випадки, як правило, бувають місцеві, але може виявитися що нещасний випадок стає поштовхом до локальної або навіть до глобальної катастрофи, або ж набуває статистичного статусу локальної або глобальної небезпеки через велику кількість повторень цього нещасного випадку. Тут можна говорити про закономірності нещасного випадку і негайно шукати причини повторюваності, тільки так можна створити певну безпеку від часто повторюваних нещасних випадків.

Можливість розвитку небезпеки виражається поняттям «загроза».

Дуже часто можна почути таке словосполучення: «загроза застосування зброї», «загроза такої-то небезпеки». Що ж розуміється під загрозою і як вона пов'язана з небезпекою?

Загроза – це, перш за все, потенційна можливість розвитку небезпеки. Ще під загрозою розуміють метод впливу або тиску на людину з метою вплинути на її рішення через страх перед небезпекою або побоювання перед наслідками.

Загроза може бути пряма і прихована. Загроза, як потенційна можливість розвитку небезпеки є прямою, коли небезпека виявлена і визначена можливість її розвитку. Але загроза може бути і прихованою, в цьому випадку небезпека вже існує, але ще не виявлена. Якщо загроза є методом впливу з метою зміни існуючого положення, то про неї говорять як про пряму або приховану, маючи на увазі форму подачі загрози. Пряма загроза, якщо той, хто загрожує пояснює, в чому полягає небезпека при таких-то і таких-то діях з боку іншого. Загроза є прихованою, коли той, хто загрожує не пояснює небезпеку, але натякає на неї або передає її езоповою мовою.

Так, дуже багато зіткнень і бійок можуть починатися з вербальної загрози з характерними словосполученнями, з психологічним тиском (приниженням, образою), що провокується виразами і т.д. У цьому випадку необхідне,

найчастіше інтуїтивне усвідомлення ступеня, характеру (пряма і прихована) загрози і моменту наростання вербальної агресії, можливості її переростання в фізичну агресію.

Загроза безпосередньо пов'язана з небезпекою, але загроза – це ще не здійснення небезпеки, а потенційна можливість. Реакція на загрозу може бути різною у різних людей, що залежить і від ситуації, і від психологічних особливостей людей. Але важливого значення в адекватній реакції на загрозу набуває правильне розуміння швидкості і реальності здійснення небезпеки. Наприклад, загроза застосування вогнепальної зброї – швидкість застосування досить висока, але як часто ми зустрічаємо повідомлення про те, що загроза здійснювалася дитячою іграшкою, майстерно зробленою і схожою на справжню бойову зброю. Але навіть загроза застосування справжньої бойової зброї багато в чому залежить від психологічних можливостей нападника, тобто готовності застосувати зброю.

Тому можна говорити про реальні і нереальні загрози. Якщо загроза є методом зміни ситуації тим, хто загрожує, то зазвичай мається на увазі, що той, хто загрожує володіє загрозою як можливістю розвитку небезпеки, може дати старт цьому процесу або може прискорити процес розвитку небезпеки, коли це відповідає дійсності, то можна говорити про реальність загрози. Нереальною загроза може бути тоді, коли той, хто загрожує не може вплинути на розвиток небезпеки або коли ілюзорною є сама небезпека. Природно, що реальність загрози знаходиться в прямій залежності від реальності небезпеки.

Коли говорять про реальну небезпеку, її швидкість, часто використовують поняття «ризик». Що ж таке ризик?

Ризик, як правило, визначається в дослідженні якісних відмінностей ситуації ризику від ситуації невизначеності. В останніх, ймовірність настання результатів рішень, подій в принципі не може бути встановлена. Ризикована ситуація – різновид невизначеної, коли те, що подія відбудеться ймовірне і може бути визначене, тобто, в цьому випадку об'єктивно існує можливість оцінити ймовірність подій, що імовірно виникають в результаті спільної діяльності

партнерів по виробництву, контрдій конкурентів або супротивника, впливу природного середовища на розвиток економіки, впровадження науково-технічних досягнень в народне господарство [Альгин А.П., 1989, с. 19].

В такому розумінні залишаються не розмежованими невизначені ситуації та ситуації, які не можуть бути визначені. На наш погляд, невизначена ситуація характеризується тим, що ймовірність настання результатів визначити можливо, але вона ще не визначена, тобто це ситуація ризику. У ситуаціях, що не можуть бути визначені, встановити ймовірність настання результатів неможливо, тобто неможливо визначити ризик.

Намагаючись «зняти» ризиковану ситуацію, суб’єкт робить вибір і прагне реалізувати його. Цей процес знаходить своє вираження в понятті «ризик». Останній існує як на стадії вибору рішення (плану дій), так і на стадії його реалізації. І в цьому, і в іншому випадку ризик є моделлю зняття суб’єктом невизначеності, способом практичного вирішення протиріччя при неясному (альтернативному) розвитку протилежних тенденцій в конкретних обставинах. Необхідно також зупинитися на розмежуванні між ризикованою і ризикуючою (що збільшує ризик) діяльністю, між ризиком як діяльністю і ризиком як поведінкою. Більш правильно, на наш погляд, ризик можна визначити як ймовірність настання очікуваного результату (бажаного результату і небажаних наслідків), який є можливість кількісно і якісно визначити.

По-перше, в такому випадку ризикована діяльність і ризикована поведінку є формами активності, спрямованої на подолання невизначеності в ситуації неминучого вибору, в процесі якої є можливість кількісно і якісно оцінити ймовірність досягнення бажаного і небажаного результату. Ризикуюча діяльність і поведінка спрямовані на досягнення певного результату, але досягнення його пов’язане зі збільшенням ризику як ймовірності невдачі. Іншими словами, в цій ситуації правильно говорити про ризик, як про можливість невдачі при певній поведінці або діяльності.

Таке визначення має більшу універсальність по відношенню до явищ, пов’язаних поняттям «ризик».

По-друге, необхідно, на нашу думку, охарактеризувати поняття «ризик» як взаємозв'язок трьох важливих аспектів:

– ймовірність одержуваного результату (вдачі);

– ймовірність настання небажаних наслідків (невдачі) в ході вибору альтернативи і її реалізації;

– ймовірність відхилення від обраної мети, як позитивного, так і негативного характеру.

Ці основні елементи показують, що ризик не є діяльністю, але є ймовірним результатом тієї чи іншої активності. А кількісну і якісну міру ймовірності, що враховується виражає термін «ступінь ризику». Реалізація ж небезпеки представляє собою небажаний наслідок як в результаті діяльності, так і в результаті поведінки, і збільшує «ступінь ризику».

Так, дійсно, невдача у виживанні пов'язана перш за все з небезпекою, але фактори ризику повинні відображати перш за все фактори, які збільшують або зменшують ступінь ризику, а не підміняти собою поняття «небезпека» (таке розуміння можна зустріти в роботі Я.Е. Палкевич [Палкевич Я.Є., 1992], тобто відображати кількісні і якісні характеристики небезпеки та можливостей суб'єкта виживання протистояти небезпеці.

До факторів ризику повинні входити і фактори, що збільшують або знижують межі виживання. Так, наприклад, людина може перебувати у воді нижче 2º С менше 45 хвилин, а в воді з температурою 20º С – невизначений час в залежності від втоми [Палкевич Я.Є., 1992, с. 184].

Факторами ризику для рукопашника можуть виступати поганий психофізичний або фізичний стан (хвороба, ослаблення організму і т.д.), незнайомий суперник, поле і ситуація виживання. Іншими словами, усі ті фактори, які створюють невизначеність в успіху або впевненість в поразці, пов'язані з нестачею інформації про те, що відбувається або спотвореним сприйняттям того, що відбувається.

Таким чином, можна відзначити, що небезпека є сполучною ланкою між такими поняттями як: ризик, загроза і об'єкт виживання. При цьому поняття

загроза відображає перш за все потенційну можливість розвитку небезпеки, а ризик – відображає ймовірність настання очікуваного результату у виживанні (бажаного результату – життя і небажаних наслідків – перш за все смерті, потім втрати здоров'я і т.д.), який можливо кількісно і якісно визначити. Об'єкт виживання – представляє реалізовану небезпеку.

Залежно від того, з якої сфери виходить небезпека, виживання може бути: внутрішньо визначеним – фізичним, душевним і духовним, і зовнішньо визначеним – політичним, економічним, соціальним, правовим, екологічним, виживанням в природі (автономне існування), професійним і побутовим.

Істотні сторони процесу виживання відображають також поняття – «поле виживання» і «засоби виживання».

Поле виживання – час і місце розташування суб'єкта та об'єкта виживання, а також комплекс умов, які не є об'єктом виживання.

І тут треба зупинитися на відмінності понять «поле виживання» і «ситуація виживання» тому що, поле виживання визначає тактичну діяльність, а ситуація виживання – оперативні дії.

Поле виживання – це середовище, в якому відбувається процес виживання. Під цим поняттям можна розуміти детермінанти, що визначають умови, які не є об'єктом або суб'єктом виживання, або тривалу за часом ситуацію виживання.

Під **ситуацією виживання** автор розуміє певні характеристики поля виживання в конкретний період часу. У процесі виживання ситуація може багаторазово змінюватися, поле ж виживання характеризується відносною сталістю. Ситуація відображає більш мінливий характер обстановки навколо суб'єкта та об'єкта виживання, а поле виживання – відносно стійкі фактори обставин. Ситуація безпосередньо пов'язана з кількісними змінами обставин, коли ж ці зміни набувають значення якісних, то зміна відбувається в полі виживання. У рукопашному бою поле виживання відіграє свою визначальну роль в аналізі ситуаційних характеристик. Відзначимо лише, що на психологічну стійкість рукопашника може здійснити істотний вплив нове поле виживання.

Так, поле виживання суттєво відрізняється в спортзалі на тренуванні (зі стійким психологічним кліматом), на арені змагань (з обстановкою підтримки «дому» або наявності агресивних глядачів «на виїзді») і в бойових умовах на випадковому полі виживання.

Необхідно відзначити і те, що при зміні ситуації якісно, деякі фактори в полі виживання можуть стати або об'єктом виживання, або суб'єктом. Наприклад, ситуація, коли озброєний злочинець загрожує зброєю комусь. Людина, якій загрожують, є безпосереднім суб'єктом виживання, а перехожі є полем виживання. Але ситуація якісно змінюється, коли серед перехожих з'являється наряд міліції. При переслідуванні злочинця багато перехожих з поля виживання можуть стати суб'єктами виживання, а сам наряд повинен стати рятувальниками людей. Ситуація може змінитися і в тому випадку, якщо хтось з перехожих є спільником злочинця.

Поле виживання є тим середовищем, в якому відбувається протиборство об'єкта і суб'єкта виживання, і складається зі сприятливих для суб'єкта виживання умов; умов, що підсилюють об'єкт виживання і нейтральних або індиферентних умов, які не впливають ні на суб'єкт виживання, ні на об'єкт.

Межа між об'єктом виживання і полем виживання, між суб'єктом і полем виживання може бути прозорою, і все-таки вона існує. Тому доцільно в полі виживання в кожній конкретній ситуації виділяти фактори, які є потенційним суб'єктом виживання, і фактори, які є потенційним об'єктом виживання, і діяти виходячи з обставин.

Засоби виживання – сукупність речових елементів, які суб'єкт виживання використовує, протидіючи екстремальним умовам. Засобами виживання в рукопашному бою є відточена техніка захисту і нападу, знання методів першої допомоги і екстремальної медицини, психологічні і фізичні методи відновлення працездатності, а також способи збереження і розвитку себе в суспільстві, збереження своєї особистості, тобто все те що відноситься до філософії рукопашного бою.

Щоб глибше зрозуміти феномен виживання, необхідно визначити не тільки основні поняття, але і з’ясувати, в чому відмінність життя і виживання.

Поняття **виживання** показує певний зріз життєдіяльності, у основі якого береться активність і спрямованість на збереження життя, в екстремальних умовах. Виживання є специфічною активністю в екстремальних для життя умовах, спрямоване на збереження життя. Але цим зрізом не вичерпується вся життєдіяльність, адже однією зі сторін життєдіяльності є людська активність в не екстремальних умовах, а в звичних, нормальних умовах існування. Крім того, життєдіяльність, на жаль, не вичерпується тільки позитивним змістом, тобто спрямованістю на життя. У життєдіяльності певних людей присутня спрямованість на смерть, тобто некрогенез. У житті окрім активного ставлення до навколишнього середовища, може бути і пасивне, споглядальне ставлення. Таке ставлення може бути періодом постановки нових цілей. Але може стати і звичкою.

Іншими словами, перш за все від людини залежить чи стане ця передишка початком наступного етапу розвитку людських внутрішніх сил, або людина зупиниться на цьому етапі розвитку, або може почне деградувати. Тут, на наш погляд, можна ввести поняття деградуючою життя і показати відмінність між цим поняттям і поняттям некрогенез.

Деградуюче життя – це, перш за все, життя, яке характеризується початком розпаду особистості, етапом коли процес розпаду ще не став незворотним. Це деградуючий спосіб життя з одного боку, з іншого, – це деградуюче середовище життя. Деградуюче середовище життя може виступати як об’єкт виживання для людини, яка не вписується або не хоче адаптуватися до цього середовища і тут, за певних умов, (наприклад, готовності йти до кінця, загостреному протистоянні) зовнішня сторона деградуючого життя – деградуюче середовище може перерости в зовнішню сторону некрогенезу, тобто загрожувати умертвінням, іншими словами, здійснюється перехід з пасивного в активний стан – тоді деградуюче середовище стає об’єктом виживання. Носії цього середовища часто ведуть по відношенню до себе деградуючий спосіб

життя і якщо розпад особистості стає незворотним, то деградуючий спосіб життя переростає у внутрішню сторону некрогенезу, у вмирання. Люди, які стали носіями деградуючою середовища по відношенню до інших, по відношенню до себе, теж можуть стати базою некрогенезу. Більш того, об’єкт виживання, якщо це людина, в принципі готова до того, що смерть, яку вона готує іншим, наздожене її.

У чому ж різниця між некрогенезом і деградуючим життям? По-перше, людина, схильна до некрогенезу, виявляється найчастіше некрофілом, а людина в деградуючому житті може залишатися біофілом, хоча ця межа стає хиткою; по-друге, сторони некрогенезу – прискорене вмирання і умертвіння – результатом несуть несвоєчасну або просто насильницьку смерть, а деградуюче життя може тривати аж до біологічної смерті людини, по-третє, деградуюче життя може носити зворотній характер, тобто змінити напрямок на такий, що прогресивно розвивається, наприклад після реабілітації, а некрогенез, як відображення смерті в житті, не носить зворотнього характеру.

Таким чином, в житті постійно стикаються протиборчі тенденції: деградуюче життя з таким, що прогресивно розвивається, некрогенез, як крайня ступінь деградуючою життя, з виживанням. Життя, як явище, набагато ширше ніж виживання. Виживання є невід’ємною частиною життя, але підстави, покладені в основу вивчення виживання, не єдині в дослідженні життя. При цьому мета виживання – збереження життя, як єдиної умови і бази для всіх інших цілей, а мета життя, за великим рахунком, максимальне втілення своїх здібностей, потенцій. І хоча виживання як складова життя, теж може служити втіленням здібностей і творчого потенціалу особистості, але, як правило у тій особистості, у якій в аксіологічному плані велику цінність представляє здатність до ризику, вирішення складного на межі життя і смерті завдання. І ці справи можуть стати професіями – рятівника, військового, пожежного, міліціонера тощо Але виживання не вичерпує всі можливості втілення людських здібностей і потенцій життя, виживання лише одне з таких утілень. Рукопашний бій як один із проявів виживання не є винятком. Акцентуація на рукопашному бою може

істотно обмежувати реалізацію особистості, оскільки людина зосереджується лише на виживанні.

Таким чином, виживання ще не все життя. Вся життєдіяльність не зводиться до активності, що спрямована на порятунок і самозбереження життя, усі життєві обставини не зводяться до факторів ризику і небезпеки. Вибираючи лінію поведінки в житті, людина володіє більшою свободою і діапазоном можливостей, ніж роблячи вибір на користь виживання, в якому, щоб зберегти життя, варіантів набагато менше, тобто ситуація більш детермінована. Більш того, лінія поведінки в житті може істотно відрізнятися від лінії поведінки в процесі виживання, хоча безсумнівно, що вони пов'язані життєвою позицією. Акцентуація лише на проблемах виживання поступово може привести до розвитку параноїдальних ідей, до поступової деформації особистості, яка боїться жити. Дуже часто подібні явища спостерігаються у тих, хто професійно займаються рукопашним боєм і обмежили сферу докладання своїх сил тільки світом бойових мистецтв. З раніше сказаного слід сказати, що не можна зводити життя тільки до виживання, як і не можна жити постійно тільки виживаючи.

Рівень виживання залежить як від рівня і властивостей суб'єкта виживання, так і від рівня некрогенезу. Виходячи з цього, простежимо **етапи становлення порятунку**:

– на першому етапі домінуючим був індивідуальний порятунок, коли для свого порятунку і порятунку свого суспільства необхідно було вміння виживати для кожного члена суспільства;

– на другому етапі відбувалося виділення професійних захисників і рятувальників, виготовлення засобів захисту і зброї стали виділятися в окремий вид ремесла, а трохи пізніше в мистецтво, при цьому необхідно відзначити, що індивідуальне виживання не втратило свого значення, але перейшло на професійну основу, до професійних рятувальників, що дозволило частині населення займатися іншими справами. Крім того, саме розвиток некрогенезу, пов'язаний з боротьбою за владу, вимагав від життя підвищення

професіоналізму і згуртованості захисників, не обмежуючись тільки індивідуальними навичками;

– третій етап ознаменував собою спеціалізацію захисників і рятувальників, одночасно відбувалася спеціалізація засобів виживання, це сталося через збільшення факторів некрогенезу в різних сферах діяльності, що вимагало спеціальних знань в кожній конкретній області;

– четвертий етап, який настав, вимагає не тільки спеціалізації порятунку і оптимізації індивідуального виживання, а й координованості зусиль усіх служб порятунку і сил окремих людей, тому що небезпеки для життя стали набувати глобального характеру (можливість ядерної війни або катастрофи, екологічної трагедії і т.д.). При цьому не зникли інші індивідуальні небезпеки для життя, що призвело до того, що професійні рятувальники не завжди встигають вчасно. Особливо гостро ця проблема постає в кризовому суспільстві. І чи не тут знаходяться корені інтересу до індивідуальних методів виживання і інтересу молоді до бойових мистецтв у нас у суспільстві?

Хід розвитку історії визначив те, що виживання з індивідуального і локального питання стало глобальною і загальнолюдської проблемою, яка в загальному розвитку людства і усвідомленні загальнолюдських інтересів зайняла центральне положення, а отже, стала найважливішою соціально-філософською проблемою, залишаючись при цьому важливою індивідуальною проблемою. Діалектика виживання, як ми бачимо, полягає не тільки в боротьбі зі смертю і некрогенезом, але і у внутрішній суперечливості цього явища.

Тому стрижневим у соціально-філософському вивченні процесу виживання є дослідження суб’єкта виживання і його суб’єкт-об’єктних відносин, через призму яких розглядається об’єкт виживання.

Щоб дослідити можливість і шляхи оптимізації виживання; потрібно провести аналіз, що складається з таких етапів:

На першому етапі необхідно виділити чинники виживання, які включають сутнісно важливі параметри, що визначають цілісність суб’єкта виживання, його

динамічна рівновагу, причини виникнення виживання, які є об'єктом виживання або які посилюють суб'єкт або об'єкт виживання.

Другий етап полягає в тому, що виявляються детермінанти оптимізації виживання. На цьому етапі слід розглянути динаміку, розвиток суб'єкт – об'єктних відносин в процесі виживання. Тільки в цьому випадку можливо визначити детермінанти оптимізації виживання, що включають не тільки фактори виживання, впливаючи на які або вдосконалюючи їх, можна оптимізувати процес виживання, а й заходи безпеки (заходи щодо запобігання розвитку небезпек) та способи, методи збереження і відновлення динамічної рівноваги суб'єкта виживання.

При розгляді процесів виживання зазвичай досліджуються питання від чого залежить виживання? Чи стане виживання тимчасовим, довготривалим або постійним? Відповідь на ці питання можна звести до того, наскільки сприятливі фактори виживання суб'єкту виживання і наскільки тривалі за часом смертоносні фактори або заходи боротьби з ними.

Які ж групи факторів виживання можна виділити?

Волович В.Г., розуміючи виживання як автономне існування в природі, визначає чотири групи чинників виживання (не пояснюючи сам термін «чинники виживання»): антропологічні, природно-середовищі, екологічні, матеріально-технічні [Волович В.Г., 1989, с. 9].

Перша група охоплює чинники, що характеризують стан здоров'я людини, сталості її внутрішнього середовища (гомеостаз), резервні можливості організму. До них можна віднести психологічну підготовленість, мотивацію, волю до життя, морально-вольові якості, активно-перетворюючу діяльність, від якої буде залежати переважання позитивних або негативних емоцій, а також навченість діям в умовах автономного існування.

Другу групу складають чинники природного середовища, температура і вологість повітря, сонячна радіація, опади, рівень барометричного тиску атмосфери, вітер та ін. До них також відносяться рельєф місцевості, водні

джерела, флора і фауна, фотоперіодизм (полярний день і ніч), обурення електромагнітного поля землі.

Третя група – це чинники, що виникають в результаті взаємодії людини з навколишнім середовищем. Це можуть бути всілякі травми, отруєння рослинними і тваринними отрутами, зараження природно-вогнищевими захворюваннями, гірська хвороба, укуси отруйних тварин і комах, паразитарні хвороби. До екологічних можна віднести ряд факторів (холод, спека, голод, спрага, перевтома, смуток, самотність, фізичний біль, страх), які набувають особливого значення при певних обставинах. Ступінь несприятливого впливу буває настільки вираженим, що веде до розвитку стресу. Це дозволяє говорити про них як про стресора виживання.

Четверта група об'єднує чинники, що забезпечують захисні функції, сприяють нормальній життєдіяльності людей в умовах автономного існування: одяг, аварійне спорядження, пристрої для сигналізації та зв'язку, добування води, водно-харчовий запас, аварійні плавзасоби, підручні засоби, що використовуються для різних цілей та ін. Цю групу ще можна назвати засобами виживання. По відношенню до рукопашного бою специфічними захисними засобами є рукавички, накладки на руки і ноги, бандажі, капи, шоломи, нагрудники, фути і т.п. А також засоби тренування, що дозволяють без травм оволодіти технікою рукопашного бою – мішки, маківари, лапи і т.п.

Звернемо увагу, що до чинників виживання включаються не тільки небезпеки, що безпосередньо впливають на процес виживання, а й умови, які можуть поліпшити становище людини (матеріально-технічні чинники) або погіршити (включаючи стресори виживання).

Антропологічні фактори відображають суб'єктні характеристики виживання в природі, резервні можливості організму і психіки. Хоча вони і великі, але все-таки обмежені. Зараз досить точно визначені межі зневоднення організму, можливості людини жити без води або без їжі, можливості адаптації до умов холоду, спеки, вологості і т.д. Цьому присвячені окремі дослідження, тому я не буде зупинятися на цьому питанні.

Під час тривалого перебування на межі можливостей відбувається певна фізіологічна адаптація, іноді це відбувається протягом одного, іноді декількох, поколінь. Тому акліматизація також є чинником виживання і тісно пов'язана з фізіологічної адаптацією.

Чинники природного середовища відображають об'єктні характеристики виживання в природі. Переважання будь-яких несприятливих чинників визначає напрямок фізіологічної адаптації і вказує, які заходи виживання необхідні в цьому середовищі.

Чинники людини з навколишнім середовищем залежать від того, в якому напрямку здійснюється адаптація (і не тільки фізіологічна). Для виживання найважливішим виявляється взаємодія з несприятливими чинниками природного середовища та реакція людини на несприятливі чинники, як біологічні, так і психологічні стресори виживання.

Але щоб адаптація пройшла успішно і менш болісно протолюдина пішла по шляху штучного збільшення меж виживання.

Спочатку цей процес йшов несвідомо, так як ще не було суспільства, а значить і людини. І тільки коли протолюдина усвідомили і пояснила іншим те, що вона робить почалося становлення людини і суспільства. Збільшення меж виживання проявлялося в штучному поліпшенні захисних властивостей організму і зниження сили несприятливих умов (полегшення видобутку їжі, будівництво притулків, виробництво одягу). Найважливішою умовою збільшення меж виживання стало становлення суспільства. Спільно люди могли швидше і краще полювати, споруджувати притулки і т.д.

Як виживання стало сприйматися як ситуація, коли людина була відірвана від свого суспільства, від свого будинку. Тільки життя в суспільстві сприймалося як справжнє життя, поза суспільством починалося виживання. Тому і мета виживання в природі – повернення в суспільство.

У самому суспільстві починаючи з давніх-давен йшла боротьба за розподіл продуктів харчування, за лідерство в суспільстві. Ця боротьба могла проходити на межі життя і смерті, набуваючи рис виживання.

Таким чином, людство пішло шляхом виробництва, як збільшення меж виживання. Поступово в суспільстві відбувався розподіл праці і людина ще більше опинялася залежною від виробничих відносин і від суспільства в цілому.

Виживання в природі не може бути постійним, рано чи пізно з'являється необхідність повернення в суспільство. Але якщо своє суспільство остаточно і безповоротно виганяло людину, наприклад, за якусь провину, то тоді людина повинна підлаштовуватися до вимог чужого суспільства, або боротися з цим, чужим суспільством, але сили не рівні. Тому одним з найстрашніших покарань був остракізм, вигнання з суспільства.

Якщо на зорі людства виживання було характерне для відносин людина-природа, через слабкість суспільства, через нечисленність людства в цілому, то з розвитком громадських і перш за все виробничих відносин, з ростом населення і територіальною експансією, з'явилися соціальні фактори виживання, боротьба за результат виробництва, за багатшу ресурсами і площами територію, за гроші і багатства, як еквівалент результату виробництва.

Грабежі, вбивства, насильства, війни – все це означало появу некрогенезу.

З розвитком суспільства розвивалися не тільки способи виживання, а й розвивався некрогенез, який в свою чергу стимулював вдосконалення виживання. У некрогенезі смерть все таки наступала через перевищення меж виживання. Тільки якщо в природі смертоносні чинники мали випадковий характер, то некрогенез привносив у виживання в суспільстві цілеспрямованість смертоносних факторів, тому що небезпека була персоніфікована людиною, яка використовувала знання меж виживання в своїх цілях.

Щоб визначити чинники виживання людини як біосоціальної істоти, необхідно розглянути не тільки чинники збереження біологічного життя людини-індивідуума (саме ці чинники виділив Волович В.Г.), а й чинники збереження соціального життя людини-особистості.

Виділення чинників виживання особистості вимагає: по-перше, визначення істотних рис особистості, її властивостей, що детермінують

цілісність особистості, по-друге, аналізу екстремальних умов, які можуть призвести до руйнування і смерті особистості.

Питання цілісності особистості, взаємозв’язку її основних властивостей комплексно вивчені теорією «життєвого шляху» С.Л. Рубінштейна [Рубинштейн С.Л., 1946. 1976], яку доповнила і розвинула К.А. Абульханова-Славська [Абульханова-Славськая К.А., 1991].

Вивчення життєвого шляху особистості, індивідуального або особистого життя в його динаміці вимагає виявлення або періодизації життєвого шляху, чи спрямованості розвитку особистості, тих її якостей, які характеризують життєвий шлях.

Радянський психолог Б.Г. Ананьєв підставою в характеристиці життя виділив вік людини, який з’єднує соціальні та біологічні періоди життєвого шляху. Розвиток особистості в його концепції розглядається через пізнання, діяльність і спілкування [Ананьєв Б.Г., 1969].

Ананьєв Б. Г. ввів поняття соціальних досягнень особистості і виділив кілька періодів її життя: дитинство (виховання, навчання і розвиток), юність (навчання, освіта і спілкування), зрілість (професійне та соціальне самовизначення особистості, створення сім’ї і здійснення суспільно-корисної діяльності).

На період «зрілості» доводиться «пік» кар’єри. Старість означає відхід з суспільно-корисної діяльності при збереженні активності в сфері сім’ї.

Концепція Ананьєва поставила питання про типове і індивідуальне у життєвому шляху особистості, тобто поклала початок виявленню «параметрів» динамічної рівноваги особистості. Це питання стало визначальним для подальшого вивчення життєвого шляху.

Але недоліком цієї концепції є те, що соціальні періоди життя особистості не завжди знаходяться у відповідності з біологічним віком, так юнак може бути не за роками зрілим, а старий – інфантильним і т.д. Іншим недоліком є певна уніфікація і стандартизація життя, при тому, що індивідуальна історія кожної людини неповторна.

Позбутися від цих недоліків у вивченні життєвого шляху можливо. Для цього потрібно не просто встановити відповідність тих чи інших етапів подій і обставин життя тих чи інших особливостей і рис особистості, а розкрити причинний зв’язок активності, розвитку особистості і змін її життя. Саме ці аспекти лягли в основу концепції Рубінштейна – Абульханової-Славської.

Заслуга Рубінштейна С.Л полягає не тільки в тому, що він в якості основного поняття запропонував «життєві відносини» особистості, назвавши серед них три: відношення до предметного світу, до інших людей і до самого себе, але і в тому, що він знайшов того, хто пов’язує в самому житті її лінії своїм власним «вузлом». Це особистість, як суб’єкт життя.

У проблемі виживання міру життя детермінують відносини суб’єкт виживання – об’єкт виживання, жертва – суб’єкт смерті, а міру смерті в свою чергу визначають відносини об’єкт виживання – суб’єкт виживання, суб’єкт смерті – жертва.

Ці відносини є джерелами знань міри життя і міри смерті. Ситуація виживання має суттєву відмінність від інших ситуацій життя. Ця відмінність полягає в тому, що суб’єкт проявляє свою активність вже після впливу руйнівного стимулу. Тому на першому етапі суб’єкт, з одного боку, виступає як потенційна жертва, з іншого – активний суб’єкт, що потенційно протистоїть. Взаємозв’язок оптимізму та песимізму на першому етапі виживання орієнтують суб’єкт життя і визначають актуальний прояв першої або другої тенденції. Взаємозв’язок оптимізму та песимізму на першому етапі виживання визначає вибір поведінки на другому етапі.

Суб’єкт виживання на другому етапі проявляє когнітивну і праксеологічну активність, пізнає і перетворює зовнішній об’єкт, себе як об’єкт і суб’єкт-об’єктні зв’язки. Героїчний оптимізм (ствердження життя в діях, незважаючи на загрозу) і героїчний песимізм (заперечення міри життя в боротьбі проти смерті) в екстремальних умовах визначає суб’єкта життя, а пасивний оптимізм (ствердження міри життя в бездіяльності, в очікуванні порятунку ззовні) і

пасивний песимізм (заперечення міри життя в пасивному прийнятті смерті) – жертву.

Взаємозв'язок оптимізму та песимізму на другому етапі орієнтують вибір засобів і методів діяльності, відповідно до знання міри суб'єкта та об'єкта.

Суб'єкт смерті може характеризуватися оптимізмом і песимізмом, оскільки володіє власною мірою життя і смерті. Але оптимізм суб'єкта смерті є песимізмом по відношенню до суб'єкта життя, а песимізм суб'єкта смерті характеризує оптимізм, волю до життя суб'єкта життя. Оптимізм і песимізм суб'єкта смерті – це оптимізм і песимізм на хибних підставах.

Оптимізм і песимізм суб'єкта виживання – це варіант прояву суб'єкта життя. Іншим варіантом прояву є оптимізм і песимізм в нормальних для суб'єкта життя умовах. Суб'єкт оптимізму орієнтує свою активність в нормальних умовах на збереження і розширення міри життя, оцінюючи активність мірою життя. Іншими словами, в нормальних умовах суб'єкт здійснюється, ґрунтуючись на власному виборі життєвого шляху і стратегії життя. Суб'єкт песимізму орієнтує свою активність в нормальних умовах на обмеження руйнівних тенденцій в цілому, і оптимізму зокрема, оцінюючи активність мірою смерті.

Розмежування понять суб'єкт життя і суб'єкт смерті по відношенню до рукопашного бою показує, підтверджує, що будь-яке бойове мистецтво саме по собі лише засіб. Але чи стане воно засобом збереження життя або засобом вбивства залежить лише від людини. Поняття жертва по відношенню до рукопашного бою характеризує смислову специфіку, коли рукопашний бій як засіб не ефективний в силу малодушності, слабкості духу або обмежених можливостей людського тіла.

Людина прогресує в тій мірі, в якій вона стає суб'єктом життя, оптимальна якість якого – це здатність особистості регулювати, організовувати свій життєвий шлях як ціле, підлегле її цілям і цінностям.

Залежність особистості від об'єктивних характеристик життєдіяльності, як суспільного процесу, є вихідною. Але особистість включається в сукупність причин і наслідків свого життя не тільки як залежна від зовнішніх обставин, але

і як активно їх перетворююча, більш того, як формуюча в певних межах позицію і лінію життя.

Життєва позиція особистості – це сукупність відносин особистості з життям, які проявляються не тільки як суб'єктивні думки і погляди, але і як способи взаємин з оточуючими людьми і дійсністю, як реалізація життєвих відносин.

«Спосіб самовизначення особистості в житті, узагальнений на основі її життєвих цінностей і такий, що відповідає основним потребам особистості, можна назвати життєвою позицією» [Абульханова-Славская К.А., 1991, с. 44].

Реалізацію життєвої позиції в часі і обставинах життя, відповідну динамічними характеристиками життєвого шляху Абульханова-Славская К.А. визначила як життєву лінію. «Основною характеристикою прогресивної життєвої лінії є безперервний зворотний вплив результатів попереднього етапу (рішень, вчинків і т.д.) на наступний. Це зворотній вплив досягнень життя на особистість, множення досягнень життя на її власні зростаючі можливості ми називаємо вторинними умовами її розвитку.» [Абульханова-Славская К.А., 1991, с. 51].

Абульханова-Славська К.А. ввела ще одне важливе поняття "стратегія життя". Життєва стратегія в найзагальнішому вигляді – це постійне приведення у відповідність своєї особистості (її особливостей), характеру і способу свого життя, побудова життя спочатку виходячи зі своїх індивідуальних можливостей і даних, а потім з тих, які виробляються в життя. Стратегія життя складається в способах зміни, перетворення умов, ситуацій життя відповідно до цінностей особистості, в подоланні своєї боязні, знаходження самої себе.

На наш погляд, необхідно відзначити те, що біологічна (вікова) і соціальна лінії життєвого шляху йдуть паралельно в тісному взаємозв'язку одна з одною. І особливого значення набуває не тільки «пік» кар'єри, але і максимальна особистісна активність, як професійна, так і сімейна.

При цьому в якості результату біологічної лінії виступає продовження роду, життя популяції, а соціальної – реалізація себе як особистості, як суб'єкта життя, що закріплюється соціальної наступністю.

Розглянемо механізм функціонування особистості. Початкове біологічне в людині проявляється не тільки як необхідність задоволення вітальних потреб, а й як спадкова схильність, яка виражається в розумових і психофізичних задатках, схильностях, темпераменті і т.д. Ці задатки і схильності в подальшому стають здібностями. Розумові та психофізичні здібності є своєрідною базою для соціальних здібностей. Необхідно виділити найбільш значущі здібності людини як суб'єкта життя:

– Відповідальність – здатність людини детермінувати події, дії в момент їх здійснення, по ходу їх звершення, в свободі вибору, в усвідомленні права на нього і в здатності його відстояти. Відповідальність – це самостійне, добровільне здійснення необхідності в межах і формах, визначених самим суб'єктом. Виявлено два критерії відповідальності – розширення поля діяльності і впевненість (яка зберігається при наявності оцінок – схвалення і критики).

– Самосвідомість – ставлення до себе як суб'єкта скоєного, тобто лінія розуміння суб'єкта у всьому різноманітті його проявів, лінія на піднесення суб'єкта як творця свого життя. Прояви самосвідомості в саморефлексії, самопізнання, в образі «Я».

– Своєчасність – здатність визначити момент найбільшої відповідності логіки подій і своїх внутрішніх можливостей і бажань для рішучих дій.

– Зрілість – здатність особистості вирішувати протиріччя, виробляти життєву стратегію.

– Принциповість – здатність відстояти свою життєву позицію.

– Активність – здатність (нездатність) реалізувати свої устремління в діях, у вчинках, в життєвому шляху.

– Ініціатива – активність, яка випереджає зовнішні вимоги або зустрічна по відношенню до них. Ініціатива є виразом спонукань і бажань, мотивів суб'єкта.

По відношенню до рукопашного бою, визначальними рисами якого є фізичне і психологічне протистояння, не менш важливе значення мають властивості особистості як цілісної системи, здатної до виживання. За основу візьмемо властивості складної системи, що сформульовані В.В. Глущенко і І.І. Глущенко, здійснивши корективи з позиції важливості для виживання і уточнивши деякі смислові акценти [Глущенко В.В., Глущенко И.И., 1997, с. 141-143].

– Гнучкість – це властивість змінювати мету функціонування в залежності від умов функціонування і стану підсистем. Гнучкість у виживанні (в тому числі і рукопашному бою) проявляється в здатності варіювати набором стратегічних, тактичних і оперативних цілей в залежності від бойових умов.

– Адаптація – це зміни цілей функціонування при зміні умов, що впливають на міру життя. Адаптація у виживанні (в тому числі і рукопашному бою) проявляється в здатності враховувати і вносити корективи в поведінку в залежності від посилення або ослаблення небезпечних умов. При цьому адаптація проявляється не тільки як здатність, але і спосіб виживання. Про що буде сказано далі.

– Надійність системи – це властивість цілісності реалізовувати задані функції протягом певного періоду часу із заданими параметрами якості. У виживанні (в тому числі і рукопашному бою) надійність проявляється як здатність протягом певного часу зберігати міру життя, в її триєдності.

– Безпека системи – це здатність не завдавати неприпустимого впливу на навколишній світ і протистояти таким впливам по відношенню до себе ззовні. Безпека у виживанні (в тому числі і рукопашному бою) визначена пізнавальними (когнітивними), оцінними (аксеологічними) і практичними діями у відповідності зі своєю мірою життя і мірою життя в оточуючому середовищі.

– Стійкість – це властивість виконувати свої функції при виході параметрів зовнішньої системи за певних обмежень і допусків. Стійкість у виживанні (в тому числі і рукопашному бою) проявляється в здатності протистояти за екстремальних умов.

– уразливість – це здатність отримувати пошкодження при впливі зовнішніх і (або) внутрішніх вражаючих факторів. Ця властивість у виживанні (в тому числі і рукопашному бою) наголошує на тому, що міра життя не нескінченна і володіє зворотною стороною – мірою смерті, в суттєвих характеристиках і параметрах руйнації.

– живучість – це здатність змінювати цілі функціонування при відмові і (або) пошкодженні елементів системи. Живучість у виживанні (в тому числі і рукопашному бою) проявляється в здатності варіювати всіма ресурсами, здібностями і засобами відповідно до міри життя при пошкодженні цілісності і скороченні її міри життя.

Особистість, як нам представляється, необхідно розглядати не просто як сукупність соціальних властивостей, але як самоврядну цілісність. Для цього потрібно також зупинитися на езотеричному зрізі, запропонованому М.С. Квєтним [Кветной М.С., 1974, с. 25-36], який складається з чотирьох підсистем.

Перша – об'єктивно-передумовна, яка має в своєму складі потреби та інтереси особистості. Загальну, ту, що генералізує, основу діяльності людини утворює сукупність (точніше система, а в межах всієї структури діяльності – підсистема) її матеріальних і духовних потреб та інтересів, які в кінцевому рахунку детерміновані соціальними умовами життя. При цьому потреба розуміється як потреба людини в чомусь, її об'єктивний стан, що виражає залежність від природного і соціального середовища, а інтереси виступають як своєрідна об'єктивна орієнтація людини в її зв'язках з дійсністю, з навколишнім середовищем, що конкретизує зміст основних потреб [Воловик В.И, 1995, с. 75-79].

Крім потреб і інтересів в об'єктивно-передумовну підсистему, на наш погляд, повинні входити біологічна спадкова схильність і інформаційне поле, в якому знаходиться особистість.

Спадкова схильність і об'єктивні умови життя визначають можливість задоволення тих чи інших потреб та інтересів. Інформація ж дає можливість оцінити об'єктивні умови і виробити рішення.

Ця підсистема породжує в структурі діяльності особливі психологічні утворення, що становлять другу, суб'єктивно-регулятивну підсистему. На думку Кветого сюди входять ідеали, спонукання, мотиви і цілі, що виникають на основі усвідомлення потреб та інтересів. Вони відрізняються від потреб і інтересів, що об'єктивно складаються, своєю суб'єктивністю і, як феномени свідомості, здійснюють регуляцію діяльності, надають їй спрямований характер. Найважливіше місце в регулятивній підсистемі займає мета. Вона представляє собою ідеальний план майбутнього результату діяльності, тобто такого майбутнього, яке виявиться здатним задовольнити ту чи іншу потребу, реалізувати той чи інший інтерес. У цьому сенсі мета виступає в якості законодавця діяльності, що коригує її окремі акти. Але мета в системі діяльності становить лише якийсь ідеальний образ бажаного і очікуваного результату діяльності, який повинен бути фактично здійснений, повинен перейти з можливості в дійсність.

Очевидно, схему другої підсистеми Квєтного М. необхідно доповнити. Сюди можна включити біологічні та соціальні здібності, як реалізовану спадкову схильність, вони відображаються за засобом самопізнання, образом «Я». Образ «Я» регулюється в результаті оцінки оточуючих і самооцінки і проявляється у формі самовираження і самолюбства. «Прояв свого «Я», адекватне або неадекватне самовираження супроводжується особливим почуттям самолюбства. Воно є таким же своєрідним «камертоном» свого внутрішнього «я» в плані відповідності (або невідповідності) зовнішньому світу, як совість є «камертоном» і регулятором відповідності (невідповідності) вчинків людини, її переконанням, цінностям, цілям і т.д» [Абульханова-Славская К.А., 1991, с. 77].

Ідеали, цінності, ідеї, знання, переконання (як сукупність знань, ідеалів і віри) стають фундаментом намірів і задумів, які в свою чергу стають безпосередніми спонукачами діяльності, в якості мотивів і прагнень.

Прагнення – більш узагальнений, глобальний механізм особистості, ніж її мотиви. Якщо мотив можна розглядати як конкретне спонукання, спрямоване на предмет, то прагнення охоплюють ту зону (смисловий простір), в якому можуть виникати мотиви. Якщо мотив може бути ситуативним, то прагнення – це особистісний вираз потреб. Прагнення виражають єдність прагнень особистості та її вимог до того способу, яким вони повинні бути задоволені. Якщо мотив – структурна складова діяльності, то прагнення – це найважливіша складова особистої активності. Нагадаємо, що принципова відмінність активності і діяльності полягає в тому, що діяльність виходить з потреби в предметі, а активність – із потреби в діяльності.

Прагнення включають не тільки предметну, а й ціннісну особливість зв'язку особистості з дійсністю, вони є аспект самовираження, орієнтація особистості на характер самовираження. Рівень прагнень безпосередньо пов'язаний з образом «Я» і самооцінкою.

При цьому джерелом активності стає тільки гармонійне співвідношення обраної соціальної ролі (статусу) своєї внутрішньої позиції, свого «Я», яке здійснюється на основі адекватної самооцінки (самопізнання здібностей, можливостей).

Активність, що викликається потребою в діяльності, представляє собою вищий по відношенню до діяльності рівень, але її характер визначається і опосередковується вищими, соціальними, життєвими потребами.

У випадках, коли ще не склалася особистість, її вищі потреби, активність можуть виступати не з функцією координатора, а з функцією дезінтегратора життя людини.

Активність, охоплює всю сферу соціально-психологічних взаємодій особистості (з суспільством, з собою), «представлена» сукупність мотивів, ієрархія яких залежить від ієрархії цінностей і своєчасності. Активність визначає мотиви, які детермінують мету і може проявлятися в формі ініціативи та відповідальності.

Важливу роль в активності, при неможливості раціонального аналізу ситуації, відіграє інтуїція, яку, як правило, розглядають як прояв підсвідомості.

Раціональний аналіз багато в чому залежить від об'єктивної інформації, яка має великий вплив на саморегуляцію особистості і діяльність.

Суб'єктивно-регулятивна підсистема визначає третю, виконавчу підсистему, яка включає цілісну сукупність актів дії з використанням тих чи інших засобів по здійсненню мети. Ці акти мають свій ієрархічний порядок і послідовність, підкоряючись меті як своєму закону. Дії можна розглядати в якості діяльності та поведінки, у вузькому сенсі цих понять, про що було сказано раніше.

Нарешті, четверта підсистема – є об'єктивно-результативна, втілена в матеріальних і духовних продуктах, звершення людської діяльності.

Четверта підсистема впливає на:

1. Першу підсистему, так як результати діяльності – це, перш за все, тією чи іншою мірою, реалізовані потреби та інтереси, і, як такі, є базою для формування нових потреб і інтересів.

2. Другу підсистему, тому що аналіз результатів діяльності передбачає саморефлексію, що обумовлює певну корекцію способу «Я», ідеалів, цінностей, ідей, знань і переконань, або підтверджує правильність суб'єктивної регуляції діяльності.

3. Третю підсистему через досвід діяльності в цілому і способом втілення цілей зокрема. Результатом діяльності може бути визначений стереотип поведінки.

Резервами особистості, які визначають можливість розвитку і корекції життєвої позиції, її стійкість в умовах, що змінюються, є здібності. Можна відзначити, що сфери застосування окультуреної оптимальної поведінки і оптимальної діяльності різні. Поведінка ефективна у випадках, коли необхідна швидка адекватна реакція на стимул від об'єкта виживання, де для виживання не потрібен складний аналіз обстановки і об'єкта виживання. Діяльність же більш

ефективна, коли такий аналіз необхідний або коли об'єкт виживання вимагає спеціальних наукових знань для цього аналізу.

У людській активності можна виділити основні способи виживання в екстремальних умовах, які, в залежності від тимчасового чинника, можуть бути тимчасовими, довготривалими і постійними:

1. Уход суб'єкта виживання від об'єкта виживання або вихід суб'єкта виживання з поля виживання. Уходом суб'єкта виживання є втеча, коли перемагає інстинкт самозбереження. Дійсно, уход виправданий, якщо об'єкт виживання спрямований прямолінійно (як автомобіль на трасі), якщо ж ні, то можлива зміна траєкторії об'єкта виживання і тоді догляд суб'єкта виживання може виявитися панічною втечею (наприклад, як у випадку з хижими тваринами, втеча викликає інстинкт полювання, а того, хто тікає асоціюють з жертвою, що примушує тварину переслідувати того, хто тікає). Втеча, яка супроводжується панікою, а не тверезим розумінням ситуації, може тільки сприяти смертоносним факторам.

Уход суб'єкта виживання може означати виграш часу з метою виявлення об'єкта виживання і підготовки контрдій. Так, наприклад, де Голль емігрував із захопленої фашистами Франції до Великобританії, щоб повернутися, але вже згуртувавши французів – однодумців, готових боротися за Францію. В історії відомо безліч подібних прикладів такого підходу до уходу суб'єкта виживання.

Уход суб'єкта виживання, якщо він відображає суспільну тенденцію, виражається таким явищем як міграція. Але міграція може бути не тільки способом порятунку суб'єктів виживання, а й об'єктним фактором виживання. Міграція є об'єктом виживання, якщо вона відображає просторову експансію, або проводиться під гаслами просторової експансії (згадаємо сумнозвісну теорію «життєвого простору», що пропагувалася в нацистській Німеччині); якщо небезпека, що штовхнула на міграцію, об'єктивно чи суб'єктивно є більшою, ніж небезпека опору або труднощі при міграції; якщо повернення неможливе або приведе до положення складнішого, ніж вже склалося і т.п. Тобто, якщо міграція означає боротьбу за життя або боротьбу не на життя, а на смерть.

Уход суб’єкта виживання в психологічній діяльності виражається в гедоністичному переживанні.

2. Другим способом виживання є адаптація до екстремальних умов. Або, іншими словами, передбачає певні зміни в суб’єкті виживання, які екстремальні умови роблять життєвоможливими, знімаючи певною мірою екстремальність, і підвищуючи межу виживання в даних умовах.

Адаптація буває спонтанною і усвідомленою. Спонтанна адаптація – неусвідомлена або стихійна адаптація до екстремальних умов. Сюди можна віднести фізіологічну адаптацію, механізм якої попередньо не тренувався. Спонтанна адаптація може означати поведінку в екстремальних умовах. Людина набуває «форму», безпечну в даних умовах існування, спонтанно, це своєрідна мімікрія. У свідомій адаптації людина набуває цю «форму» свідомо.

Крім того, адаптація може бути пасивною і активною. Пасивна адаптація означає адаптацію, коли суб’єкт виживання пристосовується до об’єкта виживання, не намагаючись нічого змінити в ньому. Пасивна адаптація в свою чергу може бути спонтанною або усвідомленою. І якщо вона є усвідомленою, внутрішньо по відношенню до суб’єкта виживання, це може бути активним процесом, але зовні по відношенню до об’єкта виживання суб’єкт виживання залишається пасивним.

Активна адаптація передбачає часткову зміну об’єкта виживання і адаптація до тієї його частини, яку змінити складно або не можна. Таким чином, якщо пасивна адаптація передбачає постійне уникнення стимулу об’єкта виживання, то активна з ним бореться. На рівні психічної діяльності пасивна адаптація виражається раціональним переживанням, а активна адаптація творчим або ціннісним переживанням. Принцип активної адаптації широко використовується в конфліктології в практиці переговорів і, судячи з результатів досить успішно [Фишер Р., Юри У., 1992, с. 158; Корнелиус Х., Фейр Ш., 1992, с. 213].

Пасивна адаптація в конфліктології означає постійний компроміс, в результаті якого не завжди відстоюються власні інтереси. Активна адаптація використовується в якості основного принципу айкідо.

3. Третій спосіб виживання можна визначити як боротьбу. Боротьба – це небажання адаптуватися, це дії суб'єкта виживання, спрямовані на знищення об'єкта виживання. Для боротьби характерне ціннісне переживання в психічній діяльності. В історії суспільного розвитку можна помітити, що активну адаптацію висловлюють переговори і еволюція, а боротьба представлена революцією, війнами та конфліктами. У конфліктології боротьба представлена силовим методом, коли проблема вирішується за допомогою тиску однієї зі сторін, не враховуючи інтересів іншої сторони, мета якого – одностороння перемога, тобто зламати, розчавити супротивника, відповідно концепції Т. Шеллінга [Кременюк В.А. Предисловие // Фишер Р., Юри У., 1992, с. 7-8].

4. Наступний спосіб виживання можна визначити як акумуляцію захисних сил людини. Цей спосіб спрямований на підвищення межі виживання, тим самим в певному сенсі знижуючи рівень небезпеки. Цей спосіб означає підготовку до екстремальних ситуацій і використання резервів організму, психіки і т.д.

5. В окремий спосіб виживання можна виділити інструменталізацію процесу виживання або вдосконалення засобів виживання, тобто підвищення межі виживання штучним шляхом. Цей спосіб виживання тісно пов'язаний з акумуляцією захисних сил організму. Але якщо в акумуляції захисних сил організму вдосконалення йде шляхом використання резервів організму і розширення цих резервів, то в інструменталізації підвищення виживаності здійснюється штучно, за рахунок наукових досягнень і будь-яких інструментів.

Природно, ця класифікація досить умовна, тому що у виживанні можливе поєднання цих способів, або можливий органічний перехід від одного способу виживання до іншого. Тому іноді дуже складно визначити в чистому вигляді кожний з цих способів.

Крім того, кожен з цих способів виживання набуває своєї специфіки і актуальності в залежності від суб'єкта виживання. Так, наприклад, уход від об'єкта виживання вимагає мобільності суб'єкта виживання. Природно, мобільність малої групи більша, ніж великого об'єднання людей. Необхідність уход великою соціальною групи може привести до розколу на мобільну і інертну її частини, привести до розколу в групі і навіть до протистояння. Уход суб'єкта виживання ефективне тоді, коли час уход використовується для акумуляції захисних сил і слідом за цим слідує повернення суб'єкта виживання. Механізми Уходу – і – Повернення на історичних прикладах вивчені А. Дж. Тойнбі [Тойнби А.Дж., 1991, с. 261-293].

Уход суб'єкта виживання не завжди є необхідним способом виживання. Так, наприклад, міграція мобільної частини суспільства може виявитися розмиванням спільноти в державі, зниженням межі його виживання.

У великих соціальних групах завжди є прихильники пасивної, активної адаптації та боротьби. Залежно від усвідомленості єдності, згуртованості і сили прихильників одного із способів виживання, від здатності залучити на свою сторону більшість суспільства переважає той чи інший спосіб виживання.

Іншими словами, вибір способу виживання великим об'єднанням людей не завжди визначається об'єктивною необхідністю, а найчастіше впливовістю прихильників одного із способів виживання, яка залежить від багатьох факторів і, значною мірою, знаходиться під впливом суб'єктивності і випадковості.

Такий спосіб виживання, як інструменталізація засобів виживання, залежить від науково-технічних і матеріальних можливостей суб'єкта виживання, від можливостей створити або придбати необхідні засоби виживання і від наявності спеціалізованого виробництва засобів виживання.

Підсумовуючи розгляд проблеми виживання через призму проблем рукопашного бою, зупинимося на детермінантах оптимізації виживання.

Детермінанти оптимізації виживання обумовлені, з одного боку, специфікою розвитку і пізнання об'єкта виживання, а з іншого, особливостями відображення і діяльності суб'єкта виживання.

Оптимізація виживання, в розрізі суб'єкт виживання – суспільство, полягає в оптимальному функціонуванні суспільного організму, в його здатності зберегти цілісність і пережити екстремальні умови. На наш погляд, найважливішими напрямками оптимізації суспільства є:

По-перше, «надихненність» суспільства, розвиненість його духовного виробництва і непорушність таких загальнолюдських цінностей, як людинолюбство, біофілія, гуманізм, антропоцентризм як основа функціонування суспільства, біоцентризм, як основа відносин з природним середовищем.

По-друге, вдосконалення взаємодії всіх сфер суспільства на основі поліпшення матеріально-енергетичної забезпеченості і певного необхідного оптимального співвідношення функцій суспільства, приведення у відповідність функцій самоорганізації суспільства організацію структури суспільної системи.

По-третє, оптимізація безпосередньо сфери безпеки та інформаційної сфери.

По-четверте, оптимізація активності особистості, як «суб'єкта життя».

При розгляді оптимізації виживання, коли суб'єкт виживання – особистість, необхідно виділити два основні напрямки:

– вдосконалення активності суб'єкта виживання, виходячи з природи суб'єкта,

– вдосконалення впливу на об'єкт виживання, що визначено природою об'єкта.

Генезис об'єкта виживання проходить три етапи:

1) виникнення і існування потенційного об'єкта виживання, тобто небезпеки.

2) виникнення і існування об'єкта виживання, поява руйнуючого і смертоносного стимулу.

3) виникнення наслідків впливу об'єкта виживання.

Залежно від етапу розвитку об'єкта виживання змінюється і активність суб'єкта.

Оптимізація активності суб'єкта виживання проявляється як оптимізація поведінки і діяльності та полягає у вирішенні таких основних завдань: отримання об'єктивної інформації, достатньої для вибору відповідних адекватних дій у даній ситуації, своєчасність і ефективність цих дій.

Вирішення вищезазначених завдань можливе тільки при вдосконаленні стратегії, тактики і оперативності виживання.

Стратегія – це поєднання теоретичного рівня пізнавальної діяльності та аксіологічної діяльності, і вона ефективна тією мірою, якою об'єктивні теоретичні знання, цінності та ідеали особистості відповідають цінностям і ідеалам особистості, життя і прогресу. Удосконалення стратегії – це розвиток теоретичного пізнання і виховання пріоритету загальнолюдських цінностей на рівні кожної людини (Біофілія, людинолюбство, милосердя, гуманізм) не споглядального, «на словах», а діяльнісного «у справах».

Удосконалення тактики полягає в розвитку емпіричного пізнання, спрямованого на вивчення поля виживання, об'єкта виживання і оптимізації методів і способів виживання. Якщо тактика обумовлена стратегією, то оперативність, в свою чергу, – тактикою. Причому практична діяльність детермінує оперативні дії і детермінується оперативною інформацією.

Саме оптимізація тактики вимагає вдосконалення поведінки суб'єкта виживання в зіткненні і реагуванні на руйнуючий стимул, створення певного стереотипу. При цьому, зберігаючи можливість регулювати цей стереотип, якщо об'єкт виживання і ситуація змінюються, відбувається «окультурення» поведінки.

Але оптимізація оперативності – це не тільки «окультурення» поведінки, а й скорочення часу отримання і обробки інформації, і інструменталізація засобів виживання.

З'єднання оптимізації активності суб'єкта виживання з необхідними методами впливу на об'єкт виживання, виходячи з його генезису, проявляється у вдосконаленні стратегії, тактики і оперативності суб'єкта виживання: по-перше, як профілактика небезпеки і запобігання появи об'єкта виживання, по-

друге, як протиборство з об'єктом виживання і боротьба з руйнівним стимулом, по-третє, як ліквідація руйнівних наслідків об'єкта виживання.

Отже, в якості детермінантів оптимізації виживання можна виділити такі групи чинників:

1. Чинники виховання: гуманістичні загальнолюдські цінності (самоцінності свободи і життя як живого, так і кожної людини, біофілія і людинолюбство, добродіяння і т.д.), «культура безпечного мислення», яка складається як у безпеці по відношенню до інших людей і навколишнього світу, так і у безпеці власного життя, що включає знання небезпек природної і соціальної екології, вміння їм протистояти і впевненості у власних силах.

2. Чинники вивчення генезису небезпек і об'єктів виживання: створення експертних систем, що дозволяють оптимізувати стратегію, тактику і оперативність виживання, виходячи з етапу генезису об'єкта виживання і специфіки поля і ситуації виживання. У цю групу слід віднести не тільки теоретичні та емпіричні методи пізнання, а й методи спостереження за полем виживання і небезпеками, з метою отримання максимально повної інформації про навколишнє середовище.

3. Чинники управління виживанням. У зазначені чинники входять, з одного боку, управління об'єктом виживання: профілактика виникнення об'єкта виживання і вдосконалення методів протидії йому та запобігання настанню необоротних наслідків, ліквідація наслідків, що настали негативних результатів виживання; з іншого боку, управління суб'єктом виживання: розвиток служб порятунку, які повинні спеціалізуватися не тільки на небезпеках тієї чи іншої сфери життєдіяльності, а й в залежності від рівня охоплення (місцеві, локальні і глобальні) небезпеки, вдосконаленні взаємодії служб порятунку з випадковими суб'єктами виживання і між собою, тобто створення єдиної загальнолюдської системи порятунку, що ґрунтується на загальнолюдських цінностях.

Література до розділу 10

1. Лепский М.А. Социально-философский анализ взаимосвязи жизни и смерти: проблема выживания. Диссертация на соискание научной степени кандидата философских наук. Специальность 09.00.03 – социальная философия и философия истории. Научный руководитель – доктор философских наук. проф. Воловик В.И. Запорожье, 1997. 185 с.
2. Альгин А.П. Риск и его роль в общественной жизни. Москва : Мысль, 1989. 188 с.
3. Палкевич Я.Е. Выживание в городе. Выживание на море. Москва : Карвет, 1992. 232 с.
4. Волович В.Г. С природой один на один. Москва : Воениздат, 1989. 348 с.
5. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. Москва, 1976. 348 с.
6. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Москва, 1946. 678 с.
7. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. Москва : Мысль, 1991. 299 с.
8. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. Ленинград, 1969. 353 с.
9. Глущенко В.В., Глущенко И.И. Разработка управленческого решения. Прогнозирование – планирование. Теория проектирования экспериментов. Железнодорожный, Моск. обл. : ТОО НПЦ «Крылья», 1997. 400 с.
10. Кветной М.С. Человеческая деятельность: сущность, структура, типы (социологический аспект). Саратов, 1974. 224 с.
11. Воловик В.И. Философия истории. Курс лекций. Запорожье : ЗГУ, 1995. 152 с.
12. Фишер Р., Юри У. Путь к согласию. Или переговоры без поражения. Москва : Наука, 1992. 158 с.
13. Корнелиус Х., Фейр Ш. Выиграть может каждый. Как разрешать конфликты. Москва : Стрингер, 1992. 212 с.
14. Тойнби А.Дж. Постижение истории ; пер. с англ. Рашковского Е.Б. Москва : Прогресс, 1991. 736 с.
15. Кременюк В.А. Предисловие. *Фишер Р., Юри У. Путь к согласию. Или переговоры без поражения*. Москва : Наука, 1992. С. 7-8.

РОЗДІЛ 11
СОЦІАЛЬНА ТРАВМА ЯК СТИЛЬ ЖИТТЯ В ПОСТКОНФЛІКТНІЙ КРАЇНІ

Теорія соціальних травм активно розроблялася в Німеччині та Австрії, перш за все, в школі психоаналізу та аналітичної психології після Першої та Другої світових воєн. У психології та соціології країн-переможців ця проблематика практично не перебувала в центрі уваги довгострокових досліджень, сам результат війни як перемога, розглядався як терапевтичний ефект, в гіпотезі, за замовчуванням, припускалося те, що нібито переможець не може бути травмованим. При цьому переможці дійсно легше долають травми війни і агресії при акцентуванні уваги на діяльність і її результат, що знижує ймовірність нав’язливого повторення, але не усуває її повністю. При цьому навіть в країнах-переможцях у війні був травматичний результат на особистому і мікрогрупповому рівнях. На цих рівнях соціальні травми залишалися значущими.

До проблематики соціальних травм повернулися після локальних конфліктів холодної війни, потім в кінці XX століття після локальних військових конфліктів, в перше десятиліття XXI століття після терористичної глобальної загрози, кольорових революцій, військових подій і подій в Афганістані, Іраці, на Кавказі, на території України, в Сирії і т.д., а також техногенних катастроф, нині до цих подій додалися питання такої глобальної загрози як пандемія. Ці агресивні для людини події мають посилений ефект в зв’язку з таким соціальним перетворювачем, як засоби масової інформації. До того ж актуалізувала цю тему зруйнована або неефективно реагуюча громадська система соціальної допомоги, яка часто трансформувалася в сферу соціальних послуг, і, наприклад, в Україні має політизований характер в періодичних електоральних кампаніях.

Зробимо нарис відповіді на питання «чому?», як пошук причинно-наслідкових відносин, механізмів, які формують соціальну травму як стиль життя в постконфліктних країнах.

Рухаємося від загального до конкретного. Соціальна травма в більшості досліджень, що мають початок у психоаналітичній традиції, розглядається як послідовність етапів, вид появу травматичної події, залежить від чутливості реципієнта і інтенсивності відчуття жаху, страху, печалі, душевного болю, провини і т.д. Після травматичного впливу відбувається повторення, хворобливих відчуттів, тобто переживань, які стають або стали самостійним чинником поведінки.

У формуванні соціальної травми можна виділити не менше 4 етапів:

1. Травматичний вплив, має сенситивний контактний характер.

2. Сприйняття, спроба уявного і психічного переживання.

3. Фіксація в пам'яті і повторні уявні (несенситивні) переживання, після травми з тяжінням до міфологічного сприйняття.

4. Відфіксована в пам'яті травма стає суб'єктивним фактором або регулятором поведінки в реальному житті.

Часто поведінка стає компенсаторним механізмом запобігання напруги і виправдання травмою усвідомленого або неусвідомленого вибору нездатності до діяльності, а тому і тяжіння до недієздатності і неготовності до цілепокладання, так звана «втеча в травму» У соціальних відносинах це відбувається як боротьба соціальних груп і суспільства не стільки за результативність життя, скільки за пільги в житті, як отримання пенсії і відчуття своєї збитковості і неповноцінності. При цьому боротьба «за пільги» має високий рівень агресивності, оскільки безпосередньо пов'язана із захистом свого стилю життя як віртуального, а часто фантомного збирання себе і своєї діяльності.

Існують суттєві відмінності розгортання соціальної травми як травмуючих процесів під час бойових дій, актуалізації так званої «війни» проти «Я світу» (за визначенням М. Решетнікова) – формування саме міфологічного світогляду війни. Військовий психолог Лоуренс Лешан надав ґрунтовну класифікацію

проявів світогляду світу і війни. Сенситивний світогляд світу визначає запобігання або подолання впливу, що траву, на перших двох етапах і відсутність переходу до 3 і 4 етапів – власне тут закріплюється соціальні психологічні пошкодження і перехід їх в травму. Міфологічний світогляд побічно працює з реальністю через міфологічну архаїзацію в подвоєнні світу на «своїх» і «чужих», на добро і зло, діяльність через ритуалізовану боротьбу зі злом за допомогою богів, в обраності, що визначає регрес моралі і законів і т.д.

Соціальна травма виступає як фактор подальшого травмування, навчання травмованій поведінці як соціально-схвалюваній у повсякденності, з формуванням неврозів, параної, нарцисизму і виправдання нерезультативності життя. «Якби були обставини», «Якби створили умови» – тому формується образа на світ і вторинна, злоякісна агресія, непродуктивна для суспільного розвитку, аж до світогляду ресентимента. Це держава без економіки, політика без державних діячів, вчені без відкриттів і так далі.

Миротворчість – це не тільки подолання соціальної травми, а й вихід на соціальний розвиток. Так, Німеччина в результаті своєї меморіальної політики визнання провини за нацизм (визнання ситуації), формування стійкого емоційного зв'язку й інститутів демократії, не тільки обґрунтувала вибачення і подяку за мир, але і створила разом з Францією основу для Європейського союзу. Проте, на черзі нові виклики ставили і ставлять питання збереження цілісності ЄС в глобальних загрозах тероризму, пандемії, локальних військових конфліктів, пошуку основ солідарності і турботи, визнання і вибачення.

Саме глибинний досвід миротворчості в подоланні соціальних травм як вихід на діяльність по соціальному розвитку вимагає розробки, оскільки інакше, інерційний сценарій соціальної травми як стилю життя – це шлях до саморуйнування.

Європейський досвід подолання соціальних травм: дослідницькі вимірювання.

Одним з перших яскравих історичних прикладів подолання соціальних травм як технології лікування є події, пов'язані з діяльністю Епіменіда. Афіни

знаходилися в стані соціальної травми, після вбивства таких же афінян, повстанців Кілона, тіла яких були не поховані, а викинуті за стіни міста. Епіменід здійснив обряд очищення та захоронення загиблих, як катарсис, по суті, це було перше психологічне масове подолання соціальної травми після соціальної травми військового конфлікту. Тільки після очищення Афін відбулися реформи Солона, які ввели правову основу демократичної держави і, на думку істориків, визначили шлях «західного світу» громадянства і демократії, на відміну від східного напрямку тиранії і підданства. З цих подій починається визначення Афін як столиці, а пізніше і формування Афінської імперії.

Для з’ясування технології подолання соціальних травм потрібно знати механіку формування травми як такої. У роботі «Мертва мати» Анрі Грін [Грін Андре, 2005, с. 333-361] аналізує внутрішню картину батьківських страждань і їх впливу на інших дітей сім’ї. «Мертва мати» – це метафора, оскільки мати залишається жива. Однак, після загибелі одного зі своїх дітей, в очах іншої дитини, про яку вона продовжує турбуватися, мати, так би мовити, психічно мертва. «Основна риса цієї депресії (в даному випадку дитини) в тому, що вона розвивається в присутності об’єкта, зануреного в своє горе». Подібних депресій з різних причин і подібної механікою травмування багато: втрата батьків, коханого або коханої, дружини, розлучення, хвороба, втрата роботи, зараз ми б говорили про втрату важливого емоційного зв’язку [Решетников М.М., 2006, с. 42-44].

Це призводить до втрати інтересу до матері і появи нарцисизму у дитини, у якої любов до себе стає прообразом об’єктної любові до інших і формує вторинну агресію, ажитацію та інше.

Дослідження соціальної травми у військовому конфлікті має тотожний механізм з депресією «мертвої матері». Розглянемо основні риси цієї метафори щодо соціальної травми.

1. Країна – розглядається як мати (Вітчизна, Батьківщина). У значенні «Батьківщина» додається роль батька – держави, тому часто лідер держави розглядається в образах або епітетах як «батько нації» або «батько народу».

2. Програш у військовому конфлікті, що супроводжується загибеллю людей, втратою територій, економічних, політичних, соціальних сил, загибель і жахи війни визначають країну, яка «знаходиться в своєму горі і печалі» – це класична ситуація громадян (дітей), які перебувають між «матір'ю, зануреною в горе» і «батьком (державою), що не є досяжним для громадян», і разом вони, батьки, не турбуються про долю громадян.

3. Компенсація дітей відбувається у вторинній агресії, в переході до міфологічної реальності (концепт військового психолога Лоуренса Лешана), тобто архаїзації і переважання архетипного мислення, регресія поведінки з цивілізованого вибору до ажитації (рухової активності в тривозі), агресії і веселощів для залучення уваги батьків – матері і батька (держави).

4. При цьому компенсаторні механізми визначають руйнування любові як турботи про державу та громадян, в агресивності як пошуку чужих і ворогів (навіть серед своїх), нарцисизм (визнання тільки подібних йому особистостей) і параної.

5. Перехід до такого переносу веде до повстання проти батьків в традиційних архетипах такого повстання, і визначає постійний перехід внутрішнього конфлікту в зовнішній, часто фатально деструктивний. Разом з тим цей комплекс «мертвої матері» стає соціальною ідентифікацією, визначенням і диференціацією людей. Соціальна травма виправдовує відсутність діяльності, спрямованої на розвиток, і люди, які є суб'єктами розвитку, стають об'єктом агресії, опору і деструкції, через що погіршується соціальна ситуація і відбувається нав'язливе повторення соціальної травми, аж до переходу соціальної травми в повсякденність, яка потребує «епіменідового очищення». Дезінвеституції материнського об'єкта за А. Гріном – це психічне вбивство об'єкта, яке здійснене «без ненависті» зі страхом нашкодити «світлому образу». Ідентифікація з мортидо відбувається як додатково-протилежне, як апатії, аномії, нарцисизму, незацікавленості у розвитку і т.д., і в підсумку як нав'язливому повторенні. Потім приєднується вторинна агресія і ненависть як регресивна інкорпорація з садистськи забарвленою позицією, владарювання над втраченим

об'єктом, приниження, зневага і образи. На такому досвіді визрівали після поразки в Першій світовій війні нацистські та фашистські рухи в Німеччині і Італії. Іншим наслідком може бути застрявання, соціальна травма, яка стає стилем життя.

Саме тому суб'єкти миротворчості як peacebuilding повинні працювати з визнанням ситуації (доброзичливим і відвертим), встановлювати емоційні зв'язки розвитку як визначення реальної перспективи діяльності, прощати, мати визнання і вдячність. Накопичена агресія вимагає технологій конструктивної діяльності.

Дослідження соціальних травм, щодо дослідження агресії, формується в кількох складових процесах. По-перше, це травмуюча ситуація, яка не тільки акцентує стилі переживання, але і є соціальним навчанням агресії, при ураженні, переживання формує або витісняє цю подію, або фантастичну реальність фантастичною альтернативою перемоги, аж до формування діяльності реваншизму; формування позиції жертви, якій усі винні, як делегування відповідальності за своє життя державі або масштабним інституціям, шлях пільговика та боротьби за пільги; або вивчення травмуючих умов та соціальних обставин і формування системи безпеки, часто з установкою «ніколи більше».

По-друге, можливі кілька напрямків компенсації соціальної травми: це подолання соціальних травм, так соціальні травми масштабного голоду в Індії і «етнічної різанини» в Пакистані стали основою діяльності по формуванню теорії сталого людського розвитку нобелівським лауреатом Амартія Сени і успішним пакистанським економістом Махбубом УльХака. Компенсація соціальної травми може здійснюватися як сублімація залишкової агресії в форми розвитку – в інші сфери або простори. Так програш Японії у Другій світовій війні призвела до японської експансії в міжнародну економіку, і, перш за все, в економіку США.

По-третє, соціальна травма може формувати стиль життя пільговиків, як ґрунту для ресентименту, війни проти розвитку та суб'єктів розвитку, посилення розривів у суспільстві: публіки і держави, місцевого самоврядування та

державних систем управління, посилення тіньових соціальних ліфтів (корупції і криміналу) і т.п.

По-четверте, соціальна травма визначає «втечу в хворобу», в «безумство».

Соціальна травма, її розгортання, актуалізує діяльність миротворців і кримінологів, оскільки змінює конфігурацію соціальних факторів, зміщує домінацію на інші соціальні оператори формування соціальних відносин (з операторів стабільного розвитку і їх суб'єктів до операторів соціальної травми і її архетипів), що змінює соціальний простір взаємодії і повсякденність. Потрібне активне соціальне втручання, політика гармонізації і зцілення суспільства, миротворчості, формування суб'єктів розвитку посттравматичного періоду.

Література до розділу 11

1. Грин Андре. Мёртвая мать. *Французская психоаналитическая школа* ; под ред. А. Жибо, А.В. Россохина. Санкт-Петербург : Питер, 2005. С. 333-361. URL : https://psychic.ru/articles/modern/modern89.htm (дата обращения 10.03.2021).
2. Решетников М.М. Психическая травма. Санкт-Петербург : Восточно-Европейский Институт Психоанализа, 2006. 322 с.

РОЗДІЛ 12
МАЙБУТНЄ ОКУЛЬТУРЕНОЇ АГРЕСІЇ: ІНСТРУМЕНТАЛЬНІ ОСІ АГРЕСІЇ І ТЕНДЕНЦІЇ

Дослідження агресії дає відповіді на ряд питань: що робити з агресією, як її перевести з деструктивного у конструктивне спрямування, з імпульсного рішення, коли людина діє як людина нерозумна, в «заручниках амігдали», яка викликає поведінку в обхід раціонального рішення. Або все трохи інакше – процес пов'язаний з амігдалою значно перебільшений, і робота з імпульсами просто питання тренування і навчання (до чого схиляється і автор цієї роботи).

Як знайти міру агресивності, як розвитку і дієздатності, а в кінцевому рахунку формування суб'єкта життя, що протистоїть суб'єкту смерті і пасивній недієздатності жертви. І як все це пов'язане з розвитком.

Визначимо основні *тенденції майбутнього* і взаємозв'язку його з агресією.

1. Вирішення питань агресивності багато в чому є *«вічним питанням», оскільки пов'язане з суперечністю конструктивної і деструктивної дієздатності*, але при цьому агресивність потрібна як ґрунт для формування дієздатності. Кожна людина, виходячи зі своїх здібностей і схильності буде вирішувати питання агресивності і страху, афектів і раціональності. Вирішення цих питань, як і раніше, буде пов'язане з питаннями знань, умінь і навичок.

2. Вирішення питання агресивності пов'язане, перш за все, *з інститутами сім'ї, освіти та ком'юніті, і, так само, схильностей і професійного каналу визначення агресивної енергії*. Руйнування цих інститутів, їх регуляторної функції, як і функції окультурення агресії призводить до підвищення потенціалу війни всіх проти всіх і «омолодження» військових конфліктів і бунтів.

Так низький культурний рівень, відсутність державного захисту і розвитку інститутів сім'ї, освіти і ком'юніті – призводить, наприклад, в «чорній Африці» до мобілізації в кримінал і військові конфлікти дітей і юнаків, використання

змінених станів свідомості (наркотиків і алкоголізму) для зниження морально-етичних цензорів і навчання імпульсній агресії як насильства. Чому, також, служать міжпоколінні розриви солідарності. Без стійких систем освіти, сім'ї та ком'юніті, як інерційних систем, перетворювачів агресії в конструктивну дієздатність, автоматично формується деструктивна агресивність як основа війни усіх проти всіх.

Сучасні тенденції руйнування «класичної традиційної освіти» і спроби замінити її неформальною і внутрішньофірмовою утилітарною освітою, як раз і не враховують функції окультурення агресії, прогресивного розвитку як зростання рівня культури і спрямованості на прогрес, поступальний рух, як поліпшення в процесі розвитку заходів життя і суб'єкта життя. Відмова частини відомих фірм і корпорацій від вимоги диплома про вищу освіту свідчить не тільки про слабкість «університетської збірки» універсальних знань, що перетворюються в особливі професійні вміння, з подальшим закріпленням в конкретних навичках, багаторазового повторення результативності, а й про слабку освіту і низький культурний рівень цих корпорацій, що прискорюють процес отримання прибутку, але створюють майбутні загрози для відбору її в результаті бунтів, переворотів, революцій і військових конфліктів.

3. Звідси третьою тенденцією є інституційна державна і глобальна збірка процесу окультурення агресії як формування лідерів прогресивних перетворень і розвитку культури, сукупності результатів і досягнень людської діяльності, поступального розвитку гуманістичного і гуманного в людині, дієздатній, активній і ініціативній, що здатна взяти на себе відповідальність і забезпечити результативність. Інституціалізація, по суті, є однією з найважливіших тенденцій вирішення протиріччя між традиціями і новаторством кожного покоління, створення напрямків сталого розвитку людини. Багато сучасних соціальних інститутів зараз переживають кризу, що створює ситуації формування неокультуреної деструктивної агресії, яка може серйозно зруйнувати стійкість розвитку суспільства, подібно гірському потоку, що зносить дамби або гірському сельовому потоку, що змітає на своєму шляху потріскані і нестійкі будівлі

соціальних інститутів. Цей процес особливо буде болючим і руйнівним якщо накопичилися антагоністичні протиріччя, нерозв'язні в рамках соціальної і політичної системи в суспільстві. Антагоністичні протиріччя можуть стримуватися, але завжди мають і найчастіше вирішуються зі знищенням антагоністичної системи.

Водночас варто враховувати, що часто інститути окультурення і стримування агресії першими отримують агресивні імпульси. Так ціла лінійка терактів, захоплень заручників вбивств відбувається в школі та в університеті – в знайомій для агресора території, в яку виходить Каїн.

У момент написання цих рядків прокотилася хвиля інформації про вбивство 11 травня 2021 року в столиці республіки Татарстан Казані, де двоє молодих людей влаштували стрілянину в школі, в якій раніше вони навчалися. Зараз повідомляється про 11 загиблих, серед них діти і вчитель. Всього постраждали 20 осіб, частина з яких – в реанімації. Стрілок був затриманий. Ним виявився 19-річний Ільназ Галяве, який до цього отримав дозвіл на зброю, написав пост про свій намір в соціальних мережах і застосував зброю в школі. В інтернет-каналах показали відео з характерним каїністичним текстом переваги, почуття себе Богом і монстром одночасно, про що він стверджував протягом двох місяців до того. У вересні 2021р. теракт стався у Пермській школі.

Необхідно відзначити і захоплення будівель силових органів, з подальшим вилученням зброї і знищенням документів в СБУ, прокуратурі, МВС під час подій в Україні в 2014 році, при повній деморалізації державно-політичної влади та неготовності до силового протистояння часто корупційних силових органів. Так, під час «революції гідності», після «Мирного наступу на майдан Незалежності» 18 лютого 2014 року, в ніч на 19 лютого у Львові, Івано-Франківську, Тернополі були штурми облдержадміністрацій, відділів МВС, управлінь СБУ та прокуратур. 20 лютого в «Кривавий четвер» пройшов штурм і захоплення будівель СБУ, МВС, Прокуратури в містах західної України.

Стають жертвами насильства і ком'юніті, місцеві громади в Європі, що було особливо актуально при міграційних хвилях, викликаних біженцями з Сирії

та інших країн на територію Німеччини і Франції. В європейських країнах віра в правоохоронні органи і опора на них як на інститути узаконеного насильства, визначали неготовність індивідуальної зустрічі з насильством, що істотно відрізняє європейські країни від частини штатів в США, наприклад Техасу.

Рисунок 12.1 – George Floyd Neck Knelt on by Police Officer

У той же час чорний рух «Життя чорних важливі» («Black lives matter») яке активізувалося після смерті афроамериканця з кримінальним минулим Джорджа Флойда. Протести розгорнулися 26 травня 2020 року в Міннеаполісі, штат Міннесота, як реакція на вбивство Джорджа Флойда, якому, під час затримання, офіцер поліції Дерек Шовін поставив коліно на шию і тримав близько 8 хвилин при знаходженні поряд ще 3 офіцерів поліції. Пізніше всіх офіцерів поліції заарештували. Акції протестів прокотилися по всій території США, а пізніше рух було підхоплено більш ніж 60 країнами світу, 2000 міст і за різними оцінками в ньому взяли участь від 15 до 26 мільйонів американців. 20 квітня 2021 року офіцер поліції Шовін був визнаний винним в ненавмисному вбивстві Джорджа Флойда.

Антирасистська компанія часто проявляла максимальну ресентиментну агресію, до «білих», які або не поділяли це гасло або відповідали, «кожне життя важливе».

Тому теми каїністічних впливів на інститути окультурення агресії, особливо актуальні при втраті довіри цим інститутам, у почуттях несправедливості і депривації.

4. Відповідь на *окультурення агресії вимагає уважного вивчення і застосування її інструментальних осей*. У атрибутивності активності окультурення агресії суперечить позиції втручання в природу людини, в сферу інстинктів і рефлексів, при цьому в значенні інстинктів і рефлексів імпульсу агресивності як насильства розглядається варіант тренування, відповідності біологічної і соціокультурної поведінки (в міфологічній, архетипічній основі) на прогресивний розвиток в раціоналізації поведінки до рівня діяльності. Біологічна, соціокультурна поведінка і діяльність має зборку в активності і дієздатності суб'єкта життя. Відносини спонтанності і раціональності – це пошук оптимального співвідношення навичок (до рівня автоматизму), умінь (етапу переходу теорії у практику і навпаки) і знань (отриманих і перевірених за допомогою практики). У атрибутивності конструктивності / деструктивності прогресивний розвиток передбачає руйнування віджилого, тих перешкод прогресу, які гублять живе і служать некрогенезу (незворотному руйнуванню життя як розвитку міри смерті) і одночасно еволюції і програмуванню розвитку як творення кращого з позиції міри життя.

Особливу роль в інструментальних осях агресії відіграють атрибуції збиток – здобуток і шкода – користь. Розвиток, заснований на конструктивній агресії, передбачає вивчення біологічного як передумовного, а соціального як істотного, саме тому біологізаторські дослідження агресії часто завдають значної шкоди біосоціальній сутності людини, прикладами є вторгнення в біохімію людини штучним шляхом, або нелюдські практики психіатрії, що руйнують не тільки біологічне – передумови агресії, а й соціальне. Яскравими прикладами є доля Ернеста Хемінгуея і Алана Метісона Тьюринга, медико-біологічне

втручання в життя яких привели до суїциду після незворотного руйнування соціальних здібностей геніїв.

Експерименти з наміром користі завдали непоправної шкоди, яка стала основою суїциду, самоагресії і незворотного саморуйнування. Необхідно відзначити, що геніальність людей, як активний двигун здобутку, в боротьбі з власними недоліками і збитковістю іноді ставить завищену планку у геніїв, зараз мова йде про Ернеста Хемінгуея, який став боятися того, що не зможе себе перевершити і «золотий вік» його особистого розвитку в минулому, завищена планка «здобутку» привела до зміщення осі «шкода – користь» і до процесів деструктивної самоагресії, після руйнування здібностей психіатричним впливом електросудомною терапією (13 сеансів) на генія. Депривація і привація як процеси, що забезпечують спрямованість на збитковість або приріст, які як інструментальні осі також вимагають зіставлення з мірою життя і мірою смерті, одночасно при стисненні міри життя до рівня існування служать двигунами ресентимента. У свою чергу, зворотність і незворотність є інструментальною віссю оцінювання міри життя і смерті –руйнування і творення, що визначає значимість конструктивної чи деструктивної агресії.

5. У дослідженні агресії в майбутньому особливо важливо розглянути *просторово-часові інструментальні осі* у визначенні тенденцій майбутнього. Так проблеми справедливості – несправедливості безпосередньо пов’язані з дослідженням безпеки, оскільки вони, як базова цінність, знаходяться в центрі проблеми узаконеного або соціально схвалюваного насильства. Компенсація права часто відбувається за допомогою ціннісного утвердження справедливості, яка може визначатися як за результатами, так і у зрівнялівці (а це різна справедливість). Відмінність і відносність розуміння справедливості часто було силовим розколом в суспільстві, основою революцій, бунтів і змов. Несправедливість в її крайній формі може бути екзистенціальною формою (несправедлива доля) або вороже ресентиментне – «нехай до них буде несправедлива доля». Якщо справедливість, наприклад, в значенні «справедливих воєн», виступає в ролі захисту слабких або свого (людей,

ресурсів, територій, багатства, досягнень), то несправедливість виступає в ролі нападу на них. Право формувалося як система балансу і забезпечення справедливості щодо слабких або окремих людей, індивідів, груп, спільнот, організацій, держав.

Дуже часто дослідники відзначали зниження агресії в Індонезії при розвитку туризму після активної політики державної підтримки розвитку мотоциклів і моторолерів. Я не раз зустрічав твердження сходознавців про те, що поява цих транспортних засобів викликала необхідність технічного розвитку – ремонтів своїх засобів, а значить і можливість додаткового заробітку, зайнятості бюджету часу. Нижче приведу безвідносно до дослідження агресії опис розвитку моторолерів в Індонезії Поповим А.В., як кейс для аналізу студентам соціологам.

Кейс розвитку наземного транспорту та інструментальна вісь експансії

Динаміка чисельності транспортних засобів (млн.од.)

	2011	2013	2015	2016
Легкові автомобілі	9,5	10,5	12,4	13,3
Грузові автомобілі	4,7	5,2	5,9	6,3
Автобуси	1,9	1,9	2	2
Мотоцикли і мотороллери	68,8	86,3	100,5	106,5

Джерело: Buku Statistik Perhubungan 2016, jilid 1. Kementerian Perhubungan Indonesia. Jakarta, 2017

Говорячи про наземний транспорт, не можна не згадати ще зовсім недавно найпоширеніший його вид, а саме «Бечак», тобто велорикш, які з’явилися на території сучасної Індонезії в 30-і рр. минулого століття, в першу чергу, для обслуговування торгових операцій китайського капіталу. Досить швидко Бечак перетворилися в найдоступніший вид пасажирських перевезень у великих і малих містах вже незалежної Індонезії. В умовах же масового безробіття це був один з найбільш поширених видів самозайнятості населення. Найбільша чисельність Бечак припала на середину 60-х рр., коли, наприклад, в Джакарті їх налічувалося 160 тисяч. Поступово, однак, Бечак стали заважати автомобільному транспорту, і в тій же Джакарті в 1988 р вони були заборонені під приводом негуманності використання для потреб транспорту людської фізичної сили. В даний час у великих містах Бечак зберігаються лише в історичних зонах, де нерідко виконують роль і гідів. Так, в культурній столиці Індонезії, Джокарті, у 2018 р. їх налічувалося 3325 од. Якщо Бечак в містах Індонезії йдуть в минуле, то мобільний транспортний сервіс з використанням мотоциклів та скутерів, навпаки, набирає силу. У Джакарті і інших великих містах Індонезії в умовах повсюдних автомобільних пробок вже багато років діють послуги приватних перевізників на мотоциклах, так званих «оджеків», які спочатку з’явилися в кінці 60-х рр. минулого століття на Центральній Яві, де в умовах поганих доріг спочатку на велосипедах, а потім і на легких

мотоциклах займалися перевезенням вантажів і пасажирів. Трохи пізніше цей сервіс з'явився і у Джакарті, як реакція на заборону влади щодо Бечак.

Хоча столична влада намагалася боротися і проти оджеків, їх послуги ставали все більш затребуваними, оскільки Джакарта буквально задихалася в автомобільних пробках, і оджеи часом були єдиним засобом для городян дістатися вчасно в потрібну точку. Багато підприємців середньої руки, розуміючи, що безнадійно спізнюються на ділову зустріч, кидали автомобіль з водієм і пересідали на одного з оджеків, які базувалися в певних місцях міста, зазвичай в районах основних його магістралей. При цьому оджеки вибирали найоптимальніші маршрути прямування, які могли проходити і через квартали, де зовсім відсутні дороги для автомобілів. В результаті за вельми скромну плату оджек доставляв пасажира в кілька разів швидше, ніж будь-яке таксі в місті. Поступово цей досвід став поширюватися і в інших великих містах Індонезії, де також загострювалася проблема автомобільних пробок. Якщо спочатку ринок оджеків в Індонезії функціонував стихійно, то з розвитком цифрових технологій з'явилася можливість упорядкувати його і організувати систему онлайн замовлень оджеків спочатку через спеціальних операторів, а потім і за допомогою мобільних додатків для смартфонів. В Індонезії цим ще в 2010 р почав займатися молодий підприємець Надим Анвар Макарим, який в той період активно співпрацював із засновником сервісу «Grab-taxi» Ентоні Таном. Обидва вони були випускниками Гарвардської школи бізнесу. ... З впровадженням мобільних додатків підприємство «Go-Jek» стало настільки успішним, що в 2016 р цілий ряд інвестиційних компаній вклали в нього 550 млн дол., І в даний час його капіталізація оцінюється в 1,3 млрд дол., Хоча у компанії немає навіть свого парку мотоциклів. В даний час «Go-Jek» діє вже в 50 містах Індонезії, а співпрацюють з ним більше 1 млн. Оджеків.

[Попов А.В., 2019. с. 320-323]

Просторові інструментальні осі агресії можуть цілком успішно використовуватися в конструктивній агресії, так, ми знаємо приклади, географічних відкриттів XV-XVII століть, освоєння «дикого Заходу», фронтіра в XIX столітті в США, Столипінська реформа 1906-1911 рр., освоєння цілинних земель в СРСР 1954-1965 рр. є подібними прикладами. Безумовно в освоєнні «дикого Заходу» можна привести ряд прикладів деструктивної агресії, яка була спрямована державою для включення цих земель в економічне і політичне життя.

Експансія і контракція є найважливішою віссю масштабування і розвитку агресії, як і способом її окультурення. Тому уповільнення освоєння космосу і

світового океану в кінці XX століття в нашому столітті має всі можливості на розвиток.

6. Оскільки в сучасному глобальному світі все більше з'являється обмежень експансії-контракції в екстенсивному її значенні значну ймовірність має часова експансія, боротьба за час і увагу людей, що загострилася в інформаційно-пошуковому світогляді. Мені видається актуальним образна метафорична складова боротьби за час, як головний ресурс, осмислений у фільмі «Час», англ. «In Time» американського режисера Ендрю Ніккола, прем'єра якого відбулася 28 жовтня 2011 року. Пригадуються також слова генералісимуса Олександра Васильовича Суворова «Гроші дорогі, життя людське ще дорожче, а час найдорожчий».

Втрата стабільності сучасного суспільства свідчить про перевагу імпульсної (а часто афективної і емоційної) поведінки – це говорить про те, що зростаюче значення окультурення агресії буде пов'язане з управлінням моментом, поворотним або вирішальним. Хочеться нагадати, що на латині момент пишеться – «momentum», а «mo mentum» перекладається як імпульс, при цьому керований імпульс відомий як «pulsus».

Імпульсність тягне за собою дискретність уривчастість, а сила виводить на арену активності послідовність і здатність утримувати цілепокладання в довгостроковому періоді.

Окультурення агресії – це шлях формування сили, доброзичливості, самоконтролю, якщо брати від зворотного це точно не помилковий шлях формування безсилля, ворожості і безконтрольності. Уже в недалекому майбутньому знову будуть актуалізовані доброзичливість, сила, рішучість, контроль і самоконтроль, як основа миротворчості та окультуреної агресії в досягненні миру кращого, ніж попередній. *Тимчасова експансія і контракція буде супроводжуватися інтенсифікацією пошуку нових соціальних і економічних просторів освоєння.*

7. Пошуки оптимальних рішень в управлінні виявилися в руслі теорії споживання, де основними критеріями є ефективність, як отримання більшого

ефекту при менших витратах і оптимальність, як власне досягнення більшого результату. Іншими словами, управління шукає шляхи збільшення споживання і свавілля суб'єктів управління.

Теорія споживання призвела до того, що сучасні технології реклами, пропаганди та паблік рилейшнз, дозволяють здійснювати маніпулювання і психологічну дезорієнтацію мас споживачів, що також збільшує свавілля суб'єктів управління, а в багатьох випадках можна стверджувати їх психологічне насильство. Теорія самоорганізації дає цілком обґрунтоване пояснення для складних соціальних систем, але проблеми волі і свавілля соціальних суб'єктів, як би не існує. Насильство за цією теорією служить саморегуляції і нею ж регулюється. Людина, в цій теорії, вже не повинна вирішувати моральні проблеми на індивідуальному, груповому або громадському рівні, все врегулюється самоорганізацією.

Це зовсім не означає, що керуючі не повинні бути професіоналами (дуже часто некомпетентні люди вдаються до насильства, щоб утриматися при владі), і це означає, що для розмежування насильства і припинення деструктивних явищ у соціальному житті, одного професіоналізму замало.

На мій погляд, проблема кризових явищ управління на сучасному етапі пов'язана вже не просто зі згубними технологіями, але з відсутністю системи єдиних напрямків і обмежень діяльності, визначених збалансованою на різних рівнях і в різних сферах мірою життя. Приймаючі рішення люди «не відають, що творять», не тільки через відсутність професіоналізму, а й ще через відсутність знання міри життя природи, людини, суспільства. Теорія про те, що «якщо керувати будуть професіонали – все буде добре», вірна лише випадку, коли професіонали обмежують свої рішення триєдиною мірою життя на індивідуальному, груповому та суспільному рівнях і різних сферах життя. В іншому випадку професійно використовувані методи управління, можуть служити тільки особистісним і клановим інтересам, а по відношенню до іншої частини суспільства або до природи вони цілком допускають насильство.

Сучасний розвиток науки і соціальних технологій дозволяє некрофілам і невротикам, які прагнуть до влади або володіють нею, успішно застосовувати насильство, за допомогою психічного і фізичного придушення аж до «технологічних» вбивств, в яких вже немає нічого особистого, людина яка заважає визначається як перешкода, що усувається. Якщо при цьому врахувати рівень знань про управління комунікаціями та просуванні по ним інформації, технології спотворення інформації і збереження таємниці, то проблема насильницьких технологій набуває особливої гостроти.

Тому знання межі між самообороною і насильством, конструктивною і деструктивною агресією, на основі ствердження міри життя в її триєдності існування, здійснення (одушевлення і одухотворення) і реалізації здійсненого в світі (ствердження душевності і духовності в світі і заперечення бездушності і бездуховності в світі), набуває особливого значення в екстремальних, кризових і бойових умовах.

Література до розділу 12

1. Попов А.В. Экономика Индонезии: современное состояние и тенденции развития. Москва : НОЧУВПО Институт стран Востока, 2019. 372 с.

Наукове видання

(українською мовою)

Лепський Максим Анатолійович

СОЦІОЛОГІЯ АГРЕСІЇ

Монографія

Науковий редактор – *Надія Абаніна*

Технічний редактор – *Ігор Кудінов*

В оформленні обкладинки використано частину роботи

П’єтро да Кортона «The Age of Iron» (1637-1641)

Відповідальний за випуск *Кудінов І.О.*
Підписано до друку 09.11.2021. Формат 60х90/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 18.
Наклад 500 прим. Зам. № 09/11-1.
Віддруковано з оригіналів.

ТОВ «КСК-Альянс»
Свідоцтво серія ДК № 3068 від 24.12.2007 р.

пр. Соборний, 91/77, м. Запоріжжя, 69095
(095) 601 33 99

